

श्री यशोविजय
कृष्ण ग्रंथमाला

दादासाहेब, लावनगर.

फोन : ०२७८-२४२५३२२

३००४८४६

मधुमक्षिका.

प्रथम अंश.

(सांसारिक, नैतिक, धार्मिक विषयानी पत्रमाणा.)

प्रसिद्ध कर्ता,

भातीलाल मनसुअराम शाह.

‘अ. शब्दार्थ कोष’ ‘सद्गुणदेशमाणा’ तथा ‘प्राणीद्विसा
अने प्राणीपौराक’ निषेधकना कर्ता.

(सर्व हक्क स्वाधीन.)

१८८६.

अमदावाद—“श्री सुद्रगुण्डलागंधिर” लिमिटेड.

किम्मत ०-८-०

અર્પણ પત્રિકા.

જે ભૂત* તરફથી આ નાનકડું પુસ્તક લખવાની મુંગી અને અદૃશ્ય લલિત પ્રેરણા થઇ તે ભૂતને (નહિ તો ખીજા કોને ?) અવર્ણનીય ઉપકાર સહિત આ પત્ર-માળા હું અર્પણ કરું છું, અને તે સાથે યાચવાની તક લઉં છું કે આથી વધારે ગંભીર, વધારે ઉપયોગી અને વધારે રસિક પુસ્તકો અને કૃત્યો કરવા સમર્થ બનાવવાની પોતાની શક્તિ મારા ઉપર અજમાવી, અઘાપિ પર્યંત કરેલા ઉપકારમાં ઉમેરો કરે.

યુવક.

*ભૂત=શીવ; મનુષ્ય; ચૈતન્ય; હરકોઈ જીવતું પ્રાણી. આ અર્પણ પત્રિકા શીવ-પરબ્રહ્મને કરી છે એવો અર્થ નીકળી શકે. જે માણસે આ પુસ્તક લખવા (દૂર ગામથી માટે) અદૃશ્ય રહ્યાં રહ્યાં, વગર શબ્દે, હેતુની લાગણી મારફત જ માત્ર લલિત પ્રેરણા કરી છે અને જે કર્તા તરફ પ્રેમમય વર્તણૂકથી તેને વધારે સમર્થ બનાવવા કુદરતી શક્તિ ધરાવે છે, તે માણસને આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે એમ પણ અર્થ નીકળી શકે. અથવા ચૈતન્ય—આત્મા કે જીવે પ્રેમ લખવા અદૃશ્ય અને મુંગી પ્રેરણા કરી અને જેનામાં તેને ગમે તેવી ઉચ્ચ સ્થિતિએ લઈ જવા અગાધ શક્તિ છે તેને અર્પણ કર્યું છે એવો પણ અર્થ લઈ શકાય. અથવા ભૂત એટલે હર કોઈ જીવતું પ્રાણી એવો અર્થ લેતાં કલ્પના અગર વિચાર શક્તિને આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે એવો અર્થ નીકળી શકે. [યિએ.સૌકી જણાવે છે કે:— મનુષ્ય પ્રાણીની દરેક કલ્પના ઉઠી કે તે અંતર સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં જાય છે અને ત્યાંના અમુક પ્રકારના સત્વ (Elemental essence) સાથે તે મળી જાય છે અને તેથી તે કલ્પનાનું રૂપ બંધાઈ તે ચંચળ, જીવતું પ્રાણી બની ત્યાં નિવાસ કરે છે. પારીસના વિદ્વાન ડૉક્ટર ખારાડુકે પુષ્કળ શોધ કરી કેટલીક કલ્પનાના ફોટોગ્રાફ પણ લીધા છે.]

ઉપોદ્ધાત.

એડીસનના 'સ્પક્ટેટર' નામના રોહંદા પત્રે પત્રિકા રૂપમાં લખાયલા ગમ્મત મિશ્રિત યોધ અને ટીકા વડે ઈંગ્લાંડના જન્-સમાજમાં જે અદ્ભૂત ઝ્રમણ(revolution)-ને જન્મ આપ્યો હતો તે જગત્પહેર છે. લગભગ એવા જ રૂપમાં લખાયલું ગોલ્ડસ્મીથનું 'સી ટીઝન ઓફ ધી વર્લ્ડ' માત્ર ઈંગ્લાંડને એકલાને નહિ પણ અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર સર્વને કેવું મોહક અને યોધક થઈ પડ્યું છે તે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ યેમાંથી એકેની અંગ્રેજી ખુબી આ પુસ્તકમાં આણવી એ તો મુશ્કેલ છે; કારણ કે ગુજરાતી ભાષામાં આવા રૂપમાં લખાયલું આ પહેલુંજ પુસ્તક છે: વળી ગુજરાતી ભાષા જરાબર ખેડાયલી નથી; તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં, એડીસન-ગોલ્ડસ્મીથને મળેલાં સાહિત્યો જેવાં સાહિત્યો દુર્લભ છે. અલખન, આજ કાર્ય કોષ્ટ વિશેષતર સમર્થ જને ઉપાડ્યું હોત તો તે વધારે દીખી ઉઠત તેમાં કાંઈ શક નથી.

વ્યવહારિક નીતિ અને ધર્મ એ બેને માત્ર સંબંધ છે. એકનો અભાવ ત્યાં ખીજનું અસ્તિત્વ અસંભવિત છે. લચી પડેલા મસ્તકને ટેકા આપવામાં તે બન્ને સરખી રીતે અસરકારક છે. બન્ને ખરી વિરક્તિ—સંસારમાં રહેવા છતાં શુદ્ધ ભાવે રહેવાની યુક્તિ—તેમજ શક્તિ પ્રેરે છે. પણ નીતિ તેમજ સ્વાભાવિક ધર્મનો યોધ કરવાની રીતો વિવિધ પ્રકારના છે. માત્ર ઉપદેશ રૂપ કથનથી એ દેખીતો લુપ્ત વિષય ભાગ્યેજ કોઈના મળે ઉતરવા પામે છે. વાર્તાના સમ્મિલનથી પ્રમાણમાં સારી અસર થાય છે. પણ પવના રૂપમાં અપાતા યુક્તિસર યોધ અને તે સાથે પ્રસંગોપાત અપાતી નાની વાર્તાથી તે હેતુ વણી સારી રીતે સફળ થાય છે.

સ્ત્રી-કેળવણીની આવશ્યકતા તો કહી બતાવવાની જરૂર નથી. એ એક એવી મહત્તાનો વિષય છે કે જેના

ઉપર આખા મંડળની ચડતી પડતીનો આધાર છે. પણ નવાઈ એ છે કે એ વિષય ઉપર લખનારા પૈકી ઘણાખરા તો ઉંચી કેળવણી અને મોટી નીતિ વિષેજ યોલવામાં ઉતરી પડે છે. પ્રાથમિક પગથીયાં તો તેઓ વિસરીજ નવ્ય છે. સ્ત્રીઓને જેની વધારે આવશ્યકતા છે તે ઉંચી કેળવણીની નહિ એટલી સહાયતા, ઘર કામનું નાણુપાણું અને મોટા મનની છે. પુરૂષના વિચારોમાં સ્ત્રી પ્રવેશ કરી શકે અને તેના આનંદ, શોક, તર્ક-વિતર્કમાં ભાગ લઈ શકે એટલા માટે અને ઘર-કામ વધારે હોંશીઆરીથી કરી શકે તે માટે, સાહિત્ય વિગેરેના જ્ઞાનની જરૂર છે ખરી; પણ પ્રથમ તો તેમના તદ્દન જંગલી—તુચ્છ વિચારો દૂર કરવાના, તેમના માની લીધેલા કૂવા બહારની દુનિયા, અચાનક જોવાથી અજાણ ન જાય એવી યુક્તિથી બતાવવાના અને તે દુનિયાની વિશેષ શોધ કરવા પોતાની મેજેજ જગાસા થાય એવે રસ્તે તેમને દોરવાના, ઉપાય લેવાના છે. એટલું તો સર્વ કોઈ કમ્યુલ કરશે જ કે હાલની કેળવણી કે સ્ત્રી-સુધારા ઉપર લખાયેલાં પુસ્તકો પૈકી ઘણાંખરાં આ ફરજ અદા કરવામાં જોઈએ તેટલાં પ્રતેહમંદ નિવડ્યાં નથી.

પ્રેમ-વિષયમાં કેટલાક એક બાબુએ અને કેટલાક બીજી બાબુએ ભૂલ કરે છે. પ્રેમ વિષે જોલવું, લખવું એ ઉપર કેટલાકનો તિરસ્કાર હોય છે, ત્યારે કેટલાક પ્રેમ ચિતરવામાં હદ પાર જતા જણાય છે. પ્રેમની વ્યાખ્યા આપવાની આ જગા નથી; તો પણ એટલું તો છે જ કે, સ્વર્ગીય અને સ્વયંભૂ પ્રેમ તરફ બેદરકારી સખનારને તે માટે સખત દંડ આપવોજ પડશે. મનને ખીલવનાર અને રંજન કરનાર એ દેવાંશી લાગણી આ લુખા, દૂષિત અને દુઃખી જગતમાં અવશ્ય જરૂરની છે માણુસની જીંદગી એક આડા બાળક જેવી છે; તેને ખોટી તેમજ સારી સ્થિતિમાં પણ જરા થાપડથાપડભાણુ કરવાની જરૂર છે. તે

કામ ખર્ચ જોતાં નિર્મળ પ્રેમનું છે. આ કારણથી આ પવિત્ર લાગણીનું રહસ્ય ખુદી લાગણીવાળાને કાંઈક સમજાય એ માટે વિવિધ રૂપમાં એ ગંભીર વિષયને આ પત્ર-માળામાં જગા આપવી ઉચિત ધારી છે.—ગંભીર એટલા માટે કે, પ્રેમ વિષે જોણતાં ઘણા લેખકો હદ ઓળંગી જાય છે અને તેને અત્યંત મહત્તા આપી દે છે. કઈ કઈ સ્થિતિમાં કેવી કેવી હદ રાખવી જોઈએ તે કાંઈ પણ પડદા સિવાય ખતાવવા આ પત્ર-માળામાં યત્ન કર્યો જણાશે.

પસંદગીથી થતા લગ્નના ફાયદા કમ્પુલ કરવા છતાં ઘણાને તે વાત રૂચશે નહિ. અને એ વાત પણ ખરી છે કે જ્યાં સુધી પુરૂષ સારી સ્થિતિનો—કેળવાયેલો—પોતાના વર્ગમાં માન પામેલો ન હોય ત્યાં સુધી, એનાથી એક માણું ના-કમ્પુલ કરી ખીજની આશા રાખી પણ ન જ શકાય. પણ તે તો વધારે સારું. કારણ કે આથી દરેક યુવાનને આત્મ-સંશ્રય (Self-reliance) નો પાઠ શિખવાની જરૂર જણાશે. ઘણીવાર ખાનગીમાં પસંદગીથી થતાં લગ્ન જોવામાં આવે છે; પણ તેમ કરનારા, તેમ કરવામાં જોઈતા ડહાપણના અભાવને લીધે ભવિષ્યમાં સુખી થતા જોવામાં આવતા નથી. આમ છે તો ચાહન છૂટ આપી આ વિષયનો લાભ કેમ ન લેવો જોઈએ? અને કદાપિ કોઈ યોગ્ય પુરૂષને ચાલુ ખરાબ જમાનાના પ્રભાવથી યોગ્ય કન્યા ન મળે તો ખેડેતર છે કે તેણે કુંવારા જ રહેવું. કુંસરી સ્થિતિ સુ-યુક્ત દંપતીની સ્થિતિ કરતાં બે કે ઉતરતી છે, તો પણ તેથી જુદી જાતના દંપતીની સ્થિતિ કરતાં ઘણીજ સુખી છે. કુંવારી સ્થિતિની એક-રૂપતા (monotony)માં ભાત પાડવા સારૂ દેશપર્યટન, કુદરતને નગ્ન કરી નિહાળવાનો સ્વભાવ વિગેરેનો લાભ લેતાં આવડતું હોય તો તે કોઈ રીતે ખોટી દેખાય નહિ. દરેક સ્થિતિમાં તેનું ખાસ સુખ-ખાસ આનંદ વાસો કરે છે.

હિંદુ આની ગાતિ-પદ્ધતિથી એક ફાયદો ઉઘાડો છે.

તે એ છે કે, દરેક મંડળ પોતાનો વહીવટ પોતે ચક્ષાવી શકે અને આ પ્રમાણે આપો જન-સમાજ સારી સ્થિતિમાં રહે. જ્ઞાતિ-પદ્ધતિનો આ ઉચ્ચ હેતુ વિસારી મુકી, જ્ઞાતિમાં વર્ગ અને વર્ગમાં ઉપવર્ગ, વર્ગી ઉપવર્ગમાં તડ એમ કેટલા અધા કકડા પડેલા જોવામાં આવે છે ? જેમ જ્ઞાતિ નાની તેમ એકલપેટાપણું વધારે,—તેમ વિચાર વધારે ટુંકા અને સાંકડા,—તેમ સારી કન્યા કે સારા વર મેળવવાની મુશ્કેલાઈ વધારે. જ્ઞાતિના આમ બારીક કકડા પડવા ઉપરાંત વર્ગી તેમના રીવાજો અસહ્ય જે જા રૂપ થઈ પડ્યા છે. લગ્ન, મરણ, શ્રીમંત, ઉપવીત વિગેરે સમયાના રીવાજો એવા સખત છે કે દરેક માણસ ન છુટકે ઉપાડવા છતાં મનમાં બચડે છે અને આખરે—તે ભારથી ચગદાઈ મુઆ પછી—ખરાબખસ્ત થઈ ગયા પછી—એ મૂર્ખ રીવાજને આંખો મીંચી તામે થવા માટે પોતાને હપકો આપે છે અને દિલગીરી, પશ્ચાત્તાપ, શોક, દુઃખ તથા પરતંત્રતાદ્વારા ધીમે ધીમે કાટ્ટની સોખત કરવા જાય છે. સરકારના કાયદા જેટલા હિંદુઓને ભારે પડતા નથી તેથી વધારે જ્ઞાતિના રીવાજ ભારે પડે છે. રાજ્યક્રિય બાબતોની છૂટ ગમે તેટલી હોવા છતાં તેનો લાભ ખુદ્ધિ પ્રમાણે જ લેવાશે. અને ખુદ્ધિ બ્યારે સાંસારિક છૂટ અને સુખ વધશે ત્યારે જ ખીલશે. માટે એ પ્રથમ રસ્તો ઉઘાડનારને દેશનો ખરો ભક્ત અને પરમ પુરૂષ કહેવો જોઈએ.

જુદી જુદી કોમના હિંદુ તથા પારસી, યુરોપીયન વિગેરે વર્ગનાં જુદી જુદી સ્થિતિનાં સ્ત્રી પુરૂષને આ પત્ર-માળાનાં પાત્ર-જન બનાવી, તેમની દ્વારા ઉપર કહેલા વિષયો અને તે ઉપરાંત જુદી જુદી સ્થિતિનાં સ્ત્રી-પુરૂષનાં કર્તવ્યોનો બોધ કરેલો છે.

યુવક.

અનુક્રમણિકા.

પત્ર ૧ લો.—વાંચનાર ઉપર:—

અંથકારોનો મેજો; મધુમક્ષિકાનો જન્મ; પુસ્તકના ગુણ-
દોષ; અંથકર્તાને અપ્રસિદ્ધિમાં રહેવાનાં કારણ; મધુમક્ષિ-
કાના ગુણ-ગ્રાહી થવા સૂચના..... ૯-૧૩.

પત્ર ૨ જો.—કેશવ તરફથી નર્મદને:—

સંધ્યા સમય; સંસારી છતાં વિરાગી વૃત્તિ; વાઘની અસર;
ગુલાબરાય નામના સંસારી-યોગીની પિછાન ..... ૧૩-૨૦.

પત્ર ૩ જો.—કેશવ તરફથી નર્મદને:—

ગુલાબરાયનું આત્મ-કથન : સંસારને તદ્દન દુઃખીજ ગણ-
વો ?; કુંવારા રહેવા વિષેના ઉદ્દગાર..... ૨૦-૩૦.

પત્ર ૪ થો.—કેશવ તરફથી નર્મદને:—

ગુલાબરાયનું આત્મ-કથન ચાલુ: અંતર-ચક્ષુનો આનંદ; હા-
લની કેળવણીએ ઉત્પન્ન કરેલાં દુઃખો; હિન્દુ-સંસાર-પદ્ધતિ-
ની એ મોટી ખામીઓ; ખરી અને માગી લીધેલી મરીખાઈ;
દેવીનો દેખાવ અને તે ઉપરથી સમજતો લગ્નનો હેતુ. ૩૦-૪૨.

પત્ર ૫ મો.—કેશવ તરફથી નર્મદને:—

ગુલાબરાયનું આત્મ-કથન ચાલુ: લગ્ન દુઃખનું કારણ નથી,
પણ લગ્નની વસ્તુની પસંદગીમાં ખામી તથા લગ્ન પછી
ચલાવવાની વર્તણૂકમાં ડહાપણની ખોટ એ દુઃખનું કારણ
છે; કન્યા-પરીક્ષા અને તેના વિષયો; એ પરીક્ષામાં બૂલ
કરતા વેદીઆ વિદ્યાર્થીઓ; શુદ્ધ-શાન્તિનું મુંગુ સુખ;
રૂક્ષ ગુણ (stern virtue) અને સૌમ્ય ગુણ (soft vir-
tue); ખેડુતોની સ્થિતિ; બાળ-કેળવણી; Education
અને Instruction ..... ૪૩-૫૧.

પત્ર છઠ્ઠો.—નર્મદ તરફથી કેશવને. પત્ર ૨ થી પત્રો કિતર.
કુદરત-દેવીના હાથે છૂટાં વેરાતાં બુદ્ધિ-ખીજ; સ્વયંબૂ
પ્રેમની અનિવાર્યતા; વિરક્તિની વ્યાખ્યા; દેખાતું દુઃખ
માત્ર સુખ અર્થેજ છે; દુઃખ વિસારવા માટે હાસ્યજનક
વાતો કરતાં વિશેષતર દુઃખી જનને ઇતિહાસ વધારે સમખાણ
દવા છે; કલ્પના-શક્તિનું સ્વપ્ન ..... ૫૧-૬૧.

પત્ર ૭ મો.—જહાંગ શૈક્ષણિક તરફથી કાવશાળી શેઠને:—
હિન્દમાં સાંસારિક—ધાર્મિક આદિ મોટા ભ્રમણ—ફર-
હાર (revolution); ધાર્મિક જ્ઞાનની ખોટ; ‘ બ્રાહ્મણ ’
અર્થેનું સ્વાર્થપણું; હિન્દમાં ગણાતો લગ્નનો હેતુ પ્રીતિ
નહિ પણ ભક્તિ; સ્વાભાવિક પ્રેમ; દેશ-કાળ-સ્થિતિને અનુ-
સરીને પુનર્લગ્ન પ્રથમ; સ્ત્રીઓનું દુઃખ-ક્ષેત્ર; સુધારકો. ૬૧-૭૦.

પત્ર ૮ મો.—નર્મદ તરફથી ગુલાબરાયને:—
અગાઉનાં અને હાલનાં લગ્નો; અસલના ગણા આર્યોની,
સ્ત્રી તરફ વર્તન ચલાવવાની નીતિ; સ્ત્રી-રત્ન કે સ્ત્રી-શિલા?
અને તેના જવાબમાં પુરાવા; સ્ત્રી-જ્ઞાનની જરૂર; સ્ત્રીનો, પૃથ્વર
તથા તુલસી સાથે મુકાબલો. .... ૭૦-૭૬.

પત્ર ૯ મો.—મનસુખ તરફથી કેશવને:—
મનસુખનું આત્મ-કથન: પુસ્તકોમાંથી મેળવેલા જ્ઞાનવાળા
બેદીઆના, દરિદ્રતાના વખાણ સંબંધી ઉદ્ગાર; પુસ્તકોએ
ચિતરેલું દરિદ્રતાનું સ્વરૂપ અને તે ખોટા ચિતારથી થતું
અનિવાર્ય નુકસાન; નિર્ધનતાના ગવાળામાં પરતંત્રતા; મિ-
ત્રો તરફથી મળતો ખબતો—નિરાશા!; નવ્વાણીનો
ધક્કો; મુલાનોના બદલાતા વિચાર; દરેક ધંધાનો જ-
રૂરનો ભાગ શિખવામાં સાધારણ બુદ્ધિ બસ છે; એકજ
ધંધો; અસમર્થ મનુષ્યનો ક્રોધ, નિરૂપદ્રવ જાતુના ડંખવાના
મત્ત જેવો છે; સર્વને ખુશ કરવા જતાં ક્રોધને ખુશ કરી
શકાતું નથી; દુનિયાદારીના દેટલાક દાવપેચ..... ૭૬-૮૯.

પત્ર ૧૦ મો.—પાર્વતી તરફથી લક્ષ્મીને.—

નિશાળ એ અભ્યાસનો છેડો નથી—પુસ્તકો એ માનવું એકનું એકજ સાધન નથી.—અને પરણેલી સ્થિતિ એ કંઈ અભ્યાસ-કાળનો અંત નથી; અંગીની સફરનો દ્વાવો લેવા નીકળી પડ્યા અગાઉ અવશ્ય મેળવવાનાં સાધન; પ્રેમ-અલંકારથી અલંકૃત થયા પહેલાં નીતિ-શક્તિથી પુષ્ટ થવું જોઈએ; પ્રેમ-રાજ્યની સીમા તથા ઉદ્ધતતા, વિષય અને નાદાનીનાં દુઃખમય રાજ્યોની સીમા વચ્ચેનું અંતર; સાંસારિક જ્ઞાન એ એકંદર જ્ઞાનનો નાનકડો પેટા ભાગ; અલંકારીત અને ઉપયોગી જ્ઞાન; સુખકર સ્વચ્છંદીપણું; સહન-શીલતા; સાંસારિક વિષયોનું અવલોકન... ૧૦૦-૧૦૬.

પત્ર ૧૧ મો. કેશવ તરફથી લક્ષ્મીને. (પ્રણય-પત્રિકા.)

નવીન પ્રેમની અસર, પત્ર લખતાં પડતી તરફી પ્રેમ-પોથીમાં ઉધારી, યોગ્ય અવસરે વ્યાજ સહિત વસુલ કરવા પ્રાર્થના; 'પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા, નથી અધિકાર આદરને' ૧૦૬-૧૦૯.

પત્ર ૧૨ મો. લક્ષ્મી તરફથી કેશવને. (પ્રણય-પત્રિકા.)

ખાણાના મનમાં પ્રથમ પ્રેમ-દર્શનથી થતી વિવિધ લાગણીઓ વચ્ચે યુદ્ધ; ભવ-જંગલમાં જોડીનું જળ-ધામ. ૧૧૦-૧૧૨.

પત્ર ૧૩ મો.—કેશવ તરફથી નર્મદને:—

શાંતિ-સ્વપ્ન; શાંતિ-જનોની સ્થિતિ; ખર્ચનો ખોળો; શાંતિની ફરજો; શાંતિ-વેરો અને તેનો ઉપયોગ; શાંતિ-સમાજ (કો-ગ્રેસ); શાંતિ-ભોજન; વસ્તી-પત્રક; અગલનો નવીન ફેરફાર; સર અમ્ મેલ્વીલની દરખાસ્ત ..... ૧૧૩-૧૨૧.

પત્ર ૧૪ મો. કેશવ તરફથી લક્ષ્મીને. (પ્રણય-પત્રિકા.)

'હિંદી' સંબોધનની યોજના ! સમાગમ સુખ કે વિયોગ સુખ ? વસંતાનો માર. .... ૧૨૧-૧૨૩.

પત્ર ૧૫ મો. લક્ષ્મી તરફથી કેશવને. (પત્ર ૧૪નો ઉત્તર.)

વસંતાના માર્થી ખંચવા પુરૂષ સમર્થ છે—સ્ત્રી નથી; સ્મર-

શત્રુનું વેર લેવાનો વખત; દુઃખીત હૃદયવાળાને ભવિષ્યના સુખના વિચાર રૂપી દીલાસો. ....૧૨૪-૧૨૫.

પત્ર ૧૬ મો.—લક્ષ્મી તરફથી જન્મનાંતે:—

પરણેલી સ્થિતિ તરફ જાણાનો પ્રથમ શોખ—પછી તિરસ્કાર; પતિ-દર્શનનું સુખ; સુખ પછી દુઃખ; મનના શક; વેવીશાળ અને લગ્ન વચ્ચેના વખતનું પ્રયોજન. ....૧૨૬-૧૨૯.

પત્ર ૧૭ મો.—ગુલાબરાય તરફથી ચન્દ્રકાન્તને:—

અભ્યાસ કરવા સંબંધી ધ્યાનમાં રાખવા લાયક ઉપદેશી વચનો; સોખત; દુરસદના વખતનો ઉપયોગ; શબ્દમાં મ્હેર અને શબ્દમાં ઝેર; દરેક માણસ અને દરેક બનાવમાંથી નવું શિખવાની ટેવ; ‘અલખત’ શબ્દ અને સોગન; આત્મ-શ્લાઘા; ગુસ્સો કરનાર ઉપર દયા-ભાવ; ઘણા જરૂરના આદરોપચારી(formal) નિયમોને હસી કાઢવા નહિ. ....૧૩૦-૧૩૪.

પત્ર ૧૮ મો.—લક્ષ્મી તરફથી પાર્વતીને:—

સ્વર્ગથી, શોખની ખાતર પૃથ્વીની મુલાકાત લેવા નીકળી પડેલો પ્રેમ, જાળક ભિખારી અવસ્થામાં; તેની કૃતમતા અને દેવાંશી શક્તિ ....૧૩૫-૧૩૭.

પત્ર ૧૯ મો. પાર્વતી તરફથી લક્ષ્મીને. પત્ર ૧૮નો ઉત્તર.

પ્રેમ-ગાંડાઈ અને તેનું કારણ જીવવાનીનો સ્વભાવ; પ્રેમ-સાગર અને વૈરાગ્ય-સરિતા; ‘અતિથય સર્વ વર્જનું’ એ ખોલ અને તેનો અપવાદ; સ્વાભાવિક પતિવ્રત; પતિ-દેશાચવાની આવશ્યકતા; સોનેરી મધ્યમ સ્થિતિ; કલ્પિત સુખમાં રમવા શિખામણ—તેમ ન બને તો સ્મરદેવને સ્મરવા કે પછી રીસાતા રામને ક્યાંક કરવા સલાહ !...૧૩૭-૧૪૬.

પત્ર ૨૦ મો.—નર્મદ તરફથી કેશવને:—

અંતર-પંચવર્તક કાચ અને તે વડે જોયેલા જન-સ્વભાવ: ૧૪૭-૧૫૫

મધુમક્ષિકા.

પત્ર ૧ લો.

વાંચનાર ઉપર.

મિય વાંચનાર,

આ પત્ર-માળાનો પહેલો પત્ર વાચક-વૃન્દ સિવાય ખીજા કોને લખવો યોગ્ય ગણાય ? આ નાનકડા પુસ્તકના લખનારને એક વખતે સ્વપ્ન આવ્યું કે હિમાલય પર્વત ઉપર બરફ બહુ ઠંડું હતો એના વખતમાં બરફ વચ્ચે રોપેલા લોઢાના ટુંકા સ્તંભ અને સાંકળોથી કરેલી હદ તેણે જોઈ. પૂછવાથી જણાયું કે આ અંથકારોનો મેજો ભરાવાનો છે. આ ઉમદા મેજો સર્વ કોઈને જોવાની સારી સગવડ મળવાના હેતુથી ઉંચામાં ઉંચી જગા તેને માટે ઘસંદ કરી હતી. નાની વાર્ષિકાઓ, કીસ્સાઓ, ઉખાણા, નવલ કથાઓ વિગેરે અસંખ્ય પ્રકારના માલનાં ગાડે ગાડાં ભરીને લાવનારની સંખ્યા, આપણા દેશના ધરની સંખ્યા જેટલી મોટી થઈ મઈ. કેટલાક રડયાખડયા કાવ્ય-કર્તાઓ, સાસ્ત્રીય લેખકો અને નીતિના ઉપદેશકો પણ જણાયા. છેવટ કહેલા વર્ગના અંથકારોનો માલ જરા મુશ્કેલાઈથી ખાપતો તો પણ તેઓની મહેનત જોઈ બદલો મળ્યા વિના રહેતો નહિ. પણ પહેલા જણાવેલા વર્ગના વેપારીઓની અવધ અને ધાંધળ તો ખેસુમારજી હતી. સર્વકોને

બહારથી માન પણ એવુંજ મોટું મળતું એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક ગર્ભમાં પોષાતા પુસ્તકોના કર્તા તરફથી પગના જોરાવર કાસદ આમ તેમ ભુંગળ કુંકી લોકોનું ચિત્ત ખેંચતા તેમને પણ પુષ્કળ ભગતો આવી મળતા. આ બધું જોઈ આ પુસ્તકનો લખનાર કે જે અત્યાર સુધી આ બધા પ્રખ્યાત પુરૂષોને જોવામાં અને તેમની આબાદી જોઈ આનંદ માનવામાંજ સંતુષ્ટ હતો તેને એક નાનકડી ધક્કાગાડીમાં કાંઈ માલ ભરી જઈ પોતાનું નસીબ અજમાવવા મન થયું. પણ એટલી બધી જાતના માલ મેળામાં આવી ગયા હતા કે શો માલ ત્યાં લઈ જવા એ સવાલ તેના મનમાં ઊઠ્યો. છેવટે નજીકમાં એક મધમાંખને એક કુલથી ખીજા કુલ ઉપર અને ત્યાંથી ત્રીજા ઉપર એમ ઉડતી જોવાથી તેનું અનુકરણ કરવાનો વિચાર સૂઝ્યો. અને ધાણા સાથે ગોળ મિશ્ર કરી સ્નાદ સાથે શાયદો કરનાર વસ્તુ ખનાવી તેને ખીજાની માથક મુશ્કેલાઈથી ખસેડાય એવાં ગાડાંને બદલે નાની ધક્કાગાડીમાં લઈ જવા ઠરાવ્યું. એટલામાં તો છેક છેવટનો બરફ ડાણુ જાણે કેવી રીતે કડુકડુ-કડુ કરીને ભાગ્યો અને અકસ્માતે માલ તેમજ તેના માલીક સર્વને તેમની જન્મદાતા ધરણી-માતાના ખોળામાં સુવડી ઉપર સફેદ આદર ઝોઢાડી દીધી. અને અહીં ઉંધનારનું સ્વપ્ન પૂરું થયું. જોકે સ્વપ્નમાં જોયા પ્રમાણે, છેવટનો બરફ તેના ઉપરના પુષ્કળ માલના વેચાણથી થયેલા ધણા પૈસાની ગરમીથી ઝોગળી ગયો હતો તો પણ નાની ધક્કાગાડીથી આ દરેક અકસ્માતથી સહિસલામત રહી શકાય એમ ધારી તથા એમાંનો માલ સધળી જાતના માહકોની રચીને અનુકૂળ આવે એટલા માટે ગુદી ગુદી વસ્તુઓનું મિશ્રણ કરી

ખનાવેલો હોવાથી તેણે સ્વપ્નમાં કરેલો વિચાર પાર પાડવા ધાર્યું; અને એથી આ પુસ્તક તૈયાર કરી સ્વપ્નની મધમાંખના સ્મરણાર્થે એનું નામ પણ મધુમક્ષિકા રાખવું ઉચિત ધાર્યું.

આ પુસ્તકમાં સેંકડો દોષ હશે. તેમજ કેટલીએક ખુબીઓ પણ બતાવી શકાય. પણ તેમ કરવું નકામું છે. અસંખ્ય ભૂલો હોવા છતાં કોઈ પુસ્તક રમુજી હોઈ શકે, અને એક પણ ભૂલ વિનાનો ગ્રંથ અપ્રિય પણ થઈ શકે. પત્ર-લેખનમાં એક મોટી મુશ્કેલી નડે છે, તે એ છે કે, કેટલોક ભાગ અસ્પર્શ પત્ર લખનારાઓની ઓળખાણ પાડવામાં, કેટલોક ભાગ વ્યવહારિક આદરોપચારમાં નકામો કાઢવો પડે છે; અને જ્યારે ખરો રસ આવે છે ત્યારે તે ભાગને લાંબાવતાં પત્ર બહુ વધી જવાનો અને એથી વાંચનારને કંટાળો થવાનો ડર રહે છે. વાંચનારે એક-જ પત્ર વાંચીને પુસ્તક વિષે મત બાંધવા તૈયાર થવું ન જોઈએ; કારણ કે શૈલી અને વિષયમાં દરેક પત્રો જુદા છે. આથી જેનું મન એક પત્રથી રંજન નહિ થાય તેને બીજાં કે ત્રીજાં કે પછી આગળનો બીજાં કોઈ પત્ર સર્વનું સાટું વાળી આપશે. આખું પુસ્તક કાંઈ એકજ માણસની રચીને અનુકૂળ થવા લખાયું નથી.

પ્રિય વાંચનાર ! પુસ્તકની મુખમુદ્રા જોતાં, કર્તાનું નામ નજરે નહિ પડવાથી તર્ક-વિતર્ક ઉદ્ભવી શકે નહિ. વિચાર કે, વેરાનમાં દૂરથી પ્રકાશનો ગમે તેવો જાંબો દીવો કેવા આનંદમય વિચારો પ્રેરે છે ? રાત્રીએ દેખાતા તારા આપણી પૃથ્વી જેવા ખડખડા પુદ્ગળનો સમુદ્ધ માત્ર હોવા છતાં, આપણા અને તેમના વચ્ચેના અંતરને લીધે કેવા પ્રકાશીત અને વારંવાર વાસકિયાડ કરતી આંખ વડે આમંત્રણ કરતા દેખાય છે ! પડદા અંદર વાગતું,

ધડી ઉંધના ખોળામાં સુવાડતું વાઘ આપણી સન્મુખજ વાગવાથી ધડીકમાં કેવો કંટાળો આપે છે ?

અપ્રસિદ્ધિ(oblivion)માંરહેવાનો કેટલાકને શોખ હોય છે. એમાં પણ એની ખાસ મજા રહેલી છે. એ નિર્દોષ અપ્રસિદ્ધિ (oblivion) શેષીખોર આત્મશ્લાઘા કરતાં શી ખોટી છે ? તથાપિ એ કદાપિ કોઈ અણુધાર્યે રસ્તે તે પડે તારી પાસે ઉઘાડો થઈ જાય તો આંખ ખીડજે. મનુષ્યમાત્ર-પ્રાણીમાત્ર સંપૂર્ણ કે નિર્દોષ નથી. એ દોષિત વસ્તુમાંથી પોતાને જરૂરનો સાર ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા અને શક્તિવાળાં તત્ત્વજ્ઞાની મન ભાગ્યેજ જડી આવે છે. પુસ્તકો ઘણાંએ પ્રગટ થાય છે; તે બધાના લેખકોના નામ યાદ રાખી સ્મરણ-શક્તિને ભારે મારવા કરતાં વાંચનાર એ પુસ્તકના મધથીજ સંતુષ્ટ રહે તેમાં શું ખોટું ? મગજને એટલી થોડી પણ જે તસ્દી બચી તે ખરી. જે, મધુમક્ષિકા કેવી પુલોમાંથી થોડે થોડે મધ એકઠું કરે છે !

આ વિચાર કે તર્ક તો અમુક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં ચીતરેલો છે; આ ખોધ અમુક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં આવેલો છે; આ શૈલી અમુક ગુજરાતી કે ફારસી લેખકની ચોરેલી છે; એમ કહી વિમુખ દષ્ટિ કરીશ માં. જગત્ અસંખ્ય વસ્તુથી અનાદિકાળથી ભરપુરજ છે. પ્રથમ જન્મવા ભાગ્યશાળી થયેલા કોઈને તે એક વસ્તુ વહેલી જડી આવી, તો પાછળથી જન્મેલાને તે જરા મોડી જડી આવી. અને કોઈએ શોધેલી વસ્તુને ફાયદાકારક પોશાકમાં શણગારી તે શૃંગાર-કલાના આનની અપેક્ષા વિના, નવારૂપમાં મૂકવી એમાં શું ખોટું છે ? માત્ર એટલુંજ જે કે તેમાંથી તું કંઈ ગ્રહણ કરશા જેવું શોધી શકે છે ? એ નવીન કે નવ-અલંકૃત વસ્તુ—કુચુમમાં મધ સિવાય ખીજી નકામી વસ્તુએ.

તારી દષ્ટિગોચર થાય તો તે મધની જરૂર વાળાને તે લેવાની મહેનત કરવા માટે લક્ષ્યાવવા સાર, કે તે મધ ખેંચી શકવાને અશક્ત જનોના નયનને ઠારવા સાર, કે તરંગી ઓલીઆ ચિત્તને રંજન કરવા સાર—એવા કાંઈ કાંઈ હેતુથી હશે એમ સમજીને; તથા ખિચારી મધુમક્ષિકા મધ મેળવવા સાર કાંઈ કાંઈ ગુલાખ (નગર-ખાગનાં ફુલ), કાંઈ કાંઈ કમળ (જળમાંનાં ફુલ), કાંઈ કાંઈ —(પર્વત ઉપરનાં ફુલ), કાંઈ કાંઈ સંખાવડી (જંગલનાં ફુલ) માં ભટકી હશે અને હેતાળ કુટુંબ તથા મંડળનાં સુખ અને મનને ભાવતા મોજ શોખનો ભોગ આપ્યો હશે એ ધ્યાનમાં લઈને, તને પસંદ પડે અને તારાથી લઈ શકાય એટલું મધ માત્ર લઈ તે મધ એકઠું કરવાની મહેનત કરનારની માફક (તેને ઢોળી નહીં નાંખતાં) પી જઈ, તેની માફક તું પણ ખની જ એક—

મધુમક્ષિકા.

પત્ર ૨ જો.

એક કુંવારા જૈન યુવક (કેશવ) તરફથી તેના પરણેલા બ્રાહ્મણ મિત્ર (નર્મદ) ઉપર.

વડોદરા.

તા. x — x — x.

પ્રિય નર્મદ,

સંધ્યા સમયે કોઈ સોખત સિન્ધય એકલા જ રવા જવાની મારી ટેવ તું જાણે છે. એકલો પડેલો માણસ સા-

થી સારો અને મૂળે પવિત્ર એવો મિત્ર મેળવે છે તે મિત્ર
મન છે. કુદરત અગર અચાનક મળી આવેલા કોઈ
માણસની શિક્ષા એવી રીતે મનની સોજતમાં કરતા
માણસના મનમાં ખરાબર કોતરાઈ જાય છે. આ પત્રમાં
ન્યાં ન્યાં શ્રેષ્ઠ સુદૃઢ ખોલું ત્યાં ત્યાં મન સમજી લેવું.

ગઈ કાલે હમેશ મુજબ કરવા નીકળ્યો ત્યારે નદીના
તટ ઉપર સારંગીના સુર સાથે મિત્રતા ખાંધેલો સાદ સાંભળી
તે દિશામાં જવા લલચાયો. સંધ્યા સમય અને ખૂબાર
નો શાંત દેખાવ જોઈ ક્યું મન ઘડીક સદાના દુઃખોથી
વિરામે નહીં? તેમાં વળી આ મધુર વાદ્ય મળી ત્રિક(trio)
રચે ત્યારે તો પૂછવુંજ શું? માપેલે પગલે ત્યાં જતાં જતાં-
માં તો જેમ જેમ તેના શબ્દો વધારે સ્પષ્ટ થતા ગયા તેમ તેમ
એ ત્રિકે મને સ્તબ્ધ બનાવી દીધો. એ હાથનો સ્વરિતક રચેલો
તે એમને એમ રહી ગયો; એક પગ અને કાન જલદી
સાંભળવા આગળ ધરેલા તે તેમના તેમજ રહ્યા અને ગીત
પૂર્ણ રીતે સાંભળાવા લાગ્યું:—

ખબર નહીં આ જગમેં પલકી રે; ખબર નહીં જગમેં.
સુકીત કરના હોય સો કરશે, કોન જાને કલકી.

આ દોસ્તી હે જગત્ વાસકી, કાયા મંડલકી—ભલાજી કાયાં
સાસ ઉસાસ સમરલે સાહેબ, આયુ ઘટે પલકી—ખબરં
તારા મંડળ રવીં ચંદ્રમા, સખ હે ચલનેકી—ભલાજી સખ હેં
દીવસ ચારકા ચમસ્કાર જ્યું, વીજલી આભણકી—ખબરં
મન માવત તન ચંગલ હસ્તી, મસ્તી હે બલકી-ભલાજી મસ્તીં
સદ્ગુર અંકુશ ધરો શીરપર, ચલ મારગ સતકી—ખબર નહીંં
જાળગ હુંસારહેપીંજરે, મ્હાલો ખુશીમાંહી-ભલાજી મ્હાલોં
પર ઉપકાર કરેની સુકીત, આત્મ-ત્રેય સાહી—
ખબર નહીંં

કોઈ કાલા કોઈ ગોરા પીલા, નયલો નિરખનકી—ભલાજી નયલો
એ દેખી મત રાયો પ્રાણી, રચના પુદ્ગલકી—ખખર
અનુભવ માને આતમ ઝૂઝી, કર ખાતાં ધરકી—ભલાજી કર ખાતાં
અમરપદ અર્હત કું ધયાયે, પદવી અવિચલકી—ખખર નહીં

અક્ષરે અક્ષર શરીરની દરેક રક્ત-વાહિનીના રક્ત-
માં મિત્ર થઈ ગયો: દરેક આંતરડા સાથે ગુંથાઈ ગયો.
આગળ ખોલવાનું યાદ કરતી અદૃશ્ય મૂર્તિનો શબ્દ અટક્યો
અને માત્ર સારંગીનો સુર આખા તટ ઉપર વરિષ્ઠ સત્તા
ભોગવવા લાગ્યો. એ ટુંક વખતમાં ઘડીક અવકાશ પામેલા
હૃદયમાં સેંકડો વિચારો જન્મવા લાગ્યા. જે વિચારો
દર્શાવવામાં દિવસના દિવસ જતા રહે છે તેને ઉત્પન્ન થતાં
તો એક એ પગજ થાય છે. કુદરત દેવીનો ઉપકાર,
વાદની મન ઉપર અસર, કુદરતની સૈંદર્ભતા બ્નેષ શકે
એવા મનનું સુખ, એ વિચારો વારા કરતી મનમાં રાજ્ય
ચલાવવા લાગ્યા. એવામાં સારંગીનો સુર વધારે ગંભીર દબ્બ-
દબાથી નીકળતો સાંભળી તરંગમાંને તરંગમાંજ કાંઈક
ખોલાઈ જવાયું:

હે મનને શાન્તિ આપનાર દેવાંશી જાદુગર! જીંદગી-
ના હેતુ પ્યાર અને પરમેષિ—પીછાનને સ્વભાવાનુસાર
(akim)એવી હે અદ્ભૂત શક્તિ! પ્રભાકરનાં છેલ્લાં કિરણો
ધીમે ધીમે રંગ બદલી રજા લેછે અને રજની-રમાને
મગવા સોનેરી-રૂપેરી ટપકાં વાળી દુધીઆ તારક-સાડી લઈ
સ્નેહી શશી લાવણ્યતાથી પગલાં ભરવાની શાનો કરે છે
એવા હસતા સમયને વિષે, તને તથા પ્રિયાને લઈને એકાંત-
માં આવેલા નિર્મળ ભટકતા ઝરા પાસે બેસનારને તું કેવા
પવિત્ર માનસિક પ્યારની પરિસ્તીમાએ પહોંચાડે છે! તેમજ

તું પવિત્ર શ્રેષ્ઠ સુહૃદ સાથે શરતા માનવને જગલમાં
 દોરી તારી ઘેન ચડાવનારં સુર રૂપી પાંખો ઉપર ખેસાડી
 દૂર દૂર ખેંચી જઈ અંતરિક્ષથી, કુદરતની સુંદરતા, જગતની
 વિચિત્રતા, નીતિની આવશ્યકતા, નર નારીનું નીમક હરામી-
 પાણું—એ સર્વનું દિગ્દર્શન કરાવતો કરાવતો કેવો ધર્મ-શ્રદ્ધા
 રૂપી દેવદારે પહોંચાડે છે !

પળવારમાં આવા આવા કંઈક તકો ઉત્પન્ન થયા;
 અને છેવટે અંધારાને લીધે ઝાંખી દેખાતી મૂર્તિના સ્વરના
 પુનર્જન્મે તેમને સર્વને સમાવી દીધા.

જોખનાં જોર ભયોરે (૨), એસે દેવ ચરણુ ચિત્ત લાવ—

ભલાશ એસે ગુરૂકે ચરણુ—જોખનાં

ઉદર ભરણુકે—કા—રણુ કાંઈ, ગૌઆં બનમેં જા—ય,
 ચારો ચરે પા—ની પીએરે વાંકી, સુરતાં વાહરડા માં—ય—

જોખનાં જોર ભયોરે—જોખનાં

સાત પાંચ સા—હેલડી કાં—ઈ, હીલમીલ પા—નીડા જા—ય—
 તાલી દીયે ખડ—ખડ હસે, વાંકી સુરતાં ગાગરવા માં—ય

જોખનાં જોર ભયોરે—જોખનાં

નટવો ના—ચે ચો—કમેં કાંઈ, લો—ક કરે લખશો—ર,
 વાંસ ગ્રહી વરતે ચઢે વાંકી સુરતાં રા—સડી માં—ય—જોખનાં

હે જોખનાં જોર ભયોરે—એસે દેવચરણુ ચિત્ત લાવ—

ભલાશ એસે ગુરૂકે ચરણુ ચિત્ત લાવ—જોખનાં જોર ભયો-
 રે—જોખનાં આંઆંઆં—*

* આ ગાયનનો ભાવાર્થ પત્રમાંજ આવી જાય છે દોરડા ઉપર
 નાચનાર નટવા માફક, પાણી ભરનાર સખી મંડળ પેઠે, ચારો ચરવા
 જનાર ગાયની પેઠે, સંસારનું કામકાજ કરવા છતાં મન આત્મકલ્યાણ
 તરફ રાખવું એવો એ જીતનો સાર છે. જુના જમાનામાં યોગી

આ અને પ્રથમના ગીતે માફ મન તદ્દન ગાય જેવું બનાવી દીધું. આગળ વધી ગાનારની સન્મુખ આવી તેને સચિનય પ્રભુમ કર્યા બાદ તેની સન્મુખ બેઠો. તેની પાસે કોઈ સ્ત્રી બેઠી હતી. તે પણ વખતો વખત સગ પુરાવતી હતી. વધારે અદબથી તેણી જરા આવે ખશી અને મારે માટે જગા કરી. એકાએક મારા આવવાથી તેમના અંતર આનંદમાં ભંગાણુ પાડવા માટે મેં તેમની પાસે ક્ષમા માગી. આવના ત્રીના સમયે આ માર્મિક ગીત ગાનાર એક પુરુષ અને સ્ત્રી કોણુ હશે એમ પૂછવાનું કરતો હતો એવામાં મારા મેં ઉપર પડતા ચંદ્રપ્રકાશને લીધે મારા મેં ઉપરથી મનની જગાસા જાણી લઈ તે પુરુષે કહ્યું: તમે આવ્યા તો ભલે આવ્યા. આપણી પછવાડે જે ઝુંપડી જુઓ-જે તે અમારી છે. તેમાં આવી, ઘડી વિશ્રામ કરો અને આ વખતે તમારે અહીં આવવાનું કારણુ તથા આટલા બધા ચિંતાતુર હોવાનું કારણુ જાણવાની મારી જગાસા છે તે તમ કરો. વધારે સવાલ જવાબ કર્યા સિવાય અમે ત્યાંથી ઉઠી પાસેની ઝુંપડીમાં ગયા. ત્યાં જતાંજ સ્ત્રીએ દીવો કર્યો અને સાદી પાથરી તે ઉપર બેસાડયા. ઝુંપડી જે કે નાની પણ સ્વચ્છ અને સગવડ વાળી હતી. એક તરફ રસોડું, એક તરફ બેઠક

લોકો એમજ કરતા. પરણવા છતાં શાસ્ત્ર-જ્ઞાન, ધ્યાન, જન મંડળ-ના હિતનો ભોધ એ સર્વ કરવામાં તેઓ મર્યા રહી જન્મનું સાર્થક કરતા. એ બતાવવા માટે, તથા પ્રેમ તેમજ વૈરાગ્ય (જંદગીના હેતુ) ને ઉશ્કેરનાર અને ખીલવનાર વાદની અસર બતાવવા માટે, અને આ પુસ્તકમાં આવતા બે મુખ્ય પાત્રોને ઓળખાવવા માટે આ પત્ર યોજ્યો છે.

અને એક તરફ સરસામાન પડ્યા રહેવાનો ખંડ હતો. તેમાં સર્વ એવી સફાઈથી ગોઠવેલું હતું અને જમીન એવી સાફ લીપેલી હતી કે તે જોઈને આંખ ઠરે. આગળ એક અનુપમ * ખાગ કર્યો હતો. અહીં એકાં એકાં નદીનો પ્રવાહ બહુ રમણીય દેખાવ આપતો. ઘોડી વારમાં જણાયું કે એ બંને દંપતિ છે. તેમની શાંત મુદ્રા અને નમ્રતા જોઈ હું તો ધડીક અસહના સંસારમાં રહેનારા યોગીઓનાં ચિત્ર નજર આગળ ખડા કરવામાં ગુંથાયો. સ્ત્રી સાથે રહી ધર્મ કાર્ય કરનારા અને પવિત્ર તથા શ્રેષ્ઠ વિચાર-વર્ણના, જન-મંડળના હિતની લાગણી સાથે આત્મ-ત્રેય નહીં ચૂકનારા પ્રાચીન કાળના રૂપીઓમાંનો તો આ એક ન હોય? વધારે વાર આ ભ્રમણામાં નહીં રહી શકવાથી મે તે—ગૃહસ્થ કહું કે યોગી? કહેવા દ્યો—યોગીને પોતાનો ઇતિહાસ કહેવા વિનવ્યો. મેં જણાવ્યું કે મારા સંબંધી વિશેષ હકીકત પાછળથી કહીશ. હાલ એટલુંજ કહેવું બસ છે કે હીંદુસંસાર-સુખની મોટી ખામીઓ જોઈ તથા અનુભવી દુઃખીત થયેલો, તથા ધર્મના જુદા જુદા ક્ષાંટાઓ-માં થતા અનાચારોથી ખેદ પામેલો અને ખરા સુખની વ્યાખ્યા સમજવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરતો હું બણા દિવસથી ઉદ્ધસીન મનથી સંસારમાં પ્રવૃત્તિ કરું છું. અને હરતાં ધરતાં, ખાતાં પીતાં, એજ વિચારો મનમાં ચાલે છે. પણ કાંઈ ખુલાસા મળતા નથી. એકતો આપણી ત્રિચિત્ર સંસાર-પદ્ધતિના બોજથી દબાયલો હોઈ, વિચાર પૂર્ણશ્રેણીએ

* આ ખાગને અનુપમ કહેવાનું કારણ એ છે કે એથી નીતિનો પાઠ શીખાય એવી ગોઠવણી કરી હતી. ખાગનો માલિક પોતે તે બા-ગનું વર્ણન આગળ પત્ર ૨૭ માં આપે છે. તે વાંચવાથી ખાગની ખુ-બી સમજરો.

પહોંચવા પામતા નથી; અને વળી મારા સ્વભાવ અને વિચારને મળતો આવે એવો કોઈ મિત્ર પાસે નથી કે જેથી થડીક આરામ મળે. આજ વિચારમાં ફરતાં ફરતાં આજ હું જરા આધો નીકળી ગયો અને સુભાગ્યે સારંગીનો સુર મને અહીં દોરી લાવ્યો. આપે ગાયેલાં એ ગીત મને ધણાં બોધદાયક થઈ પડ્યાં છે. પણ હજી એનો ઉડો મર્મ જરોજર સમજી શક્યો નથી એ જાણવા ધણી જગાસા છે, પરંતુ તે અગાઉ આપના વૃત્તાંતથી ભોમિયો કરો તો મોટી મહંરઆની.

આ સાંભળી યોગી બોલ્યો: મને જન-મંડલથી જુદો વસતો જોઈ જન—શત્રુ (Cynic) ગણતા નહીં. જ્યાં સુધી આપણે મોહ, માન, વિગેરેને તદ્દન જીત્યા નથી ત્યાં સુધી રાત દિવસ જન-મંડળ ઉપર આપણા જીવનનો આધાર છે; તો તે જન-મંડળને ધીકારનારને મૂર્ખ કહો તો પણ ચાલે. હું એકાંત વાસમાં રહું છું કે જન-મંડળમાં અને મારા વિચારો શા છે તે માફ જીવન સાંભળ્યાથી મેજેજ સમજાશે. મને આશા છે કે તમારી નવી પીછાન આજના મળેલા લાભમાં ગણાનાજેગ થઈ પડશે. તમારા વિચારો અને તમારી ચિંતાઓ ઉંચા પ્રજારની હોઈ તમારી સોગત મને ઠીક ગમ્મત આપશે. પણ આજે રાત્રી વિશેષ ગઈ છે અને મારે સુતાં પહેલાં એક કલાક ધ્યાન ધરવાનો રીવાજ છે. ઉંચે આંખમાં પ્રવેશ કર્યા પછી એ ધ્યાન જરોજર થઈ શકે નહીં મારે મારે તમારા સાર તૈયાર કરેલી પેલી પથારીમાં જરા વિનવવાની જરૂર છે. કાલે સવારે આપણે મારો ઇતિહાસ શરૂ કરીશું. અબ્યાગતને સેહેજ ખોટું લગાડવાના ડરથી શ્રેષ્ઠ નિત્ય કર્તવ્યમાં ખામી નહિ પડવા દેવાનો

એનો હેતુ હું સમજી ગયો. એણે ગાયેલા ખીજી ગીતનું રહસ્ય કાંઈક આ વર્તન ઉપરથી સમજાવ્યું. તેની મહેરબાની માટે ઉપકાર માની ખીજી દિવસે જ્યારે મળવાનું ક્યન આપી હું ધર ભણી વળ્યો.

આજે બનેલી સર્વ હકીકત કાલે લખી જણાવીશ. સર્વ સ્નેહીઓને યથાયોગ્ય કહેજા, અતે મને માનજ્ઞે—

તમારો સદાનો
કેશવ.

પત્ર ૩ જ્ઞે.

કેશવ તરફથી નર્મદ ઉપર.

વડોદરા.

તા. + — + — †

પ્રિય નર્મદ,

આજ જ્યારે હું પરજુ-કુટીકાની મુક્તાકાત લેવા ગયો હતો. હું ગયો ત્યારે દંપતિ કાંઈક વિષય ઉપર વાદ-વિવાદ કરતાં હતાં. 'સ્ત્રી-સમાજની સેવા બજાવવાનું તમારું કર્તવ્ય તમે શી રીતે બજાવવા ધારો છો?' એ સવાલ પતિના મોંમાંથી પૂરો નીકળી પહોં રહ્યા નહોતો એટલામાં હું ત્યાં જઈ ચઢ્યો. વાત અટકાવી, મને આદરમાન આપી બેસાડ્યો. તે સ્ત્રીએ મારે માટે દંડુ પાણી લાવી તેના પતિના હાથમાં આપ્યું. પાણી પીધા પછી અતે ખીજી આદી અવળી વાતચીતથી પરવાર્યા પછી તેમણે પોતાનો ઇતિહાસ કહેવો શરૂ કર્યો:—

આજ નદીના સામે તરે નજીક દેખાતા ગામડામાં
 ૩૨ વરસ ઉપર હું એક આગરદાર કુટુંબમાં
 જન્મ્યો હતો. મારા દાદાની અને તેમના વડાઓની અદકળ
 દોષત ગેરવ્યવસ્થા, આંધળા ધર્માદા અને લોકમાં વાહ-
 વાહ કહેવત્તોની મૂર્ખ લોલપથી કૃનાકાતીઆ થઈ ગઈ.
 મારા જન્મ વખતે મારા પિતાજી મહેનતથી ગુજરાત
 ચલાવતા. જન્મથીજ મારો સ્વભાવ તીવ્ર લાગણીવાળો હતો.
 ક્રોધ, અપમાન, દયા એ સર્વ જાતના વિકારને વશ થવા
 સહેજ કારણુ બસ હતું. આપણામાં બાગકના મનની કેળ-
 વણીપર ધરમાં કે (પાઠ જોખાવત્ત ઉપરાંત ખીજી ક્રમ રીતે)
 નિશાળમાં ખીલકુલ લક્ષ નહિ અપાવાથી હું જરા ખીકણુ
 અને કાચા મનનો થયો. મારા બાળ-ગિત્રોની મમ્મતો કે
 જેમાંથી હું તેમના ડરને લીધે ધણુંખઈ દૂર રહેતો તેમાં
 મેં ભાગ લીધો હોત અને તેમની સાથે બટકયો હોત તો
 મને વધારે જ્ઞાન અને ક્ષાયદો થવા સંભવ હતો. ગુજરાતી
 અભ્યાસ થઈ રહ્યા બાદ મારે એક વરસ માંખો મારવાનો
 ધંધો કરવો પડ્યો ! અચાનક હાથ લાગેલી પ્રાપ્તમરે એ
 ટોપીવાગાની ભાષા શીખવા પ્રેયો, અને તે ચોપડી વગર
 સિક્ષકે ખરી ખોટી ક્ષીખીને વાદળાંથી થયેલા અંધકાર અને
 ગાજરીજની વચ્ચે, કપડાં પુસ્તકો વિગેરેનો આશરે અધ-
 મણુ જાર માથે મુકી સાત ગાઉ દૂર આવેલા શહેરમાં
 અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા ગયો. માયાજી અને પારકું દુઃખ
 વ્હોરી લેત્તમાં તત્પર સ્વભાવને લીધે તથા અભ્યાસમાં
 અપજાતાને લીધે હું ધણાને પ્રિય થઈ પડ્યો. પણ એ ત્રણ-
 માંથી એકે ગુણુ મને સારો મિત્ર યા મદદગાર મેળવી
 આપત્તમાં ખપ આવ્યો નહિ. અંગ્રેજી અભ્યાસની શરૂઆત-
 થી એક સાલસ દેખાતી વિદ્યાર્થી સાથે મારે ગાઠ મિત્રતા

બંધાઈ. એને શીખવવામાં, એની સ્મયે હરવા કરવામાં, એને વખાણથી ખીલ્યા રહેવામાં મારો કાળ નિર્ગમન થતો. એક સંકેત સમયે મદદ કરવાને બદલે તે મિત્રે મને ખરેખરો ફસાવ્યો ત્યારે પસંદગી કરવામાં મારી મૂર્ખાઈ માટે આત્મદોષ કહવાને બદલે, છેતરાયા માટે નસીબનો અને લુચ્ચાઈ માટે મિત્રનો દોષ કાઢી કકળાટ કરી બહુ દુઃખી થયો. અજ્ઞાનતામાં કરેલાં કામ માટે માણસ કેવો બીજનના ઉપર કે નસીબના ઉપર દોષ કાઢવા તત્પર થાય છે! તો પણ એ મૂર્ખતામાં પણ સમજીને તો કાંઈક સંતોષ લેવા જેવું છે. આવું એક ખતું હજાર પુસ્તકોના ઉપદેશથી વધારે અસર કરે છે.

અંગ્રીજ અભ્યાસ શરૂ થયો એજ અંદાજમાં ધાર્મિક જ્ઞાનમાં અચુપાત થવો શરૂ થયો. મંડાણ તો દેખા-દેખીથીજ માત્ર થયું. પણ વધતી કેળવણી સાથે ધર્મ-જ્ઞાનનો શોખ વધતો ગયો. સંસારને ખારીકાઈથી નિકાળવા અને કુદરતને નાગી કરી તપાસવા આ જ્ઞાનેજ ઉશ્કર્યો. ધર્મ ગુરૂઓનો મને એક દોષ પ્રત્યક્ષ જણાયો કે તેઓ સંસારને દુઃખી કહી તદ્દન ત્યાગનીજ વાતો કરતા —જે કદી ગળે ઉતરવાજ ન પામે. દુઃખી સંસારને સંતોષથી સુખી કરી લેઈ તેમાં તુંબડા (નહિ પથ્થર) માફક રહેવાનો બોધ બાગ્યેજ મારા કાને પડતો.

હું બ્યારે પાઠશાળામાં દાખલ થયો, સારે મારે કુટુંબ લગભગ ૯ માણસનું હતું. એ કુટુંબનું યુજરાન અજ્ઞાવવામાં પિતાને મદદ કરવામાં, હિન્દુ-સંસાર-યાત્રા કરવામાં, સુખના રસ્તાની કાલ્પનિક (utopian) સુકિતઓ રચવામાં અને એવા એવા ખીજ ધણા કામમાં માથું ધાત્રા-

થી મારો અભ્યાસ હવે કાંઈક મંદ પડ્યો. પીબું ગ્વાન
 અમે તેટલું મેળવવા છતાં પરીક્ષામાં જોઈતું ગ્વાન કાચું જ
 રહેતું. આ પ્રમાણે આર પાંચ વરસ પાઠશાળામાં આશ્રય
 પછી તે રસ્તો મૂકી દેવો ધાર્યો (મુસોને એ ક્યાં
 શીખવવા જતું પડે તેમ છે?). આ ચિંતાતુર વખતમાં મારી
 ઉંમર લગભગ ૨૨ વરસની હતી. અત્યાર સુધી મારો
 સ્વતંત્ર સ્વભાવ હું સાચવી રહ્યો હતો. લગ્ન માટે આવતી
 આગળીઓ હું અત્યાર સુધી આડાં અવળાં પ્હાનાં કાઢી
 માઢી કાઢતો; કારણ કે, જન્મ કુવારા રહેવું એવો મારો
 વિચાર હતો. એટલી ઉંમરમાં થયેલી પીછાનો વાગાને ઘેર
 થતા કહ્યા, આપણી સ્ત્રીઓની મૂર્ખાઈ અને તોછડાઈ,
 પવિત્ર પ્રેમની અજ્ઞાનતા, લગ્ન અગાઉ જેમને જોલાવતાં
 માયાપનાં મોં સુકાતાં તેમને લગ્ન પછી પ્રતિસ્પર્ધિ કે
 દુશ્મન સંબંધના છુપા દૂત જેવા ગણવાનો હિન્દુ સ્વભાવ-
 એ સર્વ મેં નાનપણથી ધારી ધારીને જોયું હતું. અને એ
 ઉપરથી કુવારા રહેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. એક વખત એક
 મુસાફર મારા લગ્નની વાત લઈ ઘેર આવ્યો અને મને
 કેટલેક દરજ્જે પ્રલાપ્યો. રાત્રે એકલો પડ્યો ત્યારે મન સાથે
 ગોટ્ટી કરતો કરતો નદી કીનારે ફરવા નીકળ્યો અને ત્યાં
 તરંગમાળા હૃદયમાં ધમશાણુ મચાવી રહી. એ વખતે કાંઈ કાંઈ
 અંગ્રેજ અને કાંઈ કાંઈ ગુજરાતી ઉદ્દગાર નીકળવા લાગ્યા. મને
 યાદ છે એટલા હમણાં કહી બતાવું છું. એ વિચારો જો કે યુવાની-
 ના કુદરત છે અને એમાં કાંઈક વિશેષ પડતું છે તો પણ
 સત્યતાનો ભાગ પણ એમાં પુકડા છે ખરો:

પરણવાથી મને કુદરતની સૌંદર્યતા (વરસાદ, નદી, નાળાં,
 પર્વત આદિ) જોવાની તક નહિ મળે. પરણવાથી મારે

વધુ જાળમાં ગુંથાવું પડશે. તેણીને કેળવવામાં, તેણીની વતી ખીજ સાથે કરવા પડતા કજીયા લાંબાવવા અગર પતવવામાં, તેણીની સાથે વિનોદ કરવામાં, એમ ઘણી બાબતોમાં બહુ વખત ખોલો પડશે.

સૌથી વિશેષ, મારી સ્વતંત્રતા ખોલી પડશે. કોઈ કોઈની ગરજ કરવી પડશે. કોઈ તામસી, કોઈ અદેખા, કોઈ દુષ્ટ કે જેનું અન્ય વખતે હું મેં પણ જોવા ન હમ્મું તેની ગુલામગીરી ઉઠાવવી પડશે. લોકલજ્જમાં તણાવું પડશે. દુનીઆદારીમાં ઝંપલાવું પડશે. દુનીઆમાં ગરક થવું પડશે અને તેથી એ કૂવા ખહારની હદથી તદ્દન અબળણ્યા રહેવું પડશે. આ થોડી કેળવણી અને થોડા અનુભવથી બાંધેલી મોટી આશાઓ—લખથી દુનીઆદારીના ગુલામ થઈ પડવાને લીધે—પૂરી નહિ પડવાથી ચ્હીડીઆ થવું પડશે. દુનીઆની નિમકહરામી તથા અનિયમિતપણું જોઈ કંટાળો આવે છે તેથી વિશેષ આવશે. કંટાળો ઉપજ્યા છતાં, હાલની માફક પરદેશની વસ્તીમાં અગર કુદરતની શોભામાં તે કંટાળો ભૂલવાની શક્તિ રહેશે નહિ. કરસનદાસ મૂળજી થવાશે નહિ. માર્ટીન દ્યુથર થવાની તો આશા ન શી ? ખહાર અને ઘરમાં બન્ને ઠેકાણે સુધારા એકજ સાથે તો દાખલ નજ થઈ શકે—પરિણામે હસાવું પડશે.

એકાંત વાસની હું જે હમ્મજ રાખું છું તે હમ્મજ માસથી પૂરી નહિ પડી શકે. એટલે સમીધ જે એકાંત જીંદગી એક કુદરતના દેખાવથી ભરપૂર જગામાં ગાળવા દરખાસ્ત કરે છે તે જીંદગી મારા નસીબમાં નહિ રહે—અને એવી રિથિતને માફ મન સખતીય (nkin) છે.

તેણીનું પાતિવ્રત્ય, રીતભાત વિગેરે ઉપર દેખરેખ રા-

અવ્યમાં બહુ વખત અને શક્તિ (energy)નો ભોગ આપવો પડશે. મારી મરજી મુજબ મારી જાતથી કામ થવું નથી ત્યારે હું આટલો બધો ખીજવાડિયું તો તે સાથે તેણીનો વાંક આવવાથી કેટલો બધો ખીજવાવાનો ? અને એ બેવડો ગુસ્સો ભેગો થવાથી મન કેવું બગડવાનું ? દુતીઆની, કુદરતની, રમત ગમ્મતની અને સાહિત્યની મઝાઓનાં દ્વાર મારા માટે સદાને માટે બંધ થશે.

ધણાએક અંગ્રેજ અને જુના સંસ્કૃત કવિઓ અને તેમના અનુયાયીઓની માણક ચાલો કમુલ કરીએ કે જ્યારે હું દિવસે થાકીને કંટાળીને ખંડારથી આવું ત્યારે ધરની આસપાસ મુગંધ પસરાવશે અથવા તો મધુર રાગથી તથા હાવભાવથી રાત્રીએ [કરણ કે દિવસે તો સ્ત્રી-પુરુષને પતિ-પત્નિ તરીકે કાંઈ સંબંધ છેજ નહિ !] જરા શાન્તિ પમાડશે. બધું કમુલ કરીએ પણ કોણ ખાત્રી આપી શકશે કે તેણી એવીજ સુંદર, એવાજ સારા સ્વભાવની, એવીજ ચતુર હશે ? કોણ કહી શકશે કે 'ધેર ધેર માટીના ચુલા' એ કહેવતને અનુસરીને ધરનાં અને ખંડારનાં માણસ સાથે અણખનાવ નહિ કરે ? તેણીનું ઉપરાણું લઈને મારે કદી કદી કશુંએ નહિજ કરવું પડશે એમ શાથી કહેવાય ? હાલ સ્ત્રીઓ ક્યાં સારી કેળવાયલી અને નીતિમાન હોય છે ? તેણીને કેળવવાનું કામ કેટલું બધું મુશ્કેલ અને વડીલોની મરજી વિરૂદ્ધ અને વખતનો ભોગ આપવા જેવું છે ? પરણવાની વાત નીકળવા સાથેજ 'હાલના છોકરા બાયડીના ગુલામ' એવા એવા વિશેષણોથી લઢવાનાં ખંડારનાં શોષનાર માળાપ, પરણ્યા પછી શાન્તિમાં કેટલું બંગાણું કરશે તે કોને ખબર છે ?

આ તો ગોળ આપી કક્ષી કાઢી લેવા જેવું થાય. જુ-
 જ સુખની ખાતર મોટી બલા બહારવા જેવું થાય. હું જા-
 હુંકું કે એક પણ ઘર મેં સ્ત્રી-સુખ (ખરા અર્થમાં) થી
 બરપૂર જેવું નથી. કાંઈ નહિ ને કાંઈ વાંક સ્ત્રીઓનો હો-
 ય છેજ—અથવા નીકળે છેજ, અને વાદનુવાદ(argument)
 ની ખાતર ધારી લ્યો કે તેમ ન થાય તો પણ તેણીને સુખી ક-
 રવાનાં સાધનો મેળવવામાં કેટલો વખત, અને આગળનાં સુ-
 ખ મેળવવાનાં સાધન સંપાદન કરવા માટે જોઈતી શક્તિ-
 નો ભોગ આપવો પડવાનો ? તળી નસીય જોગે થોડા વ-
 ખત પછી આગક જન્મ પામે તો તે મોટું લશરૂં વળી કેવું
 ત્રાસદાયક ! તેને માટે મારે તે રળવું, કે જ્ઞાન મેળવવા-
 માં મર્યા રહેવું (અને જ્ઞાન તો એટલી બધી જાતનું છે
 કે આખી જીંદગી સુધી પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તેનો પાર
 પમાય નહિ), કે ધર્મજ્ઞાન (જેના વિષે મને હજી ઘણા
 શકોછે અને જે પૂછવા ઘણો જગાસુ છું) મેળવવા યત્ન ક-
 રવો, કે લોકોનાં મોં રાખવાં, કે પરલોકનું ભાથુ સજવું ?
 ખરે, કાંઈ સૂઝતું નથી. વિચાર-કોકડું ગુંચવાઈ જાય છે.
 આ ક્ષણિક જગતમાં જરૂરની વસ્તુ (necessaries) ના
 સાંસા, ત્યાં મોઝશોખની વસ્તુ (luxuries) ની પછવાડેજ
 બધો વખત કાં ગુમાવવો ? મોત આજે લેવા જવું પડતું
 નથી. યમદેવ ખોલાવ્યા પહેલાં હાજર થાય એવો દિનપ્રતિ-
 દિન કૃપાળુ બનતો જાય છે. ! અરે ! હમણાંજ આ એ-
 કાંત સ્થળની શાન્તિ તથા અંધારાને ચીરનાર ‘મારા દીક-
 રારે...’ એ જૂમે મારા કાન કેવા ચમકાવ્યા છે ?

• વિદ્યાયતમાં મરજીથી રહેનારા કુંવારા, રાત દિવસ
 સ્ત્રી સાથે છૂટથી હરે ફરે છે તો-પણ કેમ વિકાર વિનાના

રહી શકે છે ? મારા ઋષિઓ, મારા ધર્મ-ગુરુઓ અને આર્યાઓ શું કરતા આવ્યા છે ? પરણવું એ મનની જ મિત્રતા સાડ એ હું માની શકતો નથી. પરણવું એટલે જ કેટલેક અંશે વિપયી થવું. બસ નહિ, હાથે કરીને હું તો દીવાસળીને દારનો સંગમ નહિજ થયા દઈ. બીજા સુખોનો શો ટોટો છે કે આ સર્વ-હારક વિપયનો સોગતી થઈ ? અહાહા ! કેવી મચ્છ-જાગની સત્તા !

બીજા સોકો કરતાં મારે તો કુંવારા રહેવાનું ખાસ કારણ છે. બીજા કરતાં હું વધારે શીઘ્રવેદી (Sensitive) છું; બીજા ધણુએક કરતાં મારી અશાઓ (સાંસારિક તેમજ ધાર્મિક) મોટી છે; બીજા કરતાં હું વધારે સ્વતંત્ર પણ શીખાઉ મન અને ઝોહા બળ વાળો છું; બીજા ધણુએક પ્રણયા અગાઉ પરણવાની ધોર અધારા વાળી બાબતથી અનન્યા હોય છે, પણ મેં તે વગર પરણ્યે જોઈ-છે અને તે સાથે અનુભવથી કુટુંબ પોપણની મુશ્કેલી-ઓ ચાખી છે. બસ, મન એજ માણસનું દુશ્મન છે. અ-કસોસની વાત છે કે આપણું પોતાનું મન વશ રહી શકતું નથી—તો પછી બીજાને આપણા વશ રહેવાનું ફરમાવ-તાં તે તેમ ન કરે તો તેના ઉપર દાંતીઆં કરવાનો આ-પણને શો અધિકાર છે ? મન મારવાના ઉપાયમાં મુખ્ય કુંવારી સ્થિતિ છે. એ મોટું ગામકું પુરાશે એટલે વહાણુ ડૂબતું અટકશે. પણ જો તે ગામડાને બદલે અપવાદ રૂપી નાનાં નાનાં છિદ્રો રહી જશે તો તે વાટે ધીમે ધીમે પાણી ભરાઈ, નજણાય એવી રીતે વહાણુ પાણી પામવા જવાનું-જ કંદર્પ, મન્મથ, મન-જ એ નામે કેવાં કુરિસત છે ! Fire upon them ! હું જ્યારે માત્ર કે જમતનો ડર નથી રાખતો તો પછી એ અંગ વગરના અતંગ-ભૂતથી શા,

માટે પીવું જોઈએ ? તારે હવે તને છેલ્લી સલામ ! દુષ્ટ મનુષ્યાહારી ચોર, છેલ્લી સલામ ! મારા પવિત્ર મનસ્વી રાજ્યની સીમામાં તારે ફરીથી પગ નહિ દેવો એવી શિક્ષા મારો નવો મનો-રાજ્ય તને પ્રભાવે છે. માટે જ, જલદી અડીથી પલાયન કરી જ. Haste thyself, and fly these hostile plains. તારો સ્ત્રી-નાયક મને જે જોધ કરશે તે બધા તરફ ખેંચેલા કાન કરીશ. માંસ-ગ્રાહી સ્ત્રી-વાદીની ગમ્મતમાં અશક્ત અને પાયમાલ પાયમાલ થવા કરતાં કુદરત-વાદીના બળ્ય આનંદમાં અહો-નિશ મહાલી, ફળ મેવા જમી, આ લોકમાં આગાદી અને પરજોકમાં પરમાનંદની આશા ધરાવવાને હક્કદાર નહિ થા-ઉં ? ખરે તું દેડ છે. મારા ઋષિઓ કહેતા હતા અને હાલના મારા ગાઠરા જેવા ઉપદેશકો કહે છે કે દેડની છા-યા પણ અપવિત્ર છે, એ ખરું બાપે છે. માટે હું તારાથી દૂર દોડીશ. દૂર—દૂર—જંગલ, વાડી, નદી, એકાંત થોડા વખત માટે શોધીશ. એ રમ્ય સ્થાનમાં રમી આવીશ કે જેથી તારી અપવિત્ર છાયા અમુક મુદત સુધી મારા ઉપર પડી મને અભગાવી શકેજ નહિ ! ભરથરીએ બૂલ કરી કે પરણીને સ્ત્રી સાચવી શક્યો નહિ, અને અને તજની પડી; સસ્વતિયંત્રે બૂલ કરી કે પરણવાની તૈયારી ઉપર આવીને તથા—તથા તો તથા પણ. પછી નિરંતર તેને માટે ઝુર્યાં કીધું; અં-ગ્રેજો કેટલાક બૂલ કરે છે કે કુંવાસનું નામ ધરાવી પરણેલાની માફક વર્તે છે. મારા નામમાં એ ત્રણેના નાગમાંનો એકે અક્ષર નથી—હું તેમાંની એકે બૂલ નહિજ દરું. સ્ત્રી—પેલી માંસ અને હાડકાની બનાવેલી ઢીંગલી કિંપાક વૃક્ષના ફળ જેવી એવી જે સેતાન મૂર્તિ—એવી એ હુંડાંબા—એવી એ સૂર્યજ્યુષા ! ખરે એને તો (પેલા ટાપી વાળાના ધર્મ-પુ-

સ્તકમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે), તળીઆ વિનાના ખાડામાં ૧૦૦૦ વરસ માટે નાંખવીજ જોઈએ—અગર રામચંદ્રે ક્યું તેમ તેનાં તેા નાક કાન કાપવાંજ જોઈએ. !

અરે ! પણ દુનીઆમાં લાલચ-વસ્તુ ન હોત તેા સારા નરતાની પરીક્ષા કેમ થાત ? સ્ત્રી-લોકુપી પુરુષો અને સુર્યપુત્રા-શત્રુને પરખાવવા સાફજ કાં આ પરીક્ષા-નિયમ ન ઘડાયો હોય ? આહા, દૈવે પણ કેવી જૂલ ઠરી છે ને ? દરેક માણસને પ્રજા ઉપત્ત કરવાની ફરજ સોંપી તે ફરજ અદા કરવાના સાધન તરીકે સ્ત્રી ઠેરવી ! આદમ ! આદમ ! તારા ઉદ્દગાર ખરાખર છે:—

“ Oh, why did God
Creator wise ! that peopled highest heav'n
With spirits masculine, create at last
This novelty on earth, this fair defect
Of Nature? and not fill the world at once
With men as angles, without feminine ?
Or find some other way to generate [fallen.
Mankind ? This mischief had not then be-
And more that shall befall innumerable
Disturbances on earth through female snares—

* * * *

પણ હવે હિંદની વસ્તી પહેલાં કરતાં વધવામાં કાંઈ કમી નથી. તેમાં ઉમેરો કરવા કરતાં, છે તેને સંબાળવા-સુધારવાનો યત્ન કાંઈ નાનો—સુનો નથી. વળી પરણુના-રામાંના કોણુ ફરજ અદા કરવાના ઉમદા ઉદ્દેશથી પરણે છે ?

ખસ થયું—મનોરાજનએ બન્ને પક્ષની હલીલો પૂરેપૂરી

સાંભળી લીધી—હવે ચુકાદો લખાઈ ગયો તે નજ દુરવે
 જોઈએ. માટે મને મારા સહ-જ આનંદમાં, ધર્મ સંબંધી
 વિચારમાં, કુદરતની શોભામાં અને દેશ-પર્યટનની વિવિ-
 ધતા (variety) માં, શાન્તિ અને સુખ ભોગવવા ઘો;
 અને જોકાંઈ આત્મને માટે—હરકોઈ મનુષ્યને માટે—સ્વદે-
 શી યા પરદેશી ને માટે—કેવં યા નીચ પ્રાણીને માટે અને
 તેટલું ચૂપકીથી કરવા ઘો, અને લેશી થતો આનંદ આ-
 ખર અવસ્થામાં એકાંત આવેલી નહીના તટે ધાસના પાં-
 ઘેલા સ્વચ્છ સુપડામાં ભોગવતાં ભોગવતાં, આ જુજ આ-
 યુષ્ય, શાન્તિ અને ઉમદા વિચારમાં અને એથી પણ વધા-
 રે ઉમદા કૃત્યોમાં ગાળવા ઘો—શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ.

એટલામાં વાળુ વંખત થયો અને મારે ઘેર જવાનું
 હતું એથી ગુલામભાઈ (એ યોગીનું નામ હતું) અને
 શાન્તિ-ભાભી (એ તેમનાં પતિનું નામ હતું) ને નમ-
 સ્કાર કરી હું ઘેર આવ્યો.

તારો સદાનો

કેશવ.

પત્ર ૪ થો.

કેશવ તરફથી નર્મદ ઉપર

વડોદરા.

તા. + — + — +

પ્રિય નર્મદ,

અધુરી વાત ગમે લેવી હોય તો પણ એ પૂરી સાં-
 ભળવા મહુ આતુસ્તા રહે છે. એમજ અહુ પીછનેહુ મા-

ભુસ ગમે તેવું હોયતો પણ તેની તરફ બહુ ચાહના રહેછે. મને લાગે છે કે અંગ્રેજ હોકો પ્યાર બાંધતી વખતે પ્રેમાળપણમાં માંડ અને પાછળથી લડાલડમાં ગાંડા થાય છે એનું કારણ તથા હિન્દુલોકો પુત્ર-વધુ પરણીને ઘેર નથી આવી હોતી ત્યાં સુધી એને સંભારી વખાણ કરી કુલાય છે, અને ઘેર આવ્યા પછી એના તરફ ધિક્કાર પણ એવોજ મોટો બતાવે છે એનું કારણ પણ આજ હશે.

અર્ધ ઇતિહાસમાં આવેલા ખ્યાનથી અને એમાંથી મળતા પાકથી હું એટલો ખચો આનંદ પામ્યો કે આજ સવારે ઉઠાને પહેલે ત્યાંજ ગયો. તેમની ધાર્મિક ક્રિયા પૂરી થઈ રહેતાં સુધી રાહ જોયા પછી, ઇતિહાસ આગળ ચાલ્યો:

કુંવારા રહેવાતો આ પ્રમાણે ઠરાવ કરી (થોડા વખતને માટે) મનને વશ કર્યું. પણ ખીજી સંસારિક અડચણોને હું કેવી રીતે વશ કરી શકું? મારા ભાઈઓની ધરકેળવણીમાં ખામીને લીધે ધરમાં આખો દિવસ ચતો કકળાટ અને ધમશાણ તથા કુટુંબના અન્ય જનોના ઘાંટા મારા વાંચનગૃહમાં બેઠા બેઠા સાંભળી હું કંટાળતો. શાન્તિનો હું ઘણો શોખીન છું, એટલે આ કકળાટ મને દુઃખી કરે એમાં શી નવાઈ? પૈસા મેળવવાની કુડિતઓ રચનામાં વળી મારું મન બહુ થાકતું. વળી મારા સાચુલા સ્વભાવને લીધે અહીં તહીંથી ટોકા થવા લાગી. આથી મારા ક્લેશમાં વધારો થયો. પોતાના દુઃખો સાથે પારકા દુઃખ ઉમેરી નવાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાનો મારામાં મોટો દુર્ગુણ હતો. પારકાં દુઃખો મારાં કરી, તેમાંથી તેમને છોડવાની ઈચ્છાને તેમ કરવાની શક્તિ ગણવાની ભૂલ કરી ખત્તા ખાતો. તીવ્ર લાગણી વાળું મન સદા દુઃખદાયકજી છે. પંડને સુખી

કરવાની આશા તો કોઇ દિવસ. પણ સરળ થઇ શકે, પણ જગતને સંતોષવાની મોટી ઇચ્છા કેમ પાર પડી શકે? છેવટે માફ મન ધીમે ધીમે ચ્હીડીકું અને શે-દણાં ગેનાઈ થઇ ગયું. ઘડીમાં યતિ થવાનું અને ઘડીમાં યતિ-વર્ગમાં ચાલતું અંધેર જોઇ જીંદગીનો અગાધકારે અંત આણવાનું મન કરતો. આ પ્રમાણે બરપૂર ગરબડ વચ્ચે ચિંતાતુર તરંગમાં દિવસ નિર્ગમન કરતો. જો કે એકાંત સુખ તો જગતમાં છે જ નહિ તો પણ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ-એ જોતાં તથા કેટલાક આપણા અને કેટલાક પરાયા દોષો તર-ર આંખ આડા કાન કરવાથી અને ડહાપણ તથા સાવ-ચેતીથી ચાલવાથી સંસારવાસી જનો સુખી બની શકે ખ-રા. તેને બદલે હું તો એનાં કિંબો મત (theory) આં-ધી એડો હતો કે જગત દુઃખીજ છે. દરેક સ્થિતિમાં અ-મુક સુખ રહેલું હોય છે, તે ખીજ સ્થિતિવાળા સમજી શ-કતા નથી. તેમજ એજ સ્થિતિવાળો માણસ પણ અંતર ચક્ષુ વિનાનો હોય તો તે સમજી શકતો નથી. પૈસાદાર સ્થિતિનો માણસ પૈસાથી ગમે તેટલો બબડો મારે પણ અંતરચક્ષુ વિના એ સુખ્યેન એને સુખરૂપ લાગશે નહિ-એને તે આનંદથી ભોગવી શકશે નહિ. કસોટીમાં આવેલો માણસ જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જોતો નથી ત્યાં સુધી તેને એ ધોળા રંગની સ્થિતિ અપ્રિય લાગે છે. એ ધોળો રંગ પણ એની ખુબી સમજનારને ખુબીદાર અને રમણીય લાગે છે. કારણ કે એ સમજે છે કે દુનિયામાં એકે-એવું દુઃખ નથી કે જે અમુક જાતના સુખથી રંગાય-લું ન હોય, અને જોને આપણે સહન ન કરી શકીએ. જ્યાં સુધી આપણે એ દુઃખમાં ઝંપલાવાય નથી ત્યાં સુધી તે આપણને અસહ્ય લાગે છે, પણ એમાં પડ્યા પછી તે

દુઃખ એવું જાણે જણાતું નથી. દુઃખમાંથી જે આનંદ અને ખોષ લઈ શકે તે માણસ ગમે તેવો અભણ કે ગરીબ હોય તોપણ એનેજ ખરો તત્ત્વજ્ઞાની કહેવો.

વળી હાલની કેળવણીએ કેટલાંક દુઃખો ઉત્પન્ન કર્યા છે. જે ગરીબ માણસ ૮-૧૦ રૂપીઆમાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે તેમ હોય તેજ ગરીબ માણસ હાલની કેળવણી લેવાથી અમુક વસ્તુઓ અને અમુક કાર્ય સિવાય તો નજ ચાલે એમ માની વધારે ખર્ચ કરવા તૈયાર થાય છે. અભ્યાસ (કે જે જ્ઞાન મેળવવાનાં ધણાં સાધનોમાંનું એક માત્ર છે તે) જેમ વધારે તેમ ભ્રમકો વધારે જોઈએજ—તેમ ખર્ચ વધારે જોઈએજ—તેમ માણસને બીજા કરતાં પૂન્ય અને ઉપની ગણવેા જોઈએજ—એવો હાનીકારક વિચાર અભ્યાસ શબ્દ સાથે સજ્જડ મડાગાંઠથી ગુંથાઈ ગયો છે. બધાને એક સરખી સમવડ અને મોજમજા મળવી મુશ્કેલ; આથી તેઓને અસંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને એથી ક્લેશ પામે છે.

સ્થિતિને અનુસરીને ચાલવું અને થોડાથી સંતોષ માનવો એ જેટલી અગત્યતાનો ધડો છે એટલોજ શીખવો મુશ્કેલ છે. હાલની કેળવણી સાથે સાદાઈ, સહનશીલતા, મોટું મન, કરકસર, જાત મહેનત, શક્તિ વિનાનો કોષ દાખવાની જરૂરીઆત વિગેરે ગુણો આપવામાં આવતા હોત તો પાઠશાળામાં ગમે તેટલું હિંચુ જ્ઞાન મેળવવા છતાં પણ તે માણસ સ્થિતિ અને સમય પ્રમાણે સંતોષથી વર્તન ચલાવી શકે આ અને હિન્દુ-સંસાર-પદ્ધતિની ખામી એ મે આપણા ભયંકર દુશ્મન છે. આપણામાં આડે દલાડે કરતાના ખર્ચ, તહેવારો પર કરવાના ખર્ચ, ટાણે ટચકે કરતાના ખર્ચ એવી એવી જાતના એટલા બધા ખર્ચ કરવા પડે છે અને રણવાના રસ્તામાં એટલી મુશ્કેલીઓ વધતી જાય

છે કે એથી પણ માણસ અસંતોષી, અસત્યવાદી અને સ્ત્રીડીઓ થાય એમાં નવાઈ નથી. માણસને ગરીબાઈ જેટલું નડતી નથી તેટલું પોકળ મગરૂખી અને અવિચારીપણું નડે છે. ગરીબાઈ—ખરા અર્થમાં ગરીબાઈ—તો કોઈ જગાએ છેજ નહિ. મૂર્ખ રીવાજોના ખર્ચ, પૈસાદાર કે મોટા દેખાવા માટે રખાતો ડાક ડુમાક, ગરીબ દેખાવાની શરમ એટલાં વાનાં દૂર કરીએ તો પછી ગરીબાઈ બાજ્યેજ જોવામાં આવશે. સાધારણ મહેનતથી પેટીડું તો મળીજ રહે. ખાવાના સાંસા એનું નામ ખરી ગરીબાઈ. બાકીની ગરીબાઈ હાથે કરી માથે આણેલી બલા—પોતાનીજ મૂર્ખાઈનું ફળ છે.

હવે એ ટીકા પરથી ખરી આગળ ચાલીએ. આવા ગુપ્ત ક્લેશમાં વખત મારતો હતો એવામાં એક અમલદારની મારે પીછાન થઈ. એની મારફત એક રજવાડાના રાજકુમારને બણાવવા માટે ખાનગી શિક્ષક તરીકે મારી નિમણૂક થઈ. આ જગા મને બહુ ગમી. કારણ કે માફ પાણી દેખાડવાનો અને રાજ્ય ખટપટ જોવાનો તથા મુસાફરી કરવાની મારી જાણાશા વગર ખર્ચે પૂરી પાડવાનો સારો લાગ મળ્યો. એકજ માસમાં રાજકુમાર સાથે મારે સારી ધરવટ થઈ ગઈ. જે કે મારે પગાર માત્ર રૂ. ૩૫) નોજ હતો તો પણ મને અપાતાં ધંનામ અને કુરસદના વખતે લખાતાં પુસ્તકોની આવક ગણતાં છ માસ આખરે મારી પાસે રૂ. ૫૦૦) બચ્યા. મારી જાતનું સંધળું ખર્ચ રાજપુત્ર પૂરતો અને હું કરકસર દેવીની ભાવપૂર્વક સેવા કરતો તેથી આટલી રકમ બચાવી શક્યો. એક વખત આવકના પર્યુપણ પર્વમાં થતી ધામધુમ જોવા જઈ આવ્યા પછી મને ઝોચીતો તાવ આવ્યો. સંધ્યા સમયે મારી પથારી અગાથી પાસેની બારી નજીક કરી હતી. આ

વખતે એક વિચિત્ર દેખાવ* ઉઘાડી આંખે—નહિ સ્વપ્નમાં
કે નહિ ભ્રમણામાં—જ્યેયો:—

મારી પથારી પાસેની બારી અને સામેના છપરા વ-
ચ્ચેના ચોખંડ આકાશના કકડાને રંગ બદલાવા લાગ્યો.
જે વાદળીઓ ભભકાદાર રીતે ફાટી અને તેમાંથી તડડ એમ
મધુર જીણા અવાજ સાથે સોનેરી, રૂપેરી, લાલ—સોનેરી,
લીલા—સોનેરી એવા એવા અનેક રંગનાં જીણાં પ્રકા-
શિત બિંદુ વિચિત્ર રીતે ખરવા લાગ્યાં. અને મધુર વાદ-
નો અવાજ કાને પડ્યો. તે અવાજ સાથે રૂપાની ઘંટડી
જેવો કંકે સંભળાયો. તેમાંની એક કડી માત્ર મારા કાને
ઝીલી લીધી: “હસાવીએ રડાવીએ મનુષ્ય જાતને અમે”:
બાકીના શબ્દો કાંઈ યાદ રહ્યા નહિ. થોડી પળમાં વાદ
સાથે ગામન કરનાર એક મૂર્તિએ દેખાવ દીધો. અંતરીક્ષ-
થી ધીમે ધીમે નિર્દોષ અને લાવણ્યમય હાવભાવથી ઉત-
રતી એ દેવી ત્રિમત હાસ્યથી આચ્છાદિત થયેલા રમતીઆળ
મોં ઉપરથી ચૌદ વરસની કુમારિકા જેવી દેખાતી હતી.
તેના મસ્તક ઉપર પહેરેલો તાજ અને શરીર પરનાં
બારીક અને રંગ ખેરંગી પ્રકાશિત વસ્ત્ર, તેની પાંખો-
ના તેજથી કાંઈ રીતે ઉતરતાં નહોતાં. એક હાથમાં જે
કુસુમ-માળા અને બીજા હાથમાં નાણુક દેવાંશી વીણા હ-
તી. એજ દિવસે જૈન ઝોતસવ જેવા ગયો હતો ત્યાં
સાંભળ્યું હતું કે સંધ્યાસમયે ‘કુતુહલી દેવતા’ પૃથ્વીની મુલા-
કાત લેછે, અને તેઓ કાં તો મનુષ્ય જાતને સુખ આપવામાં
અગર તો રીબાવવામાં આનંદ માને છે. એ ઉપરથી આ મૂર્તિને

* આ દેખાવ સહેજ ફેરફાર સાથે આ પત્ર-માળાના લખનારે
નજરે જોયેલો છે. એમાં કૃત્રિમ કરતાં સ્વાભાવિક વિચારો વધારે
છે. આખો પત્ર દ્વિઅર્થી છે—એ દેવીને સ્ત્રીના અર્થમાં લઈ શકાય.

દૂરથી જોતાંજ મેં તર્ક બાંધ્યો કે એ કોઈ કુતુહલી દેવતાજ હશે. છાપરાથી અદ્ધર તે દેવી થોભી. મેં તેને સવિયન નમન કર્યું. મારા નમનના ઉત્તરમાં તે દેવીએ માત્ર મારા તરફ ભેદ ભરેલી રીતે એક ટસે જોયા કીધું. આથી તો હું તેની સાથે વાત કરવા વધારે લગ્નચાપો. પણ તેણી જીમ અને ખીજાં સર્વ અંગોપાંગની ક્રિયા બંધ કરી પ્રાણવિનિમય કરતી હોય તેમ સ્થિર ઉભી રહી. આથી છેવટે હું કંટાળ્યો અને તેણીની તરફ મેં મચકોડી આડું જોયું. હવે એવો ઠરાવ કર્યો કે તેણીની તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવુંજ નહિ થોડી વારમાં દેવીએ મારા પ્રથમના નમસ્કારનો ઉત્તર નીચે નમી નમસ્કારથી આપ્યો. તે નહિ મણકારતાં મેં ઉત્તર વાળ્યો: “બાલ્ક રૂપથી ભમાવનાર તમારા દેવદેવીના વર્ગને શું ઉપનામ આપવું તે જાણતું નહિ હોવાથી તમને કોઈ રીતે સંબોધન કરી શકતો નથી. તમારો વર્ગ મનુષ્યમાત્રને ભમાવે છે, તેમના ઉપર તેઓ જાણી પણ ન શકે એવી રીતે જાદુ કરે છે, જ્રમણામાં રીઝાવે છે; અને જ્યારે બહુ મોડું થાય છે ત્યારે—જ્યારે તમારા બાલ્ક રૂપના ડોળની અસર તેમની જીભ આંખોને પ્રથમ માદક રમણીય લાગી શકતી નથી ત્યારે— તેઓ જાણે છે કે તમારાથી પરિણામે સુખ કે શાન્તિ નહિ પણ દુઃખ—મહા દુઃખજ થાય છે. તમારી મહેરબાની હોય છે એવા માણસોને પણ તમારી તાબેદારીનું દુઃખ વેકવું પડે છે. વધારે સંગીન (solid) સુખ બતાવનારને તમારા જાદુથી આંધળો થયેલો માણસ ધિક્કારી તેનો દુસ્મન બને છે. તમારી લુચ્ચાઇની ખબર પડે છે ત્યારે માણસ તેનાથી દગાપો સમજી ક્લેશ પામે છે અને દુઃખી થાય છે. એમ તમારાથી એકકે રીતે મનુષ્યને સુખ નથી. દેખાદેખીથી અને

માત્ર કૃત્રિમ શોખથી દોરાઈ, તમારી તરફ એક વખત મારી સારી લાગણીઓ હતી. પણ હવે તે દૂર કરવાનું કારણ પણ તમેજ આપ્યું છે. ઠગવાનો ઇરાદો મૂકી ઇધ તમે કોઈના ઉપર કૃપા કરો તો પણ વધુમાં વધુ તમે તેને તમારા દેવસોકનાં (ચળ) સુખ આપી શકો. ત્યાં પણ કામ-કોઈ વિગેરે પીડાઓ ક્યાં નથી ? તો પરમ પુરુષો પાસેથી ભક્તિભાવે જ્ઞાન સંપાદન કરી એકાંતવાસી થઈ મોક્ષ સાધવાનો નિશ્ચય શો ખોટો ? ” આ સાંભળી બે-પરવાઈથી હાસ્ય કરી તેણી બોલી: “તત્ત્વજ્ઞાન અને જુના વિચારમાં ડૂબેલા હો બીનઅનુભવી સાહસિક વામનજી (mhaankia) ! સાંભળ, હું જે કહું છું તે બીતરમાં કોતર. તેને વ્યથા ગણીને અગર સ્વમની ભ્રમણા સમજીને કે વ્યાધિમાં થતો બકબકાટ મારીને તારા આત્માને ઠગતો ના. અમારો ઇતિહાસ બસબસ સમજ્યા વિના અમને તદ્દન ધિક્કારી કાઢવાની તે હિમ્મત ધરી છે એજ તારી મૂંઝાઈ છે. અમારા વર્ગમાં બે ઉપવર્ગ છે. એક વર્ગ સર્વક્રમે ભમાવવા અને રજાવવામાં આનંદ માને છે. એમનાં પૂર્વ કૃત્યના કૃણથી એમને એવો અવતાર મળ્યો છે કે તેઓ ધણે ભાગે અજ્ઞાનપણામાં અને થોડે ભાગે જાણી જોઈને સર્વને દુઃખદાયકજ થઈ પડે. એ વર્ગમાં કોઈ કોઈ તો અમારા કસ્તાં પણ ભભકાદાર અને સ્વરૂપવાન હોય છે. બાકી એ વિનાનો આખો વર્ગ બોલવા ચાલવામાં, વસ્ત્ર પહેરવામાં અને રૂપમાં તેમજ વર્તનમાં હાસ્યજનક છે. બીજો અમારો વર્ગ પૂર્વ સુકૃત્યના સુપરિણામે નત્ર સ્વભાવ, ઉદારતા અને પરોપકાર ખુદ્ધિ તથા ચતુરાઈ જન્મથીજ પામેલો છે. જેઓએ અમારા ઉપર આસ્થા રાખી છે—જેઓ અમારા ઉપર આણુ-વિશ્વાસ અને વહેમની દૃષ્ટિથી જોતા

નથી—જેઓ અમને ખુશી રાખવા એ પોતાની કરજ સ-
 મજ છે—જેઓ પોતે અમે તેવા સાદા, ગરીબ કે કમજોર
 હોવા છતાં ન્યાયાન્યાય સમજી શકે છે, એવા ધણાએકને
 અમે જગત્કેર અને સુખી બનાવ્યા છે. અમારા વર્ગની
 દેવીઓમાં કેટલીક (થોડી) તો બહુજ સાદી, શરમાલ
 અને મર્યાદક્ષીલ હોય છે. એમને અમારા કરતાં વધારે શ-
 ક્તિ મળેલી હોય છે પણ તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવા તે
 ભાગ્યેજ ખહાર નીકળી પડે છે. શાન્ત વહેતી ઉંડી નદીના
 જેવો એમનો ગુણ છે, અને શરણે આવેલાને તેઓ સુખ
 એનથી પાર ઉતારે છે. ખરીવાત છે કે અમારામાંની સારામાં
 સારી-વધારેમાં વધારે શક્તિવાળી દેવી મોક્ષ અપાવવા શક્તિ-
 માન નથી; પણ શું તું એટલું જોતો નથી કે અમારી કૃપા
 અને મદદ વડે સુખી થયેલો માણસ (સુખને લીધે) શા-
 ન્તિ મેળવી શકે છે અને શાન્તિથી ધર્મ વિચાર અને ધર્મ
 કાર્ય અને એ પ્રમાણે લાંબે કાળે મોક્ષનો અધિકારી થઈ
 શકે છે? જગતનો અનુભવ એવો કષ્ટ અને કઠોર છે કે એમાં
 વસનારો માણસ કાંઈ નહિને કાંઈ આનંદ વિના કંટાળી જાય છે,
 અને છેવટે એની મોટી આશાઓ તો ક્યાં રહી પણ જરા
 જેટલું નાનકડું સુખ પણ મેળવી શકતો નથી. અમે
 માણસને ઉંઘાડવા માટે માત્ર હાલાક બાધએ ધીએ. ઉંધ
 આવવી ન આવવી એ તેની તાંદુરસ્તી ઉપર આધાર રાખે
 છે. જગતના કઠોર અનુભવ સામે ટકર જીવી શકે એવા
 ધીરવીર સ્વભાવનો વીરલો પુરૂષ હોય તો તેને માટે અમારા
 હાલરડાંની કાંઈ જરૂર છેજ નહિ. કારણ કે તાંદુરસ્ત અને
 (દુઃખ નહિ ગણકારનાર માટે) દુઃખ વિનાના માણસને ઉંધ
 ભાવવા માટે બાલ્ય ઉપચારની કાંઈ જરૂર નથી. પણ એવા
 મનુષ્ય આ વખતમાં તે ક્યાં જોયા ? એવાને જોવાનું

અશક્ય તો એવા થવાની આશા શી રાખે છે ? સ્વર્ગ-માળે પહોંચવાની નીસરણીનાં સાધુ-પગથીઆં એક ખીજથી ધણે અંતરે છે. તે તારા જેવા વેંતાઆથી એળંગી શકાય તેમ નથી. ખીજો માર્ગ થોડે થોડે છેટે આવેલાં ધણાં પગથી-આનો છે તે પકડ્યા સિવાય તારે છૂટકો નથી. જે તાં મન કેવું ચલિત છે ? જેને તું પ્રથમ પૂજ્ય મણુનો તેના ઉપર તિરસ્કાર થયો, અને પછી ફરી તેનાજ ઉપર તું સ્નેહ બતાવવા દીન વદન કરે છે. (જરા હાસ્ય.) એમજ તારા સર્વ નિશ્ચયો અદૃઢ સમજવા. ગદ્દાપચીસીનું લોહી સદા ઉછળતુંજ હોય છે. સ્થિરતા તે સહનજ કરી શકતું નથી. નવીન વિચારો ઉભા કરવા એ તેનું કર્તવ્ય છે. એ લોહીને ધક્કા મારી—મરાત્રી શાંત નિયમિત કરવું અને તે ધક્કા વખતે ધૈર્ય અને સ્નેહ બતાવી તેને છેકજ સ્થિર થઈ જતું અટકાવવું એ અમારી બહુછ શક્તિનું કર્તવ્ય છે. દુનીઆના વગર અનુભવે થાકેલો સંયમમાં નાસવાથી ત્યાં પણ શું ઉકાળવાનો હતો ? માનું ઉકાળ્યું નહિ તે ધુત્રી, સાસુનું શું વધારવાની હતી ? ગમે તેવી નિહુર માતા પાસેથી પણ હાડધુત થતાં થતાં એ ક્રમ શીખી લઈને પછી એને ધક્કા મારે તો ખીજ જગાએ તે કાંઈ સુખી થવાની આશા રાખી શકે. નહિતો ઘોષીનો કૂતરો નહિ ધરનો કે નહિ ઘાટનો. માટે કાંઈ પણ અભિપ્રાય આપ્યા અગાઉ કે કોઈપર ટીકા કર્યા અગાઉ બન્ને પક્ષનો વિચાર કર ... .. પોત પોતાના પક્ષની વસ્તી વધારવા ઇચ્છનારા અન્ય ધર્મીને ક્રોધાવે છે એમ મારા વિષે કલ્પના-જલ્પના કરતો માં. તને મારો ભક્ત કરી મારા વિનીત સેવકોની સંખ્યામાં વધારો કરવાના હેતુથી હું તને આ કહેતી નથી. મારી અમુક શક્તિવડે મેં બાણ્યું છે કે તમારા (માફ કરજો, અત્યાર સુધી બાન લાવવા સફળ

તમને ટુંકારાથી બોલાવતી હતી. તમારા કરતાં અમે કોઇ રીતે ચઢીઆતાં નથી. તમે અમુક અર્થમાં શ્રેષ્ઠતા ધરાવો છો: અમે અમુક અર્થમાં શ્રેષ્ઠતા ધરાવીએ છીએ. અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ થવાનો તમારે સંભવ છે. કારણકે દિવસે દિવસે પાકા થઇ ધણો પુરૂપ-પ્રયત્ન કરો તો અમારા કરતાં ધણી સારી સ્થિતિએ તમે જઇ શકો. પણ અમેતો આ દેહ છોડી તમારા જેવા રૂપમાં આવીએ ત્યારેજ એ પ્રયત્ન કરી શકીએ.) તમારા હાથે કાંઇ કાંઇ ધાર્મિક અને સાંસારિક કાર્યમાં દેશ-સેવા બંધવાની છે—જન્મભૂમીનો કાંઇક ઉત્કર્ષ થવાનો છે એમ આગળથી જાણી હું તમારા આ બાલિશ અને અનુભવ-હિન વિચારો દૂર કરાવવા આવી છું. જે તમે મારી તરફનો ધિક્કાર દૂર કરશો તો તમને આ નાની કુસુમ-માળા અર્પાશ. મારી તરફ તમારો સારો ભક્તિભાવ અને આસ્થા હશે તો, અને હાલમાં ધણાએક ધર્મીષ્ટ, વિરાગી કે શાણા દેખાતા લોકો (જેઓ પૂજ્ય પદ ધારણ કરતા હોઇ બહારથી અમને ધિક્કરે છે પણ અંદર ખાનેથી અમારી ભક્તિ, અમારી સેવા-અરે અમારી ગુલામગીરી કરે છે. પણ ચમકતા નહિ—એવાઓને અમારી કૃપા નથીજ મળતી એમને તો આમળા જણાવેલી બીજી દેવીઓના ક્ષણિક બાલ મુખ પણ સદાના અંતર દુઃખનું ધનામ મળે છે!) માફક મારી અવગણના નહિ કરો તો, હું તમને નીતિ, રીતિ, ધર્મ, પ્રેમ-શૌર્યને રસ્તે દોરીશ. એમાં આગળ વધવું એ તમારી શક્તિની વાત છે. પણ—યાદ રાખજો—આ શબ્દો યાદ રાખજો—જે તમે અમારું મન સાચવી જાણશો તો. (હાસ્ય.) વળી —”

“વળી, વળી, વળી એ તમારી વળી !” હું અધીરાઇથી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો: “બસ કરો, બસ કરો; એ તમારા લાંગ્યા ભાવ ગુનું વાગમધુ બસ કરો. તમારો ભક્ત—તમારો નમ્ર ભક્ત—

તામેદાર ભક્ત મને આજ્ઞી ગણો. પણ પેલી સુંદર કુસુમ-
માળા મને હાથને હાલ આપો. ” દીલગીર થઈ તેણીએ
હત્તર આપ્યો. “ નહિ, યુવાન, નહિ, તારું મન ચલિત છે-
અસ્થિર છે. એ હાર એવા મનને માટે નથી. મારી પુ-
શામત એ મારા ભાવિક બનવાની કાંઈ નિશાની નથી.
તેમજ પરાણે અથવા સ્વાર્થથી એ ભાવ લાવનારને હું
મારી એક સુંદરમાં સુંદર વસ્તુની બેટ આપી દઉં એવી, હાલના
હિન્દુ જેવા હું કાંઈ મૂર્ખ નથી! (હાસ્ય) એ ભાવ તો કુદ-
રની—મનનો જોઈએ.” “અરે, દેવતાઓ એકત્રપેટા છે;” અ-
કળાઈને હું આરડી ઉઠ્યો “હમણાં તો કહે છે કે મારી અમુક શ-
ક્તિવડે તારાથી ભવિષ્યમાં થવાનાં કામ હું જાણી શકી
હું. ત્યારે શું તમે નથી જાણતાં કે મારો તમારી ત-
રફ કેવો ભાવ છે? શું એ ભાવ ઉપરનો છે? એમજ તમે
ધારતાં હો—એવોજ વહેમ તમને રહી જતો હોય તો—એ
કુસુમ-માળા કે જેની મને આટલી બધી ઉત્કંઠ છે તેનાજ
વડે મને પ્રહાર કરી અહીંને અહીંજ પૂરો કરો. પ...ણુ-
પણુ એક બક્ષીસની લાલચ આપી દાવપેચ રમશો માં. ”
હસતા વદને અને હાથના કાંઈ વિચિત્ર લટકે (કે જે બંનેવડે
મારા હૃદયમાં તદન શાંત અને નિર્દોષ સુખનો ઠંડો શેરડો
પડ્યો.) એક નાની કુસુમ-માળા મારા હાથમાં મૂકી તે
બોલી “ યુવાન, ખોટું લગાડવાનું કાંઈ કરણુ નથી. અમારા
ઉપર એકલપેટાપણુનો કે ધુતારાપણુનો આરોપ મૂકવાની
જરૂર નથી. આ માળા પહેરો અને સુખ-શાન્તિમાં રહો શાન્તિ
તમારી સદાની સહ-ગામી થાઓ ! વખત આગ્યે—તમને
પરિપક્વ જોઈશ ત્યારે—બીજી આ મોટી માળા પણ પહે-
રાવી જઈશ મારી રહાયતાથી તમારે હાથે આગળ કહેલાં
કામ રહેલાઈથી થશે. પણ, જોજો, યાદ રાખજો, ભૂલતા

નહિ—મારા ઉપર ભક્તિભાવ અને મને ખુશી રાખવાની રીત આવડશે. તો—અમારી જાત જરા.....છે માટે પ્રસંગે યુક્તિથી કામ કાઢી લેવાની ખુશી આવડશે તો—” એમ કહી સાંભળી શકાય નહિ એવા જીણા સ્વરથી ગાતી ગાતી, આવી હતી તે રસ્તે તે ચાલી ગઈ અને એકાદ પળમાં તો અંતર્ધ્યાન થઈ ગઈ. આકાશમાં વાદળીઓ પાછી મળી ગઈ. રંગ બધો ફરી ગયો. મારા હાથમાં નાંખેલી કુચુમખાળાથી. મારે તાવ ઉતરી ગયો. આ પ્રત્યક્ષ અસર અને મારા કેટલાક મેટ્રેથી ખોલાયલા ઉદ્દગારો એ બે, મારી આસપાસ એકેલા સંબંધીઓને મારી વાત માનવા મદટે મુખ્ય કારણો ન હોત તો આ અદ્ભુત વાત કોઈ તો શું પણ હું પોતેજ ન માનત. સ્વપ્નની ભ્રમણા મણી કાઢત.

આ સ્વપ્નમાંથી ઉઠ્યો એટલે સર્વ એ વાત પૂછવા જાગ્યા પણ મારા મંદવાડળી વાત સાંભળી આવી ચઢેલા રાજકુમારે આજ ઉઠવાનો આગ્રહ કરવાથી હું જમવા ઉઠ્યો.—અને હવે આપણે પણ જમવાનો સમય થયો છે માટે આજે તમારી સાથે એસી જમવાનો દહાવો લેવા ધારું છું. જે મીજબાનીમાં સરખા સ્વભાવના પરાણો આપ્યા હોય છે તે બહુ આનંદદાયક થઈ પડે છે.

એમ કહી ઇતિહાસ એટલેથી બંધ કરી અમે જમવા ઉઠ્યા—

તમારો

કેશવ.

પત્ર પ મો.

કેશવ તરફથી નર્મદ ઉપર.

વડોદરા.

તા. + — + — +

પ્રિય નર્મદ,

બીજો દિવસે આત્મ-કથન ચાલુ કર્યું:—

આ દેખાવ જોયો ત્યારથી માસ વિચારો બદલાઈ ગયા. લગ્ન એ દુઃખનું કારણ નહિ ગણતાં લગ્નની વસ્તુની પસંદગીમાં ખામીને તથા લગ્ન પછી ચલાવવાની વર્તણૂકમાં ઠહાપણની ખોટને દુઃખનું કારણ ગણવું એવું હવે મને જ્ઞાન થયું. પરણવાની ના કહેવાને બદલે વગર પસંદગીએ પરણવાની ના કહેવાના ઠરાવ પર આવ્યા. સુભાગ્યે એવામાં એક ઠેકાણું મળી આવ્યું અને મેં તે યોગ્ય તપાસ કરી સ્વિકાર્યું. મને પરણ્યાને આજે ૧૦ વરસ થયાં છે એટલે તે વખતની વાર્તા કરતાં મને શરમને બદલે આનંદ થાય છે. માટે હું તમને તે વિષે બે અક્ષર વિસ્તારથી કહું છું. તમે આશ્ચર્ય પામશો કે વળી અંગ્રેજો માફક પસંદગીનો રીવાજ આપણે શી રીતે અમલમાં મૂકી શકીએ ? ખરું, પણ મારો રસ્તો જુદો જ હતો. સાધારણ રૂપ એ વાત તો પહેલાં જ જોવાની છે. બાહ્ય રૂપની પણ મન ઉપર અસર થયા સિવાય રહેતી નથી. ભમતા મનના યુવાનને ભવિષ્યમાં લાગણીઓ ફેરવવી ન પડે એ માટે આ વાત ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. અને એ પરીક્ષા કાંઈ

વધારે ગંભીરાર્થ કે બુદ્ધિનો વિષય નથી. હું ધારું છું કે આટલી ઉંમર સુધી પરણ્યા તરફ મારો તિરસ્કાર હતો એ સાંકે થયું. કારણ કે તે ઉંમરના ઘણા યુવાનોને લક્ષ્મી ઇચ્છા ખરાબ કરે છે. એ વિકારથી દૂર રહેવાને લીધે હું જ્ઞાન મેળવવામાં અને મનુષ્ય-સ્વભાવ અવલોકવામાં મન્યો રહી શક્યો. અને પુખ્ત ઉંમરે ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી ઇચ્છા, પસંદગી કરવામાં બેધતું ડહાપણ પૂરું પાડી શકી. એક યુક્તિથી હું તેણીને મારા દોસ્ત (તે વખતની મીઠી ગરબ અર્થે દોસ્ત !) ના ઘેર મળી શક્યો. હું તેનો ભવિષ્યનો પતિ છું એમ કે.ઈ રીતે તેણીને જાણવા દીધું નહિ. વાતચીતથી અને કેટલાક સ્વાલ જવાબ ઉપરથી તેણીના ગુણ દોષ હું કેટલેક દરજ્જે સમજી શક્યો.

ગંભીરતા અને મર્યાદશિલતા (કે જે પોશાક પહેરવાની કૃત્ય અને બોલતી વખતના હાવ ભાવ તથા વાતમાં વપરાતા શબ્દો ઉપરથી સમજી શકાય છે); સાધારણ ન્યાયાન્યાય—બુદ્ધિ વિગેરે મગજના ગુણ (કે જે કાંઈ સાંસાદિક વિષય અને ઘર કામ વિષે સ્વાલ પૂછવાથી જણાઈ આવે છે); સહૃદયતા વિગેરે અંતઃકરણના ગુણ (કે જે માં-પાપ, ભાઈ-ભાંડુ વિગેરે ઉપરના હેતુ પરથી માલમ પડે છે); કામ કરવાની હોંશ અને ત્વરા (કે જે કેટલેક દરજ્જે કામ કરવાની અને હીંડવાની ઝડપ ઉપરથી કે જીમ અને હાથની ગતિની ત્વરા ઉપરથી સમજાય છે); અને સ્વચ્છતા (કે જે અચાનક થયેલી મુશાકાત વખતના દેહાર ઉપરથી સમજી શકાય છે): એટલા ગુણો ખરા જોવાના છે. એક દષ્ટિએ ભોંય પાડે અગર પુસ્તકો બણી બણીને મોઢે કરેલા અવગંધારિત ઉદ્દગારો અને શબ્દોથી ચક્રીત કરે એ ગુણો કે અમારજાપણું અને નખરાંની મારે કાંઈ જરૂર

નહોતી. મગજના ગુણવાળી સ્ત્રી (brain-woman), અંતઃકરણના ગુણવાળી સ્ત્રી (heart-woman) જેટલા આનંદ કે દાયદો કદી આપી શકતી નથી. આગળ કહેલા ગુણો સ્વાભાવિક છે. જેનામાં એમાંના ઘણાખરા ગુણો હોય તેને વિદ્યા વિગેરેથી ખીજા કેટલાક કૃત્રિમ પણ ઉપયોગી ગુણો મેળવવા સહેલા પડે. એ ગુણુ વિનાની છોકરીઓ કૃત્રિમ ગુણુ મેળવવા અધિકારી નથી. છતાં મેળવેતો તે દાયદાને બદલે નુકસાન કરે. ખીજા ઉમદા ગુણો સ્ત્રીઓને અવશ્ય જરૂરના છે ખરા, પણ તે ગુણો હાલની છોકરીઓમાં માત્રો તે ન મળે. આટલા ગુણો જેના હૃદયમાં રોપાયલા છે તેનામાં કેળવણીથી પછી ધાર્યા ગુણો લાવી શકાય. આપણી હિન્દુ સારા કુટુંબની કન્યાઓમાં આટલા ગુણો ધણું કરીને હોય છે પણ ખરા.

પશુ મેં સાંભળ્યું છે કે આ ગુણોની પરીક્ષામાં જુવાનીઆ ઘણી વાર છેતરાય છે. આટલું તો નિર્વિવાદ છે કે જેઓ પુખ્ત ઉંમર સુધી જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં મર્યાદા રહ્યા નથી અને જેઓ સંસારની વાત ઉપર લક્ષ ખીલકુલ આપતા આવ્યા નથી તેઓ તેમાં ભૂલ કરેજ—અરે, તેઓ તેમ કરવા તદ્દન અયોગ્ય બંને અશક્તજ છે. પણ કેળવણીથી જુવાનીઆ એમાં ભૂલ કરે છે તેનું કારણ અને તો એમ જણાય છે કે, પ્રેમનાં પુસ્તકો ઘણાં વાંચવાથી, ખોતે વાંચેલા ગુણોમાંનો એકાદ ગુણુ છોકરીમાં જોવાથી તે સાથે ખોતે વાંચેલા ખીજા ગુણો તેણીમાં તે કદપી લે છે. એવું એવું મન ચપળ અને અપકવ હોય છે. પરીક્ષા કરવાનાં આ ટુંક વખતની ગંભીરતા અને ડહાપણુ ઉપર આખો જીવનનો આધાર છે, અને લોકાઈની માફક એમાં પણ એકજ વખત ભૂલ થઈ શકે છે એ, તે બિચારો નવજ—

કથાના નવરા લખનારાઓના લખાણ વડે કલ્પનામાં ઉડનારો વેદીઓ યુવાન યરાયર જાણતો નથી.

પરીક્ષા થયા પછી મારી ધારેલી ઇચ્છા પ્રમાણે મને ભાગીદાર મળવાથી હું ખુબ આનંદ પામ્યો. અને જન્મે પુખ્ત ઉમરનાં હોઈ લગ્ન તરતજ લીધું. આજ દશ વરસથી અમે સલાહ-શાન્તિ અને સુખચેતનાં રહીએ છીએ. અમારી પસંદગી માટે એકેને કદી પસ્તાવાનું કારણ મળ્યું નથી. રાજકુમારના ખાનગી શિક્ષક તરીકે હું જ્યારે ત્યાં હતો ત્યારે મારા બે નાના ભાઈઓને મારા હાથ તળે ઉછેરવા ત્યાં આણ્યા હતા. અને બે વરસ પછી તેણીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. એમ ત્રણ છોકરાંને ઉછેરવામાં અને ધરના કામથી મને અજાણ્યો રાખી મારા કામમાં મદદ કરવામાં જે સેવા તેણે બજાવી છે તે હું કદી જૂલવાનો નથી. જોકે તે કદી ચસમાં પહેરી મારી સાથે 'સેકન્ડ' નહિ કરતી, જોકે તે ઘેર મળવા આવનાર સાથે ખપ કરતાં વધારે બોલી તેમને ખુશ કરતી નહિ, જોકે તે પશ્ચિમની મડમ સાહેબો માફક પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેસી રહી મોંઝો ચહેરો સુધારતી નહિ, જોકે ઘેર ઘેર ફરો મારી આવી પોતાનું જ્ઞાન અને ડહાપણ બતાવવા ઇચ્છતી નહિ—તો પણ તેનામાં જે અમૂલ્ય ખજાનો, જે મોટો આનંદ, જે મોટો ટેકો અને જે શાન્તિનું સ્થાન મને મળ્યું છે તે માફ મનજી જાણે શાન્તિ-દાતા શાન્તિની બ્રહ્મિ લાવવાનું કારણ મને કદી મળ્યું નથી. પરણ્યા પછી મેં તેના સુધારા ઉપર આપેલું લક્ષ અને તેણીના સ્વાભાવિક ગુણ સાથે ભવિતવ્યતા* બળવાથી અમે જે સુખશાન્તિ ભોગવ્યાં છે અને હાલ ભોગવીએ છીએ તેની ખુબ કામ જાણી શકે

* પત્ર ૧૭માં "પંચ સમાવાચ" વિષેનો પેરેમાફ જુઓ.

તેમ નથી. જ્યારે મારા શર્યાતના નવા પ્રેમની વાત મને યાદ આવે છે ત્યારે રેવરન્ડ રાન કેનડીની આ લીટીઓ ઘણા આનંદ સાથે સાંભરી આવે છે:

Domestic bliss, that like a harmless dove
(Honour and sweet endearment, keeping guard)
Can centre in a little quiet nest [earth;
All that desire would fly for through the
That can the world eluding, be itself
A world enjoyed; that wants no witness
But its own sharers, and approving heaven;
That like a flower deep hid in rocky cleft;
Smiles, though 'tis looking only at the sky.

ચન્દ્રકાન્ત (મારા પુત્રનું એ નામ પાડ્યું હતું.) જ્યારે માર વરસનો થયો ત્યારે મેં સજીનામું આપ્યું. તે વખતે મને ૧૦૦૦ રૂપીઆનું ઇનામ મળ્યું. પગાર, પુસ્તકની આવક, અને બક્ષીસો મળી રૂ. ૮૦૦૦ ની રોકડ (જેમાંની કેટલીક રોકડ શાન્તિની કરકસરનું પરિણામ હતું.) લઈ હું મારા કુટુંબમાં આવી રહ્યો. રાજકુમાર સાથે રહ્યો ત્યાં સુધી મારા પિતા-શ્રીને દર મહિને કાંઈ રકમ હું મોકલતો નહિ. તે એમ સમજીને કે મને તેમ કરી મારા બીજા ભાઈઓ તથા પોતે સંયુક્ત મહેનતથી ગુજરાન ચલાવવા શક્તિમાન હોઈ નિભાવી શકશે. અને મારે બચાવેલું નાણું સર્વને આગળ જતાં ઉપયોગી થશે. યોગ્ય એક મહિના પેર રહી મારા સર્વ ભાઈઓને ઠેકાણે પાડી તથા પિતાશ્રીને ઘણી ખરી જાન્યમાથી મુક્ત કરી હું તથા શાન્તિ અહીં અમારા સ્વદેશ-તટે આવી રહ્યાં છીએ. લોભ એ મારા સ્વભાવથી પ્રતિકૂળ છે અને

શાન્તિ, શાન્તિનીજ શોખીન છે એથી એકઠી કરેલી પુંજી જીવતા સુધી રહે અને અમારૂં ગુજરાન ચાલે તથા દેશ અને આત્મ-સેવા બળવી શકાય એવો રસ્તો શોધ્યો. કેટલાક માણસોમાં રૂક્ષ ગુણ (stern virtue) હોય છે, અને કેટલાકમાં સૌમ્ય ગુણ (soft virtue) હોય છે. હું એ બીજી જાતની પ્રકૃતિનો છું. બધાંએ મારો દાખલો લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેમ હું બીજા, ધાંધળામાં પડી દેશ-સેવા બળવનારનો દાખલો લઈ તે પ્રમાણે વર્તવા ઇચ્છું તો તેમ થઈ શકે તેમ નથી. અને તેમ કરત તો જો કાંઈ હું હાજી કરી શકું તેટલું પણ બની શકત નહિ. જળનો માછલી દૂધમાં જીવી શકે નહિ. કુટુંબ તરફનો પ્રેમ જન-સમૂહ તરફના પ્રેમની નિશાની છે એમ સમજનારા મને કદી એકાંતવાસમાં રહેવાના કારણથી મનુષ્ય-દૂષી (cynic)નો ઇલકાળ આપવા અધીરા નહિજ થાય. લોક-હિત માટે અહીં રહ્યાં રહ્યાં બનતું કરું છું; પુસ્તકો વાંચું છું અને લખું છું; જ્ઞાન સંપાદન કરું છું અને મેળવેલું જ્ઞાન વખર લોકો વહેંચું છું. આત્મ કલ્યાણ માટે વળી આ જગા બહુ અનુકૂળ છે.

સ્વદેશમાં મારી જમીન ધણી છે. પણ તેમાં કોઈ ખેતી કરતું નથી. ખેડુતોની સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન બગડતી મઠ. અને તેમની તથા તેમના રસ્તે રાગનાર વાણીઆની જ્ઞાનત બગડવાથી કુદરતની પણ તેમના ઉપર કશા થઈ. ગરીબ અને મહેનતુ ખેડુતોને રૂખીઆઃ ધીરનાર વાણીઆઓ એકના (એ નહિ પણ) અગીઆર કરવામાં અને તે અગીઆર મેળવવામાં ખેડુત ઉપર જીલમ કરવામાં હદખાર જવાથી તે લોકો ભીખારી અને દુઃખમય સ્થિતિમાં આવી ગયા. 'જાતું થાય તે યોગ માટેજ.' આખરે બહુ કંસજેલા અને વાણીઆના પાસાં સેવી વાણીઆ બનેલા ખેડુતો પાક છપાવી.

ચોરી તેમને ઠગવા લાગ્યા; અને કોઈ વખત બહુ ગુલમ ન સહન થઈથી વાણીઆનું લોહી પણ પીવા શીખ્યા. અધુરામાં પૂરું સરકારનું સાલ બિચાસજ્જોને બહુ નડ્યું. પાક ખમે તેવો થાય તોપણ, અગર ખેતર પંડતર રહ્યું હોય તો પણ અમુક વિદ્યોટી તો સરકારને આપવીજ પડે. મુખી વિગેરેના ઘર નહિ ભર્યાં હોય એવા ભાગ્યશાળી ખેડુત તો કોઈકજ હશે. આહા ! આખો દેશ જેમના ઉપર ગુજરાન માટે આધાર રાખે છે એવા ખેડુત લોકોની દયાજનક સ્થિતિ જોઈ કોને દયા ન આવે ?

હવે મારી પાસે પૈસો આવવાથી તેમાંથી બેહજર રૂપીઆ મેં ખેતી કરાવવામાં રોક્યા. એમાંથી આવતી આવકમાંથી અમારું ગુજરાન સારી રીતે ચાલે છે. વધે છે તે હું ભવિષ્યમાટે સંગ્રહી રાખું છું. બાકીના રૂપીઆમાંથી ત્રણહજર મારું પિતાશ્રીની વતી એક સહુકારના ઘેર વ્યાજે મૂક્યા. તેનું વ્યાજ આરોઆર આરા પિતાશ્રીને મળે છે. બાકી રહેલા ત્રણ હજર રૂપીઆ બેંકમાં મૂક્યા. તેનું વ્યાજ મુસં કાન અને દેશ હિતાના કાર્ય અર્થે વાપરું છું.

અંદ્રકાન્તને ૮ વરસની ઉંમર મુખી મારી પાસેજ રાખ્યો. ક્ષમતા મનમાં જલદી પંડિત કરવાની ખોટી ઇચ્છાથી પર્યે નહિ એવું જ્ઞાન ઠાંસવાની મેં ઉતાવળ કરી નહોતી. માખાપ તરફ હેત અને એમની ભક્તિ, સર્વ તરફ અધુત્વ-ભાવ, ધીરજ, ખોલવા ચાલવાનો વિવેક અને ધર્મતાં મૂળતત્ત્વો: એ સર્વમાં તેને અનુષાત કરાવી ચૂક્યો છું. લખતાં વાંચતાં, સાધારણ ગણિત અને સ્વભાષાનું સરળ વ્યાકરણ: એટલું તો એની માએ તેને રમતાં રમતાં શીખવ્યું. જે આનંદથી અંદ્રકાન્ત તેની માપાસે ખોતાના નવા નવા શિક્ષક પૂછતો અને નવી વસ્તુના જ્ઞાનની શુભસા પાત્રવતો

તથા જે યુક્તિ અને હોંશથી હારય મારફત શાન્તિ તેને શીખવતી તે જોવાનું યોગનાજ્ઞ ભાગ્યમાં હશે. તેને જ્ઞાન આપવામાં અમે “*Rather educate than instruct* a boy*” એ લાભકારક પદ્ધતિને અનુસરતાં. કામને વખત બાદ કરતાં બાકીનો કુરસદનો સવળો વખત-તેની તથા શાન્તિ સોચતમાં કાઢવાથી (આથી ખીજી કંઈ વધારે આનંદી રીતે વખત ગુજરી શકાય ?), અસ્પર્સ એવી હેતની સજ્જડ લાગણી થઈ હતી કે નિયમિત વખતે મને ઘેર આવતો જોવાને તથા મારા હાથ ઝાલી ટટણી પડવાને હમેશ તે બારણા આગળ આવી આતુર-તાથી ઉભો રહેતો. એનો કાંઈ દોષ આવે (અને દોષ ભાગ્યેજ આવતો) તો ‘ હવેથી મને બેલાવીશ નહિ ’ એટલા શબ્દો માત્ર તેને મોઢામાં મોટી સજ્જ હતી.

આઠ વરસ પૂરાં થતાં તેને અભ્યાસ કરવા સારૂ મારા એક મિત્રને ઘેર શહેરમાં મોકલ્યો. એકાંતવાસમાં ઉછરવાથી રખેને અતડો રહી જાય અને ભેદ-સ્વભાવથી અજ્ઞણ્યો રહેવાથી રખેને ભવિષ્યમાં સંસારનાં કષ્ટ એને બહુ અગમ્ય અને અસહ્ય થઈ પડે એ ડરથી, અને

---

* કાંઈ નવું શીખવવું હોય તો તેની રીત પોતે નહિ કહેતાં તે છોકરાના પોતાના જ્ઞાન બળ વડે એ રીત શોધવાનો યત્ન તેની પાસે કરાવવો અને તેમ કરવામાં તેને જોઈતી મદદ આપવી—આનું નામ દોરવું તે (education; duco, I lead). હાલની પદ્ધતિ એ છે કે છોકરાને કાંઈ શીખવવું અને પછી તેની પાસે તે તૈયાર કરેલું જોવા ઈચ્છવું. આથી કદાચ એની યાદ-શક્તિ વધે. પણ તે પછી કાંઈ નવી વસ્તુ વગર શીખવે તે સમજી શકે નહિ. એવી રીતે શીખવવાને instruction (L. struo I build) કહે છે.

બાળ-મિત્રોમાં મળતા આનંદનો ભાગ લેવા માટે એને નિશાળે મૂક્યો. (નહિતો બાળકની કેળવણી માટે નિશાળ અવશ્ય જરૂરનીજ છે એમ મારું માનવું નથી.) એને ગયાને માત્ર છ માસજ થયા છે. એ વિનીત અને સાલસ છોકરા વગર અમને પ્રથમ તે ધર આવ્યા ધાય એવું લાગ્યું; પણ વખત સર્વ દુઃખની સમબાણુ ઢવા હોઈ અમે દંપતિ હવે અહીં સંતોષથી રહીએ છીએ.

આ મારો ટુંક ઇતિહાસ: મારા વિચારો અને અનુભવો તથા હાલમાં જે કાર્યોમાં હું ગુંથાયલો છું તે પ્રસંગોપાત કહી જણાવીશ.

આ પ્રમાણે તેમનું વૃત્તાંત પૂરું થયું એટલે મેં મારા લુખા ધરનો રસ્તો પકડ્યો.

સદાનો તમારો

કેશવ.

પત્ર ૬ ફો.

નર્મદ તરફથી કેશવ ઉપર

અમદાવાદ.

તા. x—x—+

જહાલા કેશવ,

તારા ચાર પત્રો આજ્યા તે સર્વ મેં એક સાથે આજેજ વાંચ્યા; કારણ કે મારા એક મુખ્યાલવાસી મિત્ર જહાલાન

દોડના ઘેર બાલક હોવાથી અને ત્યાં ૨—૪ દિવસથી બોલાવ્યો હતો, તેથી ત્યાં ગયો હતો. ત્યાંથી આજે આવ્યા પછી તારા ચારે પત્રો મળ્યા અને એથીજ તું તારા નવા મિત્રનું જ્ઞાતાંત લખી મોકલવાની ઇચ્છા પૂરી પાડી શક્યો. નહિતો કદાચ તારી એ ઇચ્છા, મારા એકજ પત્રથી ટૂટી પડત. જે કાંઈ થાય છે તે સારા માટે થાય છે. હું ઘેર હોત તો તેમને હું પીછાતું છું એમ તારા પહેલાં પત્રના ઉત્તરમાંજ લખત એથી તારી જીજ્ઞાસા ટૂટી જત.

તારો નવો મિત્ર તે મારો જુનો મિત્ર છે. બ્યારથી તું નોકરીએ લાગ્યો છે ત્યારથી મારે તેની સાથે પીછાન થઈ છે. તેની સઘળી ગુપ્ત વાત પણ મારાથી છાની નથી અને એનો પુત્ર પણ મારાજ ઘેર રહે છે. બુલાખરાયે ગરીબાઈના સખત ધા સહન કર્યા છે. અને એથી રીઠા થયા છે. દરેક આપણે તેમને નવા અને વધારે કઠીન સંકટ માટે તૈયાર કરતી; અને દરેક આંસુ કે જે ગલી પડવાથી આંખોનો મેલ દૂર થતો તે, દૂર થતા મેલની જગાએ વધારે અને કંડા તત્ત્વજ્ઞાનને જગા આપતું. દોરવા કે શિક્ષા આપવા સાર કોઈ પણ માણસ વિનાનો; વહેંચી, ચેપી, અને આત્મ-ધાતી હિન્દુના સખત રીવાજોથી સહિસલામત રહેવા જોઈતી વગ કે પૈસાની હામ વિનાનો; અને બોળપણ તથા સહૃદયતાના સહગુણોને હદ ઉપરાંત લઈ જઈ દુસ્મન બનાવનારો છતાં કેવી અહમ્મૂત શક્તિથી, અધકારમય સ્થિતિ દૂર કરી, સંસારમાં સ્વસ્થ થઈ, જ્ઞાન અને સાધારણ હોલત અને મેળવી સંતોષ અને મનના સુખમાં રમવામાં સક્ષમ થયો છે । કુદરત દેવી બુદ્ધિ-બીજ પવનમાં છૂટાં વીખેરે છે. તેમાંનાં ધણાંએક જે કે જગતની લોકાન્તિ-બામાં નાશ પામે છે અને કેટલાંક આસ્વાવરથાના સંકટરૂપી કાંડામાં રૂંધાઈ (choked)

જા્ય છે. તો પણ ફેટલાંક થોડાંતો ખડકો વચ્ચે પણ મૂળ નાંખે છે; ગમે તેમ તરફડીઆં મારીને પણ ક્રિયે સૂર્ય પ્રકાશમાં હસવા આવે છે; અને પોતાની વંધ્યા (sterile) જન્મ ભૂમીને વનસ્પતિની સૌન્દર્યતાથી ખીલવે છે.

તેં એમનો ઇતિહાસ એમની પાસેથી સાંભળ્યો તે ઉપરાંત એમની જીવગીના ખીજ બનાવો અને ફેરફારમાંથી બહુ શીખવા જેવું છે. તેમની ગંધાપચીસીના બારીક અને ઉછળતા સમયમાં ખીજ કરતાં તેમનું મન બે પરમાવધિ (extremes) વચ્ચે નહિ રહેતાં કાણુ વારમાં પરમાવધિ બદલતું. એમની આંખ બહુ ચપલ અને અંતર બહુ ક્ષમણીયાળું હોઇ જગતની સ્થના જોઇ જોઇને કોઈ વાર આશ્ચર્ય, કોઈ વાર દયા, કોઈ વાર ક્રોધ, અને કોઈ વાર શન્તપણું અનુભવતા. જહાન દોડ તેમને મૂળથી સારી રીતે પીડાને છે. જગત અને પ્રેમની વિરુદ્ધ તેમણે ઘણીએક વાર જહાન દોડ પાસે સંબાધણ કરેલું, તારા પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે જ્યારે જન્મ કુંવારા રહેવાનો પોતાનો નિશ્ચય તેમણે જહાન દોડને કલ્યા તે વખતે તો તેમણે ચૂપકી સખી; પણ પાછળથી એક સત્ર લખ્યો, તેમાં માત્ર નીચેની કવિતાજ લખી હતી:—

- “ જમતમાં પ્રેમને લીધે અતિશય દુઃખ દેખીને, ”
 “ હૃદયથી પ્રેમને તજવા તને ઇચ્છા થઇ પ્યારા. ”
 “ ‘વિરક્તિમાંજ છે શાન્તિ’ તને સિદ્ધાન્ત એ સૂઝ્યો, ”
 “ મગજની જોધ નિર્બંજતા દસા દુઃખ થાય મુજ મનને. ”
 “ રહ્યો છે ધર્મ જે મનમાં થવું અનુરક્ત પ્રિય દેખી, ”
 “ નિવારી તું શકે તેને ! મને વિશ્વાસ ક્યમ આવે ! ”
 “ નથી આધીન એ તારે ક્વચંભૂ પ્રેમ અંતરનો, ”
 “ તબ્બાથી તે તબ્બસો ના, નહિ રોકવા થંડી રે’શે. ”
 “ વિના હેતુ પ્રકટિયો તે, જશે શું કોઇ કારણથી ? ”

- “ લીધો શું મૂલ્ય આપીને ! થયો છે શું જવા માટે ? ”
- “ જગતનાં ભૂત-પ્રાણીમાં થયો છે જન્મની સાથે, ”
- “ વિના મૃત્યુ જવાનો એ ? ભુલે શું સુઝ ચૈ ભ્રાત ! ”
- “ નહિ અનુરક્ત જે દિલમાં, વદે છે કો પશુ તેને, ”
- “ પશુ પણ પ્રેમના ભોગી, મનુજ તો કેમ નવ હોએ ? ”
- “ થશે તું જે કદી યોગી પ્રભુનો ભક્ત વન વાસી, ”
- “ કૃતિ કર્તા તણી જેતાં તને શું પ્રેમ નહિ થાયે ? ”
- “ વસ્ત્રો જે કાષ્ટમાં વન્હિ જશે તે કાષ્ટના દાહે, ”
- “ તથા મન-પ્રેમ માનવનો જશે આ દેહ પડવાથી. ”
- “ કદાપિ બારના પ્રેમે નથી જે રાચવાનો તું— ”
- “ દિલે, ભવતુ ! પરંતુ હા ! હૃદયનો પ્રેમક્યાં જશે ? ”
- “ સદા વશ સંખતું મનને દિસે લોકોક્તિ એ સાચી, ”
- “ તાજવી પ્રેમ ને નિજ ધર્મ-હીન મનને કયો કરશે ? ”
- “ વિમળ મન હોય તો વૃત્તિ વિષયની વાસનાનવ લે, ”
- “ પરંતુ પ્રેમ મનમાંહે ન પ્રગટે કેમ એ ધનશી ? ”
- “ વિરક્તિ શબ્દની વ્યાખ્યા નથી તુજ ધ્યાનમાં આવી ! ”
- “ જગતમાં જન્મ ધારીને વિના મૃત્યુ વિરક્તિ ક્યાં ? ”
- “ હવે જે દીર્ઘ દૃષ્ટિથી, હૃદયમાં અર્થ સમજને ”
- “ ‘ વિરક્તિમાંજ છે શાંતિ, ’ થયું એ સત્ય સર્વાંશે ! ”

* * * *

“ જગત આ પ્રેમ હીન કરતાં જરૂરજરૂર પ તે યારો. ”

વિરક્તિની વ્યાખ્યા એ અંગ્રેજો આપણા કવિ પાસેથી કેવી હોંશીઆરીથી શીખી લીધી છે ! આ અચુક બાબતમાં વિરક્તિની વાત કરવાં સાધારણ (general) અર્થમાં વિરક્તિના વિચારો વરદ મન દોડી જાય છે. પરંતુ, જગતમાં

* ગત્ર. (દા. ખુ. ગોપાલકર)

રહેવું અને જગતથી વિરક્ત રહેવું એમ તો બંને જ નહિ. પોપણ માટે કે રક્ષણ માટે—ગમે તે કોઈ કાંઈથી પણ અસ્પર્શ અપ પડે છે. માણસ જાત સ્વાર્થી અને જંગલના કૂર સિંહ કે વાંસ વાંસ કિછળતા મોજવાળા તોફાની બચકર સમુદ્ર કરતાં પણ વધારે ઘાતકી અને અનુપકારી છે એવું કવિઓનું કહેવું જો કે ખોટું, નથી તોપણ, પારકાને સ્વાર્થી જોઈ તેમના ઉપર ક્રોધ કરવાથી આપણે જાતને જ નુકસાન કરીએ છીએ. આપણે વિચારવું જોઈએ કે આપણી પોતાની ઈંદ્રિયો જ્યાં નિઃસ્વાર્થી છે ? અહોનિશ સાથે રહેનારી ઈંદ્રિયો—એક બીજાથી સજ્જડ જોડાયેલી ઈંદ્રિયો અસ્પર્શ દ્રોહ કરી સ્વાર્થ સાધવામાં કેવી તત્પર છે ! અનુપમ સુંદરીને જોવા ઇચ્છનારી આંખ આખા શરીર ઉપર ક્રોધ વખતે કેટલો તિરસ્કાર વરસાવે છે ! સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ જમી આનંદ પામવા ઇચ્છનાર જીભ, પેટને અને તેને લીધે આખા શરીરને કેવું દુઃખ કરે છે ! તવ્યા, સ્પર્શ સુખમાં મોહી પડી કેવો આખા શરીરનો વિનાશ કરાવે છે ! જ્યારે આમ આપણી અકેક ઈંદ્રિ સ્વાર્થને લીધે બીજી ઈંદ્રિયો તરફ ઘાતકી બને છે તો પછી બીજા બીજાની શક્તિ વાત કરવી ? ત્યારે 'Make virtue of necessity' એમ માનીને સંતોષ અને ક્ષમા કેમ ધારણ ન કરવાં ? વિરક્તિમાં બગવાન મનની જરૂર છે બલિષ્ઠ મનવાળો માણસ સંસારમાં સ્થિત થવા છતાં વિરક્તિ રાખી શકે. સંસારનું વર્તન શુદ્ધ ભાવથી ચલાવવું એ જ વિરક્તિ. આનંદ અથવા શોકમાં બહુ મગ્ન નહિ થઈ જવું અને સર્વ સમય સર્વ બાબતમાં મનની શાન્તિને ધક્કો ન લાગે—હમશના શુદ્ધ વિચારોમાં જંગાણ ન પડે એમ વર્તવું એવું જ નમ વિરક્તિ. ખરું જોતાં તો દુનિયામાં કોઈ

એકાંત સુખી કે એકાંત દુઃખી છેજ નહિ, એમ મનન કરવાથી હમેશના શુદ્ધ વિચારોમાં અને મનની શાન્તિમાં ભંગાણુ પરતું અટકાવી શકાય છે. પૈસાવાળાને પુત્રનું કે સ્ત્રીનું કે કુટુંબનું કે તન અથવા મનની નબળાઇનું અને કંઈ નહિ તો છેવટે કંઈક બનાવટી દુઃખ પણ હશે. મનની શાન્તિ સાચવી રાખવાની ખુબી તે જાણતો હોય તો એને મળેલા સુખ કેવાં અદેખાઈ કરવા જેવાં થાય ? માણસ જાતથી તબ્બલો, શરીરે સડતો અને ખાવા પીવાનાં સાધન વિનાનો કંગાલ પણ ઉપર કહેલું શાસ્ત્ર બરાબર ભણેલો હોય તો મનના સંતોષ અને આનંદને ખોરાક આપવાનાં હજારો સાધન મેળવી શકે છે. એ શાસ્ત્ર શીખનારે એમ વિચાર મનમાં કર્યા કરવો જોઈએ કે આપણાં દુઃખો ખીન્ન કરતાં ઓછાં ભયંકર છે-એકે દુઃખ એવું નથી કે જેના વિષે કોડો વિચાર કરતાં આવડે તો તે અમુક સારા હેતુથીજ અપાયલું છે એમ માલુમ ન પડે. પોતાનાં દુઃખ વીસરવાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય એ છે કે ખીન્નનાં દુઃખો સંભારવાં. કેટલાક અન્યકારો કહે છે કે દુઃખી માણસની દીલગીરી, હાસ્યકારક વાતથી ખસેડી શકાયછે; પણ હું ધારું છું કે પોતાનાથી વિશેષતર દુઃખી માણસનું ટૂંકાંત, પોતાનું દુઃખ વીસારવાની સમજાણુ દવા છે.

એકવાર મને સ્વપ્ન આવ્યું કે પોતાના દુઃખથી કંગાળી લોકો ઇશ્વર પાસે દર્યાદ કરવા ગયા. ઇશ્વરે તેમને કામગના કકડામાં સંતોષવૃત્તિ રાખવાની શીખામણુ લખી એકલી. પણ વહ્યા લોકો તો પોતાના દુઃખમાં એટલા ગરકાવ થયા હતા કે તેઓ કામળીઆને જોઈ શક્યાજ નહિ. કેટલાક તેને જોવા છતાં ચિંતાતુર મનના હોઈ એક ચિત્તે તે વાંચી તેનો મર્મ સમજી શક્યા નહિ. કેટલાક લોકોએ એ

તે પ્રયત્નથી વાંચ્યો પણ તે કાગળના લખનારના વચન ઉપર વિશ્વાસ નહિ લાવતાં ખીજા સર્વ સાથે તેઓ પણ કૃષ્ણદામાં સામેલ થયા. ઉવટે ઇશ્વરે દંડેરો પીટાવ્યો કે, જેમને પોતાનાં દુઃખથી કંટાળો થયો હોય તેઓએ તે દુઃખો તેમને માટે મુકરર કરેલા ખાડામાં નાંખી જવાં. આ દંડેરો પૂરો પીટાઈ પણ રહ્યો નહિ હોય એટલામાં તો ઉપરા ઉપરી લોકોનાં ટોળાં તે જગાએ ભરાવા લાગ્યાં હું એક બાબુએ ઉભો ઉભો આ સર્વ આશ્ચર્યથી જોયાં કરતો હતો. થોડી-વારમાં ખાડો પૂરાઈને થયેલો ઢગલો આકાશને ભેટવા લાગ્યો.

એક પાતળી હવા જેવી બાબુ અહીં ધાંધળ મચાવી રહી હતી. તેના જમણા હાથમાં એક સૂક્ષ્મદર્શક કાચ હતો, જેનું નામ તેણીએ મૃગતૃષ્ણિકા પાડ્યું હતું. તેણે એક ખુલ્લો જમીન ઉપર ધસડાતો જલ્મો પહેર્યો હતો; તેના ઉપરનાં ભૂત, પીરાચ, રાક્ષસ, એવાં એવાં ચિત્રો, જ્યારે તે આમ તેમ ફરતી ત્યારે હજારો વિચિત્ર દેખાતો આપતાં. તેને ચહેરો જરા જંગલી, નિરંકુશ અને આનિતમય હતો. તેનું નામ કલ્પનાશક્તિ હતું. દરેક માણસને તેના દુઃખનું પોટલું બંધાવવામાં મદદ કરીને તથા તે તેને માથે ચઢાવીને તેને અહીં દોરી લાવવામાં તે ગુંથાયેલી હતી. મારા આટલા બધા જાતિ ભાઈઓને આમ અસંખ્ય દુઃખોના ભાર તળે દબાતા જોઈ, તથા પાસે પડેલા દુઃખના ઢગલા તરફ નજર કરીને મારા મનમાં જે દુઃખ થયું તે જોઈ. તો પણ આ વખતના વિચિત્ર દેખાવથી મને કંઈક અમ્મત મળી. એક માણસ સરમાતો સરમાતો જુની કસબી શાલ તળે સંતપડેલું પોટલું લઈને આવ્યો. તે જ્યારે તેણે ઢગલા ઉપર ફેંક્યું ત્યારે ખબર પડી કે એ તો નિર્બળતા છે. એકે દોડતાં આવીને હવેલેર એક મોટું પોટલું ફેંક્યું.

આછળથી જણાયું કે તે એની સ્ત્રી હતી. કેટલાક આશંકા
 ત્યાં નિસાસા નાંખતા આવ્યા, પણ નવાઈની વાત એ છે કે
 જોકે એ નિસાસાથી તેમનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું તો
 પણ તેમને આ ઢગલા ઉપર ફેંકી નહિ દેતાં, આવ્યા તેમના
 તેમજ ચાલ્યાં ગયા. કેટલીક ઘરડી સ્ત્રીઓ, તાલ પડેલાં
 માંથાં અને કરચલીઓ પડેલાં તથા બેશી ગયેલાં ડાચાં
 ફેંકવા આવી હતી. કેટલાક જીવાનીઆ પોતાનાં મોટાં
 અથવા ચીંચાં નાક, ગણપતિ જેવાં પેટ, ચરમંવિના ન
 શોભે એવી આંખો, નાનાં કપાળ અને આગળ વધેલા
 દાંતને ફેંકી દેતા મેં જોયા. મેં સ્પષ્ટ જોયું કે ઘણાખરા તો
 કૃત્રિમ દુઃખ નાંખવા આવ્યા હતા. કોઈ બહેમી માથાપ,
 કોઈ દુરાચારી સ્ત્રી, કોઈ અમર્યાદ પુત્ર, અને કોઈ લોકોના
 તિરસ્કારને ફેંકતા હતા. નવાઈની વાત એ છે કે અદેખાઈ,
 કરતા, કપટ એવાં મહા દુઃખને ન સંભાર્યા તો ભલે પણ
 કોઈ અજ્ઞાનતા ફેંકવાનું નામ પણ દેતું નહિ—ખુદકા કસમ !
 એ દુઃખને—એ મહાદુઃખમય દુઃખને કોઈ સંભારતું પણ
 નહોતું ! એક ગિચ્છરો કાંઈક વસ્તુનું પોટલું લઈને આવ્યો,
 તેમાંથી પાપ નાંખી દેવા જતાં, અગ્નિતાથી પુણ્ય નાંખી
 દઈ રસ્તે પડ્યો !

આખધાને દોરી લાવવાના કામથી કલ્પનાશક્તિ પર-
 વાસી એટલે, મને નવરો ઉભેલો જોઈ મારી ખાસે આવી. જબરી
 ઝકણું ! એનાં દર્શનથીજ મારા મનમાં કલેશ પ્રવેશ પામ્યો.
 ખીજાં ધણા કરતાં વધારે તીવ્ર લાગણી અને વધારે જ્ઞાનથી મને
 વધારે શક ઉત્પન્ન થતા, એથી એ જન્નેથી મને અસંતોષ
 ઉત્પન્ન થયો. અને જ્યારે ઇશ્વરે ફરીથી સૌ સૈને નાંખી
 દીધેલા શાંસડા સાટે એજ ઢગલામાંથી ગમે તે માંસડો પસંદ
 કરી લેવા ફરમાવ્યું ત્યારે મારે જોઈતો અગ્નિતાનો શાંસડો

તેમાંથી નહિ મળવાથી, તે વિનવીને માગવાથી ક્ષણવારમાં અંતરીક્ષથી આવી પડ્યો.

કદપનાશક્તિની ધાંધળ આ વખતે જુદીજ હતી. પાસેના ઢગલામાંથી એકેક ગાંસડો પાસે ઉભેલાને ખતાવી, તેમને અમુક ગાંસડો પસંદ કરવા બલામણુ કરતી. એક વૃદ્ધ માણસ કે જેને પોતાનું શારીરિક દુઃખ ફેંકીને પુત્ર લેવાની ઇચ્છા હતી તેણે એક ચાકેલા બાપે ફેંકેલા કુ-પુત્રને ઉપાડી લીધો. પા કલાકમાં તે તોફાની છોકરાએ તે ડોસાને દાઢી ખેંચી હળવો કરવામાંડ્યો અને તેના માથામાં સતું પણ કાઢવાની લેશરીમાં હતો, એવામાં લેનો જીવનો બાપ ત્યાં આવ્યો. તે બિચારો, ડોસા પાસેથી લીધેલા શારીરિક દુઃખથી રીખ્ખનો ખુખુ કરતો અને ફેંકની કમાન કરી અંગુઠા પકડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. બન્ને બણુ અસ્પરસ મોલીનાં દુઃખ રેખા બેઠા, અને એક પીળાની વસ્તુ પાછી આપવા અસ્પરસ તૈયાર થયા; પણ હવે તેમનું કાંઈ આવે તેમ નહોતું. “લેને ગાંધ પૂત અને ખોધ આવી ખસમ.” હાથનું કર્વું હૈયે વાગે જ તો !

અરીખાધને બદલે અંદગાડ, અપચા સાટે જીખ, દુઃખ સાટે ચિંતા એમ સાટાં કરનારાં, કપાળે હાથ મૂકી લાંબે રાગે પોક મૂકતાં તે જોધ મારું દીલ ચીતવા લાગ્યું અને સાથે સાથે તેમની મૂર્ખાઈ ઉપર માંહીમાંહીથી હાસ્ય પણ થઈ જતું. જેને સુખ ગણીને લીધું તેની ખુખી પાસે આવવાથી જતી રહે છે તે ઠરણથી, કે પછી જે દુઃખ અપણી પાસે હોય છે તેના ટેવાયલા થવાથી, ઉપર કહેલું પરિણામ આવ્યું તે હું કહી શકતો નથી.

એક માણસનું માથું બહુ નાનું હતું, તેણે મોટા અખાવાળા સાથે સાટું કર્યું. જ્યારે ખેંસાએ મોટું માથું

શરીરપર મૂક્યું ત્યારે તેને જોઇને તે માથાનો મૂળ માલીક જ હસવા લાગ્યો. આથી તે બિચારો જન્મવાણો પડી ગયો. એથી ઉલટું, પેન્ને મોટું માથું ધારણ કરનારો બ્યારે કમાળ ઉપર હાથ ફેરવવા મયો ત્યારે હોઠ ઉપર હાથ પડવા લાગ્યો; અને નાક ખડું મોટું હોવાથી મોં ઉપર હાથ ફેરવવા જતાં નાકને બે ત્રણ લપડાક વાગી ગઈ!

અજ્ઞાનતાનો વર માગી લેનાર હું પણ પરતાવામાં પછાત પડ્યો નહોતો. મારાં કરતાં સમજી સર્વ કોષ માણસ અને નાનાં છોકરાં પણ મને છેતરવા અને બનાવવા લાખ્યાં તેથી કંટાળીને, તથા બીજાને સુખ ભેગવતા જોઇ, તે ભેગવવાની ઇચ્છા થવાથી, અને ઇચ્છા શક્તિ વિના પૂરી નહિ પડવાથી, મનમાં થતા ક્ષેત્રથી કંટાળીને મારું પ્રથમનું જ્ઞાન પાછું ભેગવવા વિનવવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે આખો પ્રદેશ ધૂમ પાડી પસ્તાવો કરનારની રજારડથી ગમ્મ રહ્યો. એવામાં ઇશ્વરે સર્વપર દયા લાવીને “ હાઈ કહોઈ જાય પણ આવતર કુમાવતર ન થાય ” એ શિક્ષા બરોબર ઠસાવવા, ફરીથી દંઠેરો પીટાબ્યો કે, પોતપોતાની વસ્તુ સર્વ કોષજે પાછી લેવી. અને તે સાથે કલ્પનાશક્તિને ઉપર ખેલાવી લઈ તેની જગાએ દેવદેવીને મોકલી. તેની ચાલ ઠરેલી હતી, પોપાક સાદો તથા મહેરો મંબીર અને આનંદી હતો. તે વારંવાર આકાશ તરફ નજર કરતી અને ત્યાં દષ્ટિ ઠેરવતી. જેવી તે દેવી દુઃખના ઢગલા પાસે આવી બેઠી કે તરતજ નવાઈનો દેખાવ દેખાયો. તે ઢગલો પ્રથમથી ત્રીજા ભાગનો પણ પૂરો રહ્યો નહિ. અકેકા માણસને બોલાવીને તેનું પોટકું તે આપવા લાગી અને તેને કેવી રીતે ઉમ્મક્યું તે તથા તેમાં ફેરફારી ખુખી રહેતી છે તે બસબર સમજાવી સર્વને રજા

પત્ર ૭ મો.—જહાન દાડ તરફથી કાવસણને. ૩૨

આપી.

પત્ર જરા વધારે લાંબો થઈ ગયો છે. પરંતુ તારા ચારપત્રના ઉત્તરમાં કાંઈક લાંબું લખવું જોઈએ એમ જાણી, તથા હજી તારો વખત ખીજી આનંદી જાનનામાં ગુનસનો નથી માટે મનના તાવની દવા તરીકે આ પત્ર તને લોક ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માની, ક્ષમા માગવા માટે વધારે દલીલો લખી લાંબા પત્રને વધારે લાંબો કરવા નહિ ઇચ્છતાં, હું સારી તંદુસ્તીમાં હોઈશ એમ ઇચ્છી રજા માગું છું હું—
તારો સ્નેહાધિન સુહદ

નર્મદ.

તા. ક.—મારા બાગીદાર અને મિત્ર કાવસણ શેઠ ઉપર જહાનદાડનો આજે એક વિચિત્ર પત્ર આવ્યો છે તેની નકલ તારે વાંચવા કાલે મોકલીશ.

નર્મદ.

પત્ર ૭ મો.

જહાન દાડ તરફથી કાવસણ શેઠ ઉપર.

સુખધ.

તા. + — + — +

મારા બહાણા કાવસણ શેઠ,

તમારા બાગીદાર નર્મદ સાથે જ્યારથી મારે પીઢાન થઈ છે ત્યારથી તેમની પાસેથી સાંભળેલી વાતોએ, આ દેશમાં ફરજની અને તેની પુખીઓ જોવાની ઉત્કંઠા ક્રિપત

કરી છે. ગુજરાતી ભાષા પર અર શીખવવા માટે અને સાંસારિક જ્ઞાનનો અને હિન્દુત્ત્વ-જ્ઞાનનો કાંઈક અંશે ભેમીઓ કરવા માટે હું તેમનો ધણો આભારી છું. મને જણાય છે કે આ દેશમાં દરેક વાતે મોટા ભ્રમણ—ફેરફાર (revolution) થયા છે. રીવાજ, ખુદ્દિ, શક્તિ, ગુણ તેમજ વર્તન સર્વમાં મોટા ફેરફાર થઈ ગયા છે. તેમનો જુનો—વૈદિક કાળનો ઇતિહાસ ત્રાંચતાં તેમની અદેખાઈ આવ્યા વિના રહે નહિ તેમના ઉચ્ચ વિચારો, સાદાં પણ મહાન કામો, સરળ સ્વભાવ, ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન, આ સર્વ જોતાં અને તે સાથે ચાલતા જમાનાને સરખાવતાં કાંઈ કાંઈ વિચિત્રતા ભાસે છે. પોતાના ધરની વિદ્યા અને જન્મભૂમિના ગુણ-સ્વભાવ તરફ કાંઈ સક્ષ ન આપતાં, એકદમ બીજા બહાસ્વી પ્રકાશતા આગીઆનું અનુકરણ કરવા તરફ તેમનું મન વધારે ઢોકે છે. ધર્મ સળધી (પોશાક અને કેટલાક બીજી નજીવી વાગતો વિષે ખોલતું હમણાં મુલતવી રાખતાં) ફેરફાર તો ખરેખર ખેદકારકજ છે. ખરી ખુબીથી ભરેલો, ઉંડા તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્ઞાતીક તજજ્ઞ ઉપર ચણાયલો આર્ય ધર્મ, કોઈ હિન્દુ ભાગ્યેજ શીખવા કાળજી રાખતો હશે. કેટલાક તો હું હિન્દુ છું એમ કયુલ કરતાંજ અચકાય છે. એ 'હુંમ અને મૂર્ખતાયી ભરેલા તત્ત્વો વાળા ધર્મ'ને પોતાનો કહેવામાં શું માન છે? એમ જણાવે છે. અમારા લોકો કે જેઓ પહેલાં કેટલેક ફરજને આ જાગણી ઉત્પન્ન કરવાના અને તેને ઉસ્કેરવાના કારણરૂપ વર્તણૂક હતા, તેઓએ હવે પોતાને ઉપલકીઓ જાતિ-સ્વભાવ છોડીને આર્ય-ધર્મની ઉંડી ખાંચ-ખુંચમાં પ્રવેશ કર્યો છે. અને તેઓને હવે જણાવું છું કે આર્ય-ધર્મનો દરેક ખોધ—દરેક અક્ષર ઉંડા વિચારથી ભરખો છે. (તમે ભાગ્યેજ માની શકશો. કે) જટાધારી મેમી લોકોનું

કામ હવે અમારા જાતિ બાહ્યોમાંના કેટલાક મહાપુરુષોએ
ક્રપાડી લીધું છે! આર્યોને પોતાના ધરની ઓળખાણ પાડવા
અને મદદ કરવા હવે દૂર દેશી અને ચોડા વખત કપર
હડતી કષ્ટનાશકિતને કંડી વિચારશક્તિ તરીકે બૂલનાર
યુરોપી પ્રજા આગળ પડી છે!

આ ફેરફાર ધરાનાં કારણોમાં મુખ્ય, ધર્મજ્ઞાન—ધાર્મિક
કેળવણી કે જે દરેક માણસે નાનપણથીજ મેળવવા મંડવું
જોડ્યું તેની ખોટ છે. માણસ પોતાની વસ્તુને યરાયર ન
પીગને તો પછી ખીજા ભ્રેક્ષેના યોધથી ઠગાઈ, પોતાની
વસ્તુને ધિકારે એ કિંદાડું છે. ખીજા કારણમાં, તેઓનાં
વહેમ-પ્રસારક “ બ્રાહ્મણ ” અન્યો ગણી શકાય. વેદની
સુંદર ઉપમાઓને તે અથોએ માની ન શકાય એવી વાતોનું
રૂપ આપ્યું અને આર્ય પ્રજાને પોતાના વિચારના ગુલામ
અને વહેમનું પેટકું બનાવી, બ્રાહ્મણો અને તેમના તનુજી
પૂજા અને એ સ્વાર્થ તરફજ માત્ર દષ્ટિ કરી. દાખલા
તરીકે, યજુમાં સુવર્ણ એ યોગ્ય દક્ષિણા ગણાતી. રૂપાનું
દાન નિષિદ્ધ હતું. ‘ બ્રાહ્મણુ ’ અન્યોમાં એવું વિશ્વક્ષણ
કાણુ આ પ્રમાણે આપે છે: “ જ્યારે અગ્નિમાં હુત થયેલી
વસ્તુઓ દેવતાઓએ પાછી માગી ત્યારે તેણે રૂદન કર્યું.
અને તેનાં અશ્રુનું રૂપું થયું. તેટલા માટે રૂપું દક્ષિણામાં
આપે તેના ધરમાં રૂદન થાય. ” બ્રાહ્મણનો લોભ જે
સુવર્ણદાનનું મુખ્ય કારણુ છે તેને આ કારણુ વડે ઠાંકવાનો
યત્ન, તેમની પછીની વિચારજાન (rational) પ્રજા
બાગ્યેજ સમજ્યા સિવાય સ્વી શકે. વળી દરેક યજ, દરેક
કાર્ય, દરેક વેણ, ‘ બ્રાહ્મણુ ’ અન્યોમાં સૂચવેલી છે અને
વર્ણવેલી છે, તેમાંથી વિમુખ થવા મના છે. પૂજન કરના-
રને માથે નાંખેલાં કર્તવ્યનાં વહેમી કાણુ આપેલાં છે

અને સર્વ દુર્માગને માટે તપ શરમાવેલાં છે. દોતાં દોતાં ગાય ખેશી જાય, બરાડા પાડે, ફરવાથી દૂધ ઝરી જાય, દૂધ બમડે, સ્ત્રી કે ગાય બે બચ્ચાંને જન્મ આપે તે પશુ વૃત્ત આદરવાનાં છે ! પ્રજના અંતઃકરણના રક્ષક બ્રાહ્મણેને નીમ્યા તેનાં આરાં અનિવાર્ય પરિણામ આવ્યાં. આના અવા બહેમ હાલના લોકો કેમ માની શકે ? અને મૂને તો સ્વધર્મનાં મૂળતત્ત્વોની ખુબીથી અભણ્યા, તેમાં વળી આવા ન માની શકાય એવા બોધ સાંભળવામાં આવે, એટલે પોતાના ધર્મ તરફ વિમુખ થઈ તિરસ્કાર કરે એમાં શી નવાઈ ?

બીજે મોટા ફેરાર જે મારા જોવામાં આવે છે તે સાંપ્રદિક આગતમાં છે. એ બાબતે હાલમાં મોટા હેલોહર કરી મૂક્યો છે. તે જણાવતાં પહેલાં તમને થોડીક પ્રાથમિક (preliminary) સૂચના કરવી યોગ્ય ધારું છું.

એમના ગણમાં પ્રથમ લોકો લગ્નનો હેતુ પ્રીતિ નહિ પણ લાભ માને છે. એ બહિત ધીમે ધીમે ધણે અંશે બાલ થવા લાગી (અને તેમ થાય એમાં નવાઈ પણ નથી). છેવટે ધરતું વૈતરું કરાવવા અને વંશના શુદ્ધિ કરવા અથવા (તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો) બારણું ઉઘાડું રાખવાનો હેતુ, એજ લગ્નનો એકદર ઉદ્દેશ લેખનામાં ગણવા લાગ્યો. જ્યારે કેટલાકમાં સ્ત્રી મરે છે ત્યારે ' અર્થ સર્વ નિરર્થક ગયું' અગર 'બારણું બંધ થયાં' એટલાજ માટે આકાંક્ષ કરનારા કરે છે, ત્યારે બીજા કેટલાએકમાં એક કાંટો કાઢીને ફાંટી દે, એક રસ્તામાંથી દાંત ખેલવા ઉચકેલી સખી બે દરકસેથી હાથમાં રમાડી, દાંત ખેલારી, બાગીને નાખી દે, તેમ સીતું બોળ એક નશ્તી—તદન મશ્તી વાત ગણાય છે. રાંકનાર, સ્મશાનમાં જ લાલચોળ પામડી (તેમનામાં

આનંદની નીશાની) પહેરે છે; સ્મશાનમાં દષ્ટિ આગળ બળતી ચીતાના બચકર અને બોધદાયક રાતા પીળા રંગ જેતાં જેતાં હસે છે, (આબુઆબુના લોકોમાં મસ્કરી હૂમ ચાલે છે) અને આ બાબતોથી બાઈની ઉઠામણી (સાંધી વધારે રકમે માગણી કરનારના લાભમાં!) થાય છે. કુદરતી નિયમ એવો છે કે દરેક વસ્તુની ખરી કિંમત, તેની ખોટ પડે ત્યારે જ જણાય. તે અગાઉ તે વસ્તુ મળી હોય તો નિરસ-નકામી જાસે. સ્વાર્થ સાધવામાં સહાયભૂત થવાના કે નીચ પશુવૃત્તિ તૃપ્ત કરવાના હેતુથી વિશેષતર પવિત્ર અને ઉચ્ચતર મનની સંકલના, અધર્મકરણનો સંયોગ, અને અદર્ય ઐક્યતાની કિંમત કાંઈ કામી ઉમરના કે કમઅક્ષતના સ્વાર્થજનને સમજાવે એવી, માત્ર કાનને ખુશ કરવા તથા પુત્રને ઘડીક હસાવવા બિલાતસ કાલાકાલા શબ્દોને ઉત્તેજન આપનાર હિન્દુમાતા જેવી કુદરત-માતા ગાંડી નથી. એમ છે ત્યારે આ હિન્દુ લોકો કે જેઓ 'કરું કર્યા ટેકા તો માણસે કર્યા કાલ' એ કહેવત સારી રીતે પીઠાને છે, તેઓ પવિત્ર અને સ્વર્ગીય એવા સ્વાભાવિક પ્રેમને બદલે, કૃત્રિમ અને સ્વાર્થી હેતુથી સંતોષ માને છે એમની પ્રીતિ માત્ર શરીર સાથે છે—બિતર સાથે ખીલકુલ નથી. અરસ્તુપરસના ગુણો તથા સ્વભાવ અને વિચારો (sentiments)ની ઐક્યતાથી પ્રગટેલી પ્રીતિ ઉપર ખન્દ્રિયોની સત્તા ચાલતી નથી.—તેમાં કાંઈ સંસારનો ભાગ હોતો નથી.

અસલના હિન્દુઓમાં આ પવિત્ર લાગણીની પૂર્ણ ખુબ હતી: 'પ્રેમ-સૌર્વ' એ અસલનું ખાસ લક્ષણ (characteristic) હતું. અને એજ કારણથી તેઓમાં સતીનો રીવાજ નિકળ્યો જાય છે. કારણ કે જેનો વિયોગ ખડીએક સહન ન થાય

તેની સહાની સમાધિથી શું તે દેહ ત્યાગ કરવા તત્પર ન થાય ? અનુમાનની વાત કોરે મૂકી અનુભવની વાત જ કરવા દો. જુઓ, અમારે અહીં ઈંગ્લાંડમાં અમે જેમ્સ એડીએ કે અતિ દૃઢ પ્રેમ વશ થયેલી કુમારિકાઓ પરણ્યા અગાઉ પણ, થવાના પતિના મોતથી ખીજ સાથે લગ્ન કરવા ના કહે છે અને ત્રિંતામાં ને ત્રિંતામાં થોડાક વખતમાં કીડ અને ધૂળની સોખત કરવા જાય છે. અમારે સર આર્થર્ટ મોર્ટન મરણ પામ્યો અને તેની પાછળ તેની સ્ત્રી શોકમાં ને શોકમાં મસી ગમ્મ તે વખતે વાટને આ બે લીટીઓ લખી:

He first deceased, she for a little tried
To live without him, liked it not and died

એવા ખંડિત હૃદય (broken hearts)ના ધણીએક દાખલા અમારે નજરે જેમ્સ એડીએ ત્યારે બરાબર સમજાય છેકે, અમારા કરતાં વધારે સ્નેહાળ, ગંભીર અને મનિષ્ઠ મનના જુના હિન્દુઓમાં, પતિના મોતથી પત્નિ મરણ પામે અગર સંસી માય એ સંભવિત છે. કદાચ એમ હશે કે દિવસે દિવસે જેમ હિન્દુઓનું મહાત્મ્ય ઘટતું ગયું અને પ્રેમની સમજ કમ થતી ગઈ (તથા બ્રાહ્મણો માત્ર ધર્મ ક્રિયા વધારવામાં અને જીંદગીના દરેક સાદાં કામ સાથે પણ ધર્મનો જોશ અને ક્રિયા ગુંથતા ગયા) અને જેમ જેમ લગ્ન માત્ર વિધિનુસર (formal) થતું ગયું, તેમ તેમ એ સતીનો રીવાજ બરા જગરથી નહિ, પણ માત્ર રૂઢીને અનુસરીને પગાવા લાગ્યો હશે. અને આ જોતાં, પરાણે સતી કેવાને રીવાજ સરકારે દૂર કર્યો એ ડહાપણ બરેલું છે. સતી થનારમાં સહેલા અત્યંત મન-મેળાપની શક્યતા હોવાના જમાનામાં જાણે નહિ; તોપણ એટલુંતો માની જ શકાય કે સાધારણ સારા મન-મેળાપને લીધે પતિ

સાથે પ્રેમ પશુ જતોજ રહે, જેથી પુનર્લગ્ન કરવાની જરૂર રહે નહિ. આવા ઉચ્ચભાવ અને પવિત્ર વિચારની હિન્દ-વાણીની હાલની પુત્રીઓ પુનર્લગ્ન કરવા માટે અને વળી તેમને મદદ કરવા હિમાયતીઓ મળી આવે એ શું ઓછું ખેદકારક છે? શાસ્ત્રના એ ચાર દાખલા લાવી પુનર્લગ્ન સિદ્ધ કરનારા શું નહિ સમજતા હોય કે એમના પૂર્વજો 'સમય વર્તે સાવધાન' એ લગ્ન સમયના ઉપદેશને બહુ ચતુરાઈથી અનુસરતા? હું કાંઈ તેમનાં શાસ્ત્ર ભણ્યો નથી. પણ સાંભળ્યું છેકે તેમના મહાન શાસ્ત્રકાર મનુમહાશયે કહ્યું છે: 'બાઈઓનો ભાગ, કન્યા તથા ગાય વિગેરે પદાર્થ એક વખતજ અપાય છે. પણ એકને આપેલ બીજાને આપી શકાતાં નથી.' વળી 'બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્યે વિધવા નારી બીજાને પરણાવવી નહિ.' એમ છતાં ખૂણે ખોચરેથી વિધવા-વિવાહના હિમાયતીઓ શાસ્ત્ર-વચન લાવે છે તેઓ જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવા કહે છે તે તે પ્રમાણે પૂરેપૂરા કેમ વર્તતા નથી? પાંચાલી પાંચ પતિને વરી હતી. ત્યારે તમે પણ એક છોકરીને પાંચ પતિ સોંપોની? જેથી લગ્નનું ખર્ચ એટલું ઓછું! (ખર્ચ ઘટાડવાનો ખોષ તો તેઓ દરરોજ કરે છે!) પોતે પરાક્રમી રાજા હોવા છતાં સુ-પુત્ર પ્રાપ્તિને અર્થે પાંડુ રાજાએ પોતાની રાણીઓને ઇન્દ્રાદિ દેવો પાસે મોકલી હતી. અને ન્યારે તેમ કરવા રાણીઓએ પોતે પતિવ્રતા ધર્મ પાળનારી છે એમ કહી આનાકાની કરી ત્યારે પાંડુએ શાસ્ત્રની અનુમતિનાં વચનો કહી સાંભળાવ્યાં. તો એ શાસ્ત્ર-વચન પ્રમાણે હાલ ચાલોની! વળી મારા સાંભળ્યા પ્રમાણે ગુદા ગુદા સમયે લખામલાં શાસ્ત્રે એક બીજાના મતભેદ ત્રિરૂપતા બતાવે છે.

... : અહું ક્યાં રૂપયા જીવું. પણ કહો કે આવું ઉમદે-

શક્રેમાંના કેટલાક પોતે તે પ્રમાણે વર્તે છે ? સુધારનાં છટાદાર ભાષણ આપનારો હિન્દુ (ઉંમોરથીનીસ, હમ્મયર અને કાંકનીની સંયુક્ત હિન્દુમૂર્તિ) ઘરમાં તો ગાય જેવો હોય છે—(અને તે પણ પુરૂષ આગળ નહિ તેટલો ઘરની કેસરેહિન્દ આગળ ! છતાં વળી હિન્દુઓ કહે છે કે અંગ્રેજો તે બાયડીના ગુલામ ! કેવું હસવા જેવું !)—પોતાના બોધ પ્રમાણે પોતે ઘરમાં નહિ વર્તતાં બીજાને તે પ્રમાણે વર્તાવવા ઇચ્છનારનો બોધ કેટલો અસરકારક થઈ પડે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી.

પાયો પાકો રામે તો ઘર પડવાની (અને એથી સજ કરવાની મહેનતની) કાંઈ ધારતી રહે નહિ. લગ્નના રીવાજ વ્યાજબી અને મળ્યુત કર્યા હોય તો પછી પુનર્લગ્ન કરવાની જરૂર ભાગ્યેજ પડે. વળી જુના રીવાજો સાથે અજ્ઞાનતારેખી સરેસથી સજ્જડ ચોટલા હિન્દુઓ, સુધારકોની આ હદપારની થીખામણ હરી કાઢે છે અને એ સાથે સુધારકોના બીજા સારા પ્રયત્નો ઉપર પણ પાણી ધરે છે. ગધેકું સાકરથી ભરે છે તો તેને ઝેરથી શા સાંઠું મારવું જોઈએ ? સુધારકો, લગ્ન કે જે ભવિષ્યની આખી જીંદગીનો પ્રયો છે તે પાકો કરે, તો પછી એમની આ તેમજ બીજા સર્વ સુધારાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય ખરી.

વળી પુનર્લગ્નની છૂટ આ અજ્ઞાન અને સ્વાર્થી સમયમાં મળવાથી સ્ત્રીઓ તેનો કેવો ખેદકારક પરિણામ લાવશે તે પણ વિચારવાનું છે. એઓની બાબતમાં, મનને પ્રેમ એ લગ્નનો પાયો નહિ હોવાથી, દંપતીમાં અણબનાવ થવો સ્વાભાવિકજ છે; અને પરિણામે સ્ત્રી કે જેના હાથમાં પુરૂષનું જીવન રહ્યું છે તે હરકોઈ રહેલી રીતે તેનું કાસળ કાઢવા

મન કરે એ પણ સંભવિત છે. સ્ત્રીઓનું હૃદય એવું છે કે જેની અંદર સર્વ પાક ઉતરી શકે છે. જેવી તે જમીન ખેડવાની ખુશી તેવો તેનો પાક. આર્ય-ધર્મ-નીતિ અને કેળવણીના હાથથી ખેડાવાથી અને વિશ્વાસના ખાતરથી, તે જમીનમાં કોમળ પ્રેમ-કુસુમપાક હસી ઉઠે છે; અજ્ઞાન અને વહેમી પતિ-ખેડુતના હાથે આણુવિશ્વાસ-ખાતર નંખાવાથી કંકાસ-કાંટા, અજ્ઞાન-કિંપાકરૂળ અને એવો ખીજો ખરાબ પાક આંખને કંટાજો આપવા લાગી આવે છે. મારા ઉપર પતિનો વિશ્વાસ નથી કે હેત નથી એમ જરા પણ વહેમ ખાઇ ગયેલી સ્ત્રી, પુનર્લગ્નની છયોક છૂટ રૂપી હથીઆરનો ઉપયોગ કરતાં આંચકો ધાની ખાય? અમારા ઈંગ્લાંડના દાખલા લેનાર ત્યાંની ખરાબ બાબુ કેમ તપાસતા નથી? ઉજળું એટલું બધું કાંઈ દૂંધળું હોય કે?

સુધારકો કોણ અને કેવી વર્તણૂકના છે તે પણ જુઓ. સુધારાનું ખરું નામ ધરાવનાર તો આંગળીના વેઢે ગણાય એટલાજ છે (તે પણ ગુજરાત કાઠીઆવાડ કરતાં ખીજા પ્રદેશમાં વધારે છે.—તેઓ ઝાઝા પાણીનો જથ્થો શાંત વહેથી ખેંચી જાય છે.) બાકી ધણા તો ચાલતી વહેણમાં ખેસનારા છે. જમાનો સુધારાના ચગડોળે ચડેલો જોઈ નામ કાઠનારા ધણા છે. પારકાં છોકરાં જતિ કરનારામાંના કોણે જોગ જાતે ધારણુ કર્યો? મહેતાજી દુર્ગારામ વિધવા વિવાહનો બોધ જ્યાં ત્યાં કરતા શરતા. કોઈ દિવસ ભાગ્યેજ બોધ સિવાય ખાલી જતો હતો. ‘ બિચારી કુંગરપુરી મથુરી’ તેમના બોધથી તેમની સાથે પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ જન્મેત મળી. મહેતાજીએ તેની સાથે પુનર્લગ્ન નહિ કરતાં કોઈ કુમારિકા સાથે હમતમેળાપ કર્યો; અને તે સાથે મહેરાંતમાં પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “ આ-

નથી જાહેરમાં, પુનર્લગ્નનો બોધજ નહિ કરું. ” (તેમ કર્યા વિના કન્યા ક્યાં રરતામાં પડી હોય ?) આવા દાખલા બીજા નથી એમ નથી. એનો એ નર્મદ પ્રથમ શું બોધ કરતો અને પાછળથી તેના વિચાર કેવા ફરી ગયા હતા ? બાપા, સત્તા કે જરના વેગમાં લોકોને તાણવાની શક્તિ વાળા, ઠંડા પેટે અને સૌ સાથે મળી વિચાર કરી એકમત થયા પછી પોતાના વિચાર અમલમાં મૂકવા તથા પોતાની ઉચ્ચ શક્તિ અજમાવવા તૈયાર થતા હોય તો કેવું સારું ? આ તો ઇંગ્લાંડના એક અંધકારના કહેવા જેવું થાય છે. તે કહે છે કે, “ મારા પક્ષમાં છ માણસ મારા જેવા આપો તો પછી દુનીઆની આસપાસ સૂર્ય ફરેછે, અને પ્રકાશ કે ગરમી એકકેવું કારણ સૂર્ય નથી, એવો મત સર્વત્ર પ્રસરાવવામાં મને કાંઈ મુશ્કેલી નથી ! ”

અત્રે એમી તથા હું સર્વ પુશીમાં છીએ અને તમારા તથા સર્વ કુટુંબના કુશળક્ષેમ સમાચાર સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.

સેવક તમારો.

G. Todd.

પત્ર ૮ મો.

:૦:

નર્મદ તરફથી ગુલાબરાય ઉપર.

અમદાવાદ.

તા. + - + - +

દીલોબન દાસ્ત,

હું આજ ધણા દિવસે કાગળ લખવા બેઠોહું, માટે

સામટું સાટું વાળવું જોઈએ. મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે, તમારો નવો મિત્ર કેશવ મારો જુનો મિત્ર છે. અમે ધણા વખત સુધી તેા ભેગા રહેલા છીએ. એનો સ્વભાવ તમારા જેવોજ છે. તમારો અનુભવ એનામાં નથી એટલું કાચું છે. તમારી માફક એમણે પણ પુખ્તઉમરે પસંદ-ગીધી લગ્ન (choice marriage) કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. અને તે પ્રમાણે હમણાં થોડું થયાં તે ખરડાયા છે ! મારા સાંભળવા પ્રમાણે તે પોતાની પસંદગીમાં છેતરાયા નથી.

આપણા મિત્ર કેશવના નવા વિવાહની વાત યાદ આવવાથી અને હમણાં વેદનાં પુસ્તકો વાંચવામાં ગુંથાયેલા હોવાથી એ જમાનો વારંવાર નજર આગળ ખડો થવાથી, આ કાગળમાં કાંઈ કાંઈ વિચારો ચિતરાઈ ગયા છે.

“હે વિશ્વાવસુ દેવ, આ સ્થાનેથી ઉઠો—જેતું શરીર સુવિકાસ પામ્યું હોય એવી કુમારિકા પાસે જાઓ. તેને પત્નિ ધર્મમાં લાવો. અને તેને તેના સ્વામી સાથે મેળવો.” એ રૂઝવેદનો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે કે વૈદિક કાળમાં પુખ્ત ઉમરેજ કન્યાને પરણાવતાં. પુખ્ત ઉમરે કન્યાને પરણાવતાં એટલુંજ નહિ પણ કન્યાની શોધમાં માણસો ફરતાં અને તે માણસો ઉમર, ગુણ અને રૂપમાં યોગ્ય કન્યા જોઈ, વર તેમજ કન્યાની લગ્ન માટે અનુમતિ લેતાં. કન્યાની અનુમતિ સિવાય કાંઈ થતુંજ નહિ. “જે રસ્તેથી આપણા મિત્રો લગ્ન માટે કુમારિકાની શોધમાં જાય છે તે સરળ અને નિષ્કંટક થાઓ.....હે દેવો ! પતિ-પત્નિ સુ-યુક્ત થાઓ !” એ શ્લોક બતાવી આપે છે કે પતિ-પત્નિના યોગ્ય જોડકાં માટે બનતી મહેનત અને સાવચેતી લેવામાં તેઓ કસુર કરતા નહિ. કેટલીક કન્યાઓ

જન્મ કુંવારી પણ રહેતી અને તેઓની તરફ સર્વ કોઈ માનની નજરથી જોતું. પરણ્યા પછી પણ સ્ત્રીઓને સાફ માન મળતું. અને ઘરમાં તેઓ સારો અધિકાર ભોગવતી. લગ્ન વખતે જોલવાના એક મંત્રમાં એમ જોલતા કે “તારા (પતિના) ગૃહ પ્રત્યે જ્ઞ; ગૃહ-પતિન થા; અને ગૃહમાંના સર્વ ઉપર અધિકાર ભોગવ. તારા શ્વશુર અને શ્વશ્રૂને તારો પ્રભાવ દેખાડ અને તારી નણુંદ તથા દિયરની અધિષ્ઠાત્રી થા.” ઘરમાં સ્ત્રીઓનું પ્રથમથીજ કેટલું ચલણ અને માન હતું તે આ ઉપરથી સહેજ સમજાય છે. અને એ સ્ત્રીઓનું એટલું ચલણ અને માન હોય એમાં નવામ પણ શી ? તે લોકો જાણતા હતાકે ગુણવાન પુરૂષ, ગુણવાન સ્ત્રીથીજ જન્મ પામવાના છે. તેમને શિક્ષણ સારી રીતે અપાતું. તેમને માટે પીડકારી બંધનો ન હતાં. વૈદિક કાળની સ્ત્રીઓ ભકિતમાં ભાગ લેતી; ક્રિયા કરવામાં મદદ કરતી; કેટલીક સૂકતો રચતી અને યજ્ઞ-ક્રિયા પણ કરતી. રાજ્યો અને શ્રીમન્તો મહાન પ્રસંગે તેમને નોતરતા. પતિ-પતિન સાથે આહુતી આપતાં અને એમ કરી સ્વર્ગમાં પણ સાથે જવાની ઉમેદ રાખતાં. જનમંડળનાં સુખનો લાવો લેવામાં તેમને કાંઈ બંધન નડતું નહિ. યુરોપની સ્ત્રીઓ માફક એઓને પુરૂષ-મંડળમાં અતિ છૂટથી બળવાની રજા મળતી નહિ. તો પણ અત્યંત ગુમવાસ અને બંધનથી પણ તેઓ તદ્દન અજાણીજ હતી. એક વિદ્વાન હિન્દુ ઇતિહાસ-કર્તા (મી. દત્ત) લખે છે કે “ ત્રણ ચાર હજાર વરસ અગાઉ હિંદમાં જે માન અને છૂટ સ્ત્રીઓને મળતાં તેના કરતાં વિશેષ તો ગ્રીસ અને રોમના અતિ સુધરેલા દિવસોમાં પણ તે દેશોમાં તેમને મળેલાં નથી. ”

મર્યાદાની સાથે અપાતી છૂટ, છૂટ સાથે રખાતો દાબ,

અને દાખ છતાં બતાવતી માન અને સ્નેહની કોમળ લાગણીઓઃ એ અસહના ડાહ્યા આપોની, સ્ત્રી તરફ વર્તન ચક્રાવવાની નીતિ હતી. અને એ નીતિ અંગ્રેજી ઉધવત નીતિ કરતાં કેટલી શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે તે, અંગ્રેજોમાં ચાલતા અંધેર જાણનારાને કહેવું પડે તેમ નથી. પણ એ અસહનું 'શ્રેષ્ઠ' ધટ્ટી ધટ્ટીને હવે "સાહું" તો શું, પણ " સાધારણુ" પણ ક્યાં રહ્યું છે? અગાઉ માફક સ્ત્રીઓમાં વેદનું, ધર-કારભારનું અને માન સાચવવાનું ગાન, પુરુષ-વર્ગની ભૂલથી તદ્દનજ નાશ પામીને, હવે જે સ્થિતિ થઈ છે તે જોતાં કમકમી અને શોક મિશ્રિત હાસ્ય થયા વિના રહેતું નથી. જ્ઞેશીલોકો જન્મોત્તરીમાં અને સાહિત્યકારો! સાહિત્ય-માં સ્ત્રી-રત્ન, કન્યા-રત્ન એમ લખે છે; ત્યારે ખીજી તરુથી આપણા હિન્દુ ભાઈઓ તેમને અરોળર પથ્થર સમ ગણે છે. (અને રત્ન પણ રસાયણિક નજરે જોતાં પથ્થર છે કે ખીજું કાંઈ!) એ પ્રતિપાદન (assertion) ના પુરવા ક્યાં આધા છે. પહેલાં જુઓ કે સમજુ અને ધનાઢ્ય લોકો કન્યાને કેળવવા કે ભવિષ્યના સુખનાં સાધન આપવા કાંઈ દરકાર સખતા નથી. અને પછી જેમ પથ્થર ફેંકી દઈએ તેમ અયોગ્ય વરના હાથમાં તેને ફેંકી દે છે. ત્યાં પણ ઘણીક વા ર તો તેને સાસરીઆં પથ્થર તુલ્યજ ગણે છે—પથ્થર જેટલું જ માન આપે છે. યત્રનાર્ચ્ય સ્તુપૂજ્યન્તે રમ્યન્તે તત્ર દેવતાઃ એ મનુ-વાક્ય ભૂલી જઈ, તેથી તદ્દન ઉલટુંજ આચરણુ ચલાવે છે. મન, વચન અને કર્મ એ ત્રણ વડે થયેલાં લગ્નના સંબંધમાં શાસ્ત્ર વચન છે કે, પતિની ઇચ્છા એજ પતિની વર્તણુક; અને પતિ ગમે લેવો હોય તો પણ તેની ઇચ્છાને આધિન થવું એજ એનો ધર્મ છે. પતિને હજારો દેવ દેવીની સેવા કરવી પડે છે અને હજારો પ્રકારની નીતિ

પાળવી પડે છે; પણ સ્ત્રીઓને ભલા ભુલ્યા પણ પતિની ઇચ્છા કે આગ્રહ એજ ધર્મ; આવો યોગ શાસ્ત્ર-કર્તાએ કર્યો, તે કાંઈ માત્ર વિધ્યનુરૂપ (formal) લગ્નના સંબંધ માં પાળવા માટે નહિ. પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મન વચન અને કર્મના ત્રિકથી જે લગ્ન થાય તેનેજ માટે છે. હવે એવા ત્રિકથી કેટલાં લગ્ન થાય છે તે જોઈએ. ખાનદાનીથી મોહનારા લોકો, ભૂખે મરતા કે એથ વિનાના કમચક્રલના બાળકને પોતાની યુવાન કન્યા આપે છે. એવા દાખલા કાંઈ થોડા નથી. પાછળથી પતિની અજ્ઞાનતા, મૂર્ખામી તથા દુર્બળતા સાથે, ખીજા રોકથી દુષ્ટ ઇરાદો પાર પાડવા ઇચ્છનારનો ભભકો સરખામણીમાં આવવાથી, કે પાછ પાછની તંગીએ મરતા કુટુંબમાં પોતાને પડતી કૃત્રિમ અને ઘણી વાર તો ખરી તંગીઓ પૂરી પાડવાની ઇચ્છાથી, તે યુવાન કન્યાઓ ધીમે ધીમે અનીતિ શીખેછે. એ કન્યાઓના વડીલોએ તેને આ દુઃખમાં નાંખ્યા અગાઉ, ઉચ્ચ વિચારો અને નીતિ શીખવી હોત તો પણ તે બિચારીઓ તે સહન કરવા સમર્થ થઈ શકત; અને આમ અવળાં ફાંશાં મારવાને બદલે કરમે લખેલા પતિને ધીમે ધીમે દરેક રીતે ઠેકાણે લાવવાની જરૂરીઆત જોઈ તેમ કરત.

એથી આગળ ચાલતાં ધમધોકાર ચાલતો કન્યા વિક્રયનો વેપાર પણ એમજ બતાવે છે કે સ્ત્રી કે કન્યા પથરાથી વિશેષ નથી. મરણ પથારીએ પડેલો ધનાઢમ ડોસો યુવાન બાળાના હસ્તમેળાપની આશા રાખી શકે છે. હલકી કોમના લોકો પરદેશ જઈ કન્યાને શણગારી દક્ષિણા સાટે ઉંચ મ્નાતિમાં વેચે છે. (કોઈ વખતે તો આ કન્યા-વિક્રયનો સ્વાદ ચાખનારાઓ છોકરાને સ્ત્રીનો સ્વાંગ પહેરાવી પરગામ જઈ પરણાવી નાશી આવે છે. પછી ગરીબ બિચારો વરરાજા લોકોમાં હાસ્યના ડરથી પુલ્લિંગ-પતિને

મુંગે મોઢે કાઠી મૂકે છે.) પુખ્ત ઉમરના હલકા કુળના લોકો ઉપર ઉપકાર(!) કરનારા પણ થોડા હોતા નથી. “શેઠ, મારી દીકરીની ઉમર વીશેક વરસની થઈ છે. ઇના દાંતતો ગુઓ —ઓલ્યા દાડમની કળાસ્યા જ્નેઇ લ્યો. ઇતું કષાળ કેવું તગતગતું છે ! અને રૂપે રંગે તો રંભા કહો તોય ચાલે. હાલે તારે તો જાણે હાથણી હાલી. પ...ણ, હું તો શેઠ સાથ હવે એટલો મુંઝણો છું કે ન પૂછો વાત. દીચરી મનીસ ચ્યાં લગી રાખી મૂકાય ? તમારા જેવા દાનસ્તા ને ખગડ દાર વરની ભાજમાંને ભાજમાં મોટી થઇ જઇ. ખરૂં પૂછવો તો એવી કન્યા સારૂ ભારો ભાર રૂપીઆ આપતાંય હું તો અચકાકં નહિ. ઇતો ઇમ કડોનેકે તમારો ને ઇતો વધ્યાતરનો લેખ લખેશો તીમાં; નીકર તમારા લગણુ એ અપઞરા ચ્યાં થી? માટે માનો ને હવે વાણીઆ-વધા બધી જવા દો. લ્યો, કોરીઓ બોરીઓ તો કહેવાનો, પણ ફોંક હજાર સમજાને. જાવ; પણ જ્નેજ્ને હો, કોઇ જાણે કરે નહિ. વાડ સાંભજે ને વાડનો કાંટો સાંભજે. તમારે ને અમારે તે કાંઈ જુદાઈ છે ? આતો જાણે ઠીકક, તમારૂં ઘર દીપે ઇમાં અમે રાજ.*” આવા ઉપકાર(!) કરનારા પણ કેટલાક અમુક પ્રદેશમાં હજી નથી ખીરાજતા એમ નથી.

કેટલાક ગરીબ લોકો ખાવાના દુઃખથી બહુ પીડાય ત્યારે પરગામ નીકળી પડી પોતાનાથી કાંઈક સારી સ્થિતિના હલકા કુળવાળાના ઘેર જઈ પોતાની (થવાની !) કન્યાના સગપણની વાત કરે છે અને ગરબડ ઘરમાંથી મિથાન ખાવા પામે છે. આમ, એક તરફથી એની બૈરી ઘેર રહી રહી ગર્ભનું પાલન કરે છે ત્યારે બીજી તરફથી તેનો બહાદુર

* આ પ્રમાણે અક્ષરે અક્ષર આ પત્ર-માળાના લેખકના એક મિત્રે જાતે સાંભળેલા છે; એમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી.

પતિ સ્થળે સ્થળે ભટકી મિથ્યાન પામે છે. અને એમ મિથ્યાન પામે તે કાંઈ નવાઈની વાત નથી. કારણ કે વચલા વાંચના લોકોમાં, કન્યા મળવાની વાત કરનારા પણ પ્રિય થઈ પડે છે !

કેટલાંક જોડકાં જોતાંતો એમજ થઈ આવે છે કે એ કન્યા વરની પૂર્વ ભવની હાલો ગાનારી હશે કે દાઈ હશે કે .....હશે ? મને તો લાગે છે કે હિન્દુઓમાં પ્રેતને અસિદાહ કરવાને બદલે ભૂમિ-દાહનો રીવાજ હોતો ધના-દય ગડદાના માયાળુ પુત્રો નથી આ પણ સહેલથી મેળવી શકત ખરા.

અને “ઉંચા” માણસની વાતજ ન કરવી! ઉંચા, ઉંચા તે કે રડા? અમારા અમલદારવાદના ગઠ જેટલા ઉંચા. હા, સાચું કહું છું. [તમે ગામથી દૂર જઈ રહ્યા એટલે કદાચ આથી અજ્ઞાણ હશે, એટલે નવાઈ લાગશે. પણ ચમકશો નહિ.] ખાવા માટે અકવાડિયાનું અન્ન પણ પૂરું ન હોય અને પવનથી પૂલેલા મોટા પેટની શોભા દેખાડવા ઉધામ કરતા હોય, એવા “ઉંચા” લોકોના ઘરમાં કન્યા આપવી એ મહા ભાગ્ય ગણાય છે.

પૈસાદાર અને અમલદારલોકો પણ એવા માણસની ખાન-દાનીને મોહી પડે છે. કન્યા સાથે ભારોભાર રૂપીઆનો કપાળમાં ડામ!-ચરે ભૂલ્યો, ચાંલ્લો:—કરવા ઉપરાંત તેમના આખા કુ-ટુંબના ગુલામ થઈ રહેવામાં વડાઈ માને છે. આ ‘ઉંચા’ રાજ-ઓ પછી ૫-૭ રાણીઓ ન પરણે તો તેમના જેવું મૂર્ખ પીજું કોણ ? એ રાણીઓની જીભ અને રાણાની સોટીની હરીફાઈ થી વધારે હાસ્યકારક ફારસ કદી ભાગ્યેજ નોવા મળે! બાઈ ગુલામ, ખરું કહું છું કે ત્રાહીત તરીકે દૂરથી (from

a safe distance) હિન્દુઓના આ ધર-સંસારનાં અને જુદા જુદા ધર્મના નાયકોનાં વર્તનનાં ફારસ જેવામાં એટલી ગમ્મત અને કુતુહલ થાય કે આપણાં ખરાં દુઃખ-મુખ સર્વ ભૂલી જવાય; પણ અદ્વૈતોસ એ છે કે આપણે એ સર્વની વચ્ચે સ્થિત થયેલા હોવાથી તે ફારસથી થતું હારય, શોક-મિશ્રિત અને માત્ર દુઃખ વધારનારું જ હોય છે.

જ્યાં સ્ત્રીઓની કિમ્મત આ પ્રમાણે રત્નને અદલે પથ્થર જેટલી થાય છે, જ્યાં સ્ત્રી-પુરૂષના પવિત્ર સંબંધ ઉપર એક બાળકની રમત જેટલુંજ ધ્યાન આપાય છે, જ્યાં નાના (તેમજ કેટલીક વખતે મોટા)માં મગ્ગક અને વખત ગાગવાનાં સાધન તરીકે સ્ત્રીઓની વાતો કરી તેમને દીંગલી માફક લેખવાય છે, ત્યાં પછી પુરૂષના દીલાસાની, પુરૂષના મુખની, ઉચ્ચતર વિચારની, સ્વદેશ દાઝની, તન અને મનના તંદુરસ્ત બાળકોની શી આશા રખાય ?

બાળક જન્મે છે ત્યારથી તેનાં જ્ઞાન અને ગુણ-સ્વભાવનું બંધારણ થવા માંડે છે. તે બંને તેની આસપાસના માણસના ઉપર આધાર રાખે છે. આસપાસના માણસમાં મા અને અન્ય સ્ત્રી-વર્ગ મુખ્ય છે. કારણ કે બાળકને પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીની સોબતમાં વધારે રહેવાનું હોય છે. જ્ઞાન અને સ્વભાવનું બંધારણ ધણે ભાગે આ સ્થળે અને આ ઉમરે થાય છે. માટે બાળક (ભવિષ્યના પિતા)ના જ્ઞાન અને સ્વભાવ (કે જેમાં બંધુત્વભાવ, સત્ય, નીતિ, ધર્મજ્ઞાન વિગેરે ખીજ અસ્ત્ય જેમજેમ.) નો સઘળો આધાર સ્ત્રી-વર્ગઉપર જ છે. આપણા લોકો તમામ એક મતે કહી શકે છે કે ધરની આખર અને ધરનો કારભાર તો સ્ત્રીથીજ છે. વળી પુરૂષ વર્ગની આબાદી, વિશેષ વિખ્યાતિ અને જનમંડળમાં વધારે

ઉપયોગી થવા માટે પ્રયત્ન એ સર્વ ધરની શાન્તિ અને ક્રામળ સ્થાય (સ્ત્રીઓનાંજ કામ) ઉપર આધાર રાખે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જ્ઞાતિ તેમજ દેશની આગાદી અમુક સારા કેળવાયલા (શબ્દના અર્થમાં) બહાદુર નર ઉપર છે; એવા નર નીકળવાનો આધાર તેમને નાનપણમાં મળેલા શિક્ષણ ઉપર છે. અને તે શિક્ષણનો આધાર તેમની મા વિગેરે સ્ત્રી-વર્ગ ઉપર છે.—આ સર્વ જ્ઞેતાં યાજ્ઞ, યુવાન, કુટુંબ અને દેશની આગાદી માટે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ થવાની ખાસ જરૂર છે. તેમને પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની અને તે ધરમાં જણાવવાની માનસિક કસરત મળવી જોઈએ. ધરકામ તે તેમની એકદર ફરજનો એક પેટાભાગ ગણી, ખીજી ફરજોથી વાકેફ કરવી જોઈએ. તેમનાં મન મોટાં, વિચાર ઉચ્ચતર, સ્વભાવ સહૃદય, અને જ્ઞાન સંસાર અને ધર્મ બંને સંબંધી હોવું જોઈએ. આ સર્વ કાંઈ એક બે દિવસની રમત નથી. વખતવું કામ વખતજ કરે છે. તે ગુણ મેળવવા અમુક વરસ સુધી પ્રયત્ન જરૂર જોઈએ. અને એ ગુણો મેળવ્યા સિવાય કોઈ કન્યાને સ્ત્રી, અને કોઈ સ્ત્રીને માતા બનવાનો ખીલકુલ હક જ નથી.

તરતાં આવડતું હશે એવો માણસ પણ પથ્થરની શિલા લઈ નદીમાં પડશે તો પથ્થર તેને પોતાની સાથે નદી-તળનાં દર્શન કરાવશેજ. અને તરવાની કળાથી તદ્દન અજાણ્યો માણસ પણ જો તુંબડું બાંધી પડશે તો તેને તે તુંબડું પોતાની સાથે પાણી ઉપર અહર રમાડશે. પથ્થર જેવી કઠણ હૃદયવાળી, અને જેની પાસે આવનારના પગ ભાગવા સિવાય ખીજું કાંઈ ફળ મળી શકે નહિ, એવા સ્વભાવની સ્ત્રી ગમે તેવા ક્રામળ, સહૃદય તેમજ ચપળ માણસને પણ પોતાની તુલ્ય કરી નાંખશેજ. અને તુંબડા જેવી હલકી, ઉપર ભાર

આવવા છતાં પણ ઉંચને ઉંચ વિચારમાંજ રહેનારી, તેનાજ જેવી નાજુક અને તેનાજ જેવા કુદરતથી મેળવેલા વૉર્નિશ વાળી સ્ત્રી, તેના સોખતીને હમેશાં સંસાર-જળના ખારા સમુદ્રના દુર્વિકાર કે દુષ્કૃત્યરૂપી તળીએ જતો અટકાવશે અને સદા પોતાની સાથે ઉચ્ચતર સ્થિતિએજ રાખશે. તારો અને તુંબડું બન્ને મળે એટલે તો પછી કહેવુંજ શું ?

હાલ એજ. ચંદ્રકાન્ત ખુશીમાં છે. એના સંબંધી વિશેષ ખુશાલીના સમાચાર લખવા, આવતી વખત માટે મુક્તવી રાખું છું.

તમારો
નર્મદ.

પત્ર ૯ મા.

—:૦:—

મનસુખ તરફથી તેના મિત્ર કેશવને.

લાહોર.

.તા. + - + - +

પ્રિય કેશવ,

ગઈ વખત જ્યારે આપણી પ્રથમજ મુલકાત થઈ, અને કરકસર સંબંધી યાત ચાલતાં મારા વિચારો તમને બહુ રૂચ્યા તેથી આપણી મિત્રતા બંધાઈ, તે વખતે તમે તમારી જીંદગીનો હેવાલ ટુંકમાં કહી બતાવ્યો હતો. મારી જીંદગી, મારા કહેલા વિચારોનું દર્શાવજ છે, એમ સમજી તે તમને તે વખતે કહેવા આતુર જગાસા હતી; પણ અહીંના

વેપાર સંબંધી જરૂરના કામને લીધે ઝોચીંતા આવેલા તારે મને અહીં યોગ્યાવી લીધો; એટલે તે જગાસા પત્ર મારફત પૂરી કરું છું.

મારા પિતા એક ગોર હતા. સ્થિતિના પ્રમાણમાં તેમની કેળવણી વધારે હતી અને કેળવણી કરતાં ઉદારતા વધારે હતી. જોકે તે સાધારણ સ્થિતિમાં હતા તે પણ તેમનાથી વધારે ગરીબ ખુશામતીઆ વિનાના ન હતા. ઉદાર ખુદ્ધિને લીધે તેમને તે કાંઈ આપતા, તેથી તેઓ તેમનાં વખાણુ કરતા; અને એટલુંજ માત્ર એમને જ્નેષ્ટતું હતું. રાજને લશ્કરનો આગેવાન થવાની જ્નેટલી હોંશ હોય છે તેટલીજ હોંશ, મારા પાપને ધાલમાં આગેવાન તરીકે ફરમાની હતી. તે વખતે તે ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની જુની વાર્તાઓ કહેતા અને લોકો કૃત્રિમ હાસ્યથી હસતા; અને 'ઝીણાશા અને ધુત્તણુશી શેઠ'ની વાત સાંભળીને તે (વાતનો યોધ અને તે યોધ આપનાર ના વર્તનની વિરહતા મનમાં યાદ આવવાથી,) સર્વ હસાહસની ગર્જના કરી મૂકતા. જેમ જેમ તે પીળને આનંદ આપતા તેમ તેમ તેમના પોતાના આનંદમાં વધારો થતો. તે સારી દુનીઆને ચહાતા અને સારી દુનીઆ મને ચાહે છે એમ માનતા.

તેમની દોલત જુજ હોવાથી લગભગ સર્વ વપરાઈ ગઈ. બાળ બચ્ચાં માટે કાંઈ મૂકી જવાની તેમની ઇચ્છાજ નહોતી. કાજુ કે પૈસો તે માટી છે એમ સમજી વિધાજ આપવી—અને વિધા એ શ્રેષ્ઠ વારસો છે, એમ તે કહેતા. આ હેતુથી તેમણે જ્નેતે અમને કેળવ્યા અને અમારી ખુદ્ધિ તેમજ નીતિ સુધારવા એક સરખી મહેનત લીધી. અમને શિષ્યવ્યું કે 'સાર્વજનિક પરમાર્થખુદ્ધિ (www.umaragyanbhandar.com)

benevolence) એ મનુષ્ય જાતિને નિકટ સંબંધમાં લાવનાર પહેલું સાધન છે. મનુષ્ય જાતની તંગીઓ તે આપણીજ તંગીઓ છે એમ અમને ઠસાવ્યું. અને મનુના પુત્ર તરફ પ્યાર અને માનની દૃષ્ટિથી જ્ઞેના શિષ્યવ્યું. માત્ર દયાના યત્ર જ્ઞેના અમને બનાવી દીધા. ખરૂં કે કૃત્રિમ દુઃખ સાંભળી, થતી લામણી અટકાવવા અમને અશક્ત બનાવ્યા. એક પાછ રજ્યા પહેલાં પૈસો દાન કરવાની કળામાં અમને પૂરા પ્રવિણ કર્યા.

પિતાએ આપેલું ઉદ્ધારતાનું જ્ઞાન અને કુદરતે આપેલી કોંઈક ખુદ્ધિ સહિત, જ્યારે મેં આ ધાંધળમય અને દગલખાજ દુનિયામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે મારી સ્થિતિ રેશમની રંગભૂમિમાં બખ્તર સિવાય ખુદ્ધા મૂકેલા મસ્લ જેવી હતી. એકજ પક્ષના જ્ઞાનજાળા મારા બાપ, મારામાં સાડું જ્ઞાન છે એમ માની હરખાતા.—જ્ઞે કે મારું બધું જ્ઞાન માત્ર તેમની મારફત એવા વિષય ઉપર વાત કરવામાં હતું, કે જે એક વખત ઉપયોગી હતા, પણ જે હાલમાં નકામા થઈ પડ્યા છે. મારી રપ વરસની ઉમરે મારા પિતાશ્રી દેવલોક સિધાવ્યા અને પાછળ મારા માટે આશિષ માત્ર મૂકતા ગયા. આ પ્રમાણે રક્ષણ કરવા માટે કહણ કાળજી સિવાય, કે દોરવા માટે યુક્તિઓ સિવાય, કે આવી જ્ઞેપ્તમ ભરેલી મુસાફરીમાં પેટ ભરવા માટે ખોરાકના યોગ્ય જથ્થા સિવાય, રપ વરસની ઉમરે આ વિશાળ વિશ્વ-સાગરમાં મને કિનારા ઉપરથી ધક્કેલી પાડ્યો !

પણ ઠેકણે પડવા સાડ મારા મિત્રોએ સલાહ આપી (અને મિત્રો જ્યારે આપણને ધિક્કારવા માંડે છે ત્યારેજ શિખામણ આપવા આવે છે) કે મારે હવે મંદિરમાં કથા કહેનાર હુર-

દાસ બનવું. માથે ભગવું ફાળીઉં, અંગે સાદું અંગરખું, અને હાથમાં વગાડવાનાં ઝાંઝ, એ મારી સ્વતંત્રતા ઉપર એક મોટા બોજા રૂપ મને ભાસ્યાં. જૈની સાધુઓ અને ચીના ધર્માચાર્યો-માં ઉપવાસ કરવાનો મહિમા વધારે છે, પણ અમારામાં તે ‘ખાધેપીધે ખેરસલા અને ઉગરે ઉચાટ’ એમ હોવા છતાં, એ મોજાશોખ, કાર્યવિમુખતા અને નિરાંતની જીંદગી માત્ર પોશાકના છોકરમત આડાપણાને લીધે અમાન્ય કરી. આથી મારા મિત્રો નિશ્ચય કરી બેઠા કે મારું આવીજ બન્યું છે. “મનસુખભાષને તો સદા મનમાંજ સુખ મની લેવાના લેખ લખાયલા છે” એમ કહી, તથા મને ભલો આદમી કહી, હસી કાઢવા લાગ્યા; અને મોટા રાજની માફક, મારા જેવા કંગાલ અને મૂર્ખ તરફ દયાની નજરથી જેવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી બાપે શિખવેલાં પુસ્તકો ઉપરથી ગરીબ સ્થિતિને બહુ રમણીય કલ્પતો. મનમાં જરા પણ ખેદ પામ્યા સિવાય ગરીબાઇને ભેટવા તૈયાર થયો. મેં ગરીબાઇને ઘણા સરસ મનોહર રંગમાં ચિતરેલી જોઇ હતી. અને તે ચિતરનારા એમ લખતા કે એ સ્થિતિમાં આવવાથી, દુનીયાને આપણે ધૈર્ય, હિમ્મત અને મનની શાંતિ સાચવી રાખવાની બહાદુરીનો એક વધારે દાખલો આપી શકીશું; માટે આપણે એ સ્થિતિ માટે મગર થવું જોઇએ. આવું મનમાં ઠસાવાથી હું એક વખત મન સાથે વાત કરતાં બોલી ઉઠ્યો (અને કયો વેદીઓ વિદ્યાર્થી એમ નહિ બોલતો હોય?):—

“આહા દરિદ્રતા ! તારામાં એવું શું છે કે જે ડાહ્યા માણસો બચાંકર ગણે ? મિતાહાર, તંદુરસ્તી, કરકસર એ તારા અનુચર છે. ખુશમિનનજ અને સ્વતંત્રતા એ તારા દોસ્ત છે. કિન્કીનેટસ જેવા પણ જેના માટે શરમાતા નહિ તેના માટે શા સારૂ કોઇએ શરમાવું જોઇએ ? દોડતો ઝરો,

જંગલની વનસ્પતિ એ વિગેરે તને આનંદ આપવા તૈયાર છે. માણસ જાતને આ દુનિયામાં થોડીજ વસ્તુઓની જરૂર છે. અને તે પણ થોડાજ વખત માટે. ત્યારે આવ, નિર્ધનતા આવ; તારા ગરીબ વાસ આગળ રાજાઓ આવશે અને એક ખરા તત્ત્વજ્ઞાનીના સંતોષને જોઈ પ્રશંસા કરશે.”

ગરીબાઈ અને મોતના દેવો એવા કૃપાળુ છે કે બોલાવ્યાં પહેલાં તો હાજર થયાજ છે ! પણ અફસોસ ! પુસ્તકો અને મારી કલ્પનાએ વર્ણવેલા ચિત્રથી એ દેવીનો આકાર જુદીજ જાતનો જોયો. કાઠીઆવાડની કેટલીક કન્યાઓને તેમનાં સગાંબહાણાં તેમના રૂપનાં વખાણુ કરી દેવીશાળ કર્યા પછી ધુંધટો તાણી પરણાવેછે ત્યાર પછી, જ્યારે પ્રથમજ તેઓ તેમના પતિને મળે છે ત્યારે, પૂર્ણતાનો નમુનો જોવા ઇચ્છનાર ભાગ્યહિન વર સૂર્ય માફક પ્રકાશિત ચહેરાને બદલે ચીતરી ચઢે એવું રૂપ જુએ છે. તેમજ નિર્ધનતા દેવીના આશક્તી પણ એજ વલે થાય છે. સઘળો જીવસો એકદમ દયાઈ જાય છે અને તેના ખાંડેર ઉપર સેંકડો દુઃખ આવી ચઢે છે, અને જાત તરફ તિરસ્કાર, એ સૌમાં આગેવાની લેછે.

હવે મને ખબર પડી, કે કોઈ રાજા મારા ભાણા પાસે જોવા આવવા નવરો નથી. પણ એથી ઉલટું, જેમ જેમ હું ગરીબ થતો જાઉં, તેમ તેમ દુનીઆ મારી તરફ પીઠ ફેરવતી જાય છે; અને પોતાની એકાંતમાંજ તત્ત્વજ્ઞાનીનો પાઠ ભજવવા રજા દેછે. માણસ જાત આપણાં દુઃખ જુએ છે, એમ જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ ત્યારે તો ગરીબ અને પ્રૌઢ તત્ત્વજ્ઞાનીનો પાઠ ભજવવો આનંદ-કારક લાગે છે; પણ આપણા દુઃખ વખતે જોનારાના ગુમ નિસાસા અને પ્રશંસા રૂપી દિલાસા વિના, એકાંતમાં ભજવાતો તત્ત્વજ્ઞાનીનો પાઠ ઝાઝી વાર ટકી શકતો નથી. આ

પ્રમાણે આપણને માણસ જાત તન્ને છે; તેમજ આત્મ-પ્ર-
શંશાથી સંતેષ માનવાની હિમ્મત પણ આપણામાં હોતી
નથી; આથી આખરે વિનાશ થાય છે પુરતકના અનુભવે
તો મને આ શિક્ષા આપી હવે દુનીઆના અનુભવની શિ-
ક્ષા અને પરિણામ જોઈએ.

નિર્ધનતા, પરતંત્રાને પોતાના મવાળામાં ધાલતીજ
આવે છે, એવું હવે મને જણાયું. એક અમીરના ઘેર તેના
પુસામતીઆ તરીકે હવે જવઆવ કરવા માંડી. મોટા
માણસના પુસામતીઆ થવામાં શું ખોટું છે એમ પહેલાં
તો લાગ્યું. સાહેબ જ્યારે ખોલે ત્યારે કાન આગળ ધરીને
ગંભીરતાથી સાંભળવું અને વખાણ અથવા સાત્રાશી મ.ટે
તેઓ સાહેબ આસપાસ જીએ ત્યારે ખડખડ હસવું, એ
કાંઈ મુશ્કેલ લાગ્યું નહિ. પણ થોડજ વખતમાં મને મા-
લૂમ પડ્યું કે મારા મુરખી તો મારથી પણ મોટા મૂ-
ખ છે. હવે તો તેઓ સાહેબની મૂર્ખાઈને હાજીહા બણ-
વાને બદલે તેને સુધારવાવું ધાર્યું. જેના ગુણ આપણાથી
અજણ્યા હોય છે તેની પુસામત કરવી રહેલ છે. પણ
જેમની મૂર્ખાઈ આપણે જાણતા હોઈએ એવાની પુસામ-
ત જેવું ખીજું અસજ શું ? હવેથી સ્તુતિ માટે મારા હો-
ઠ જ્યારે ઉઘડતા ત્યારે અસત્ય મારી સદસહવિવેકયુદ્ધિને
બેદતું. શેઠ પણ હવે સમજ્યા કે હું તેમની નોકરી માટે
નકામો છું, 'ખિનારો ઓલીઓ' એ ઉપનામ રૂપી સાર્વશીકેટ
સહિત મને પાણીચુ મળ્યું.

પણ હજી મારે મિત્રો હતા; અસંખ્ય મિત્રો હતા.
તેમની રહાયતા યાચવાનો હવે વારો આવ્યો. અહા મિ-
ત્રતા ! મનુષ્ય જાતીને દીલાસો આપનાર હે પ્રેમાળ દેવી !

હુઃ મી મનુષ્યો મદદ માટે તારીજ પાસે દોડી આવે છે. વિંત પ્રસ્ત મનુષ્યો તારા આશ્રય ઉપરજ આધાર રાખે છે. પણ તેમને કેવો ખબરનો મજ છે—નિરાશા! મેં પહેલાં તો એક અમતદાર મિત્રને વિનવ્યો. જ્યારે પૈમાની મારે જરૂર નથી એમ તેને ખાત્રી હતી ત્યારે ચારંચર તે પૈમાની મદદ કરવા મરજી બતાવતો. હવે તે ઠી કામચૂનો નિકર ઉપર ચડાવતાનો વખત આવ્યો. “મારે ખસે રૂપીઆનો ખપ પડ્યો છે. તે હું જુજ વખતમાં પાછા આપી શકીશ. અને તે રકમ તમારીજ પાસેથી લેવા મેં નિશ્ચય કર્યો છે.” એમ મેં કહ્યું એટલે એ જણા માણસે ઉત્તર આપ્યો: “ખરેખર હું બહુ લાયક છું. જેઓને પૈસા લેવા આવતી વખત તેનો ખપ છે, તેઓને તેટલોજ ખપ પૈસા આપવા આવતી વખત પણ હશેજ.” આ સાંભળી વધારે સલાહ જગાજ કર્યા સિવાય હું તરતજ લાંથી પોતારા મળ્યું ગયો; અને એક નિશ્ચયનો શિક્ષક કે જે મારા બાપનો જુનો મિત્ર હતો તેની પાસે ગયો. તેણે ઉત્તર વાળ્યો: “ખરે, હાજી સાહેબ, મને ખાત્રીજ હતી કે આખર આજ પરિણામ આવતું છે. હું તમારાજ હિત અર્થે કહું છું; સમજ્યા સાહેબ? અલ્યાર સુધી તમારી વર્તણૂક હાસ્યકારક થઈ છે. અને ખરૂં પૂજાવેતો તમારૂં કેટલાક પીઠાનવાળા તો તમને મૂર્ખ માનવા લાગ્યા છે.... પણ વાર, તમારે ખસે રૂપીઆ જેઠએ છે ખરા કે? તમારે માત્ર ખસે રૂપીઆ જ પૂરેપૂરા જેઠએ છે કે?” મેં જગાજ દીધો: “ખરૂં પૂજાવે તો ખપ તો ૨૦૦૩. નો છે; પણ એક બીજા મિત્ર પાસેથી આકીના ક્રો મેળવી લઈશ.” મિત્રે ઉત્તર વાળ્યો: “ત્યારે જે મારી શિખામણ માનો (અને તમે જાણો છે કે હું તમારાજ હિત માટે કહું છું) તો આખી રકમ તે એ-

કજ મિત્ર પાસેથી લ્યો તો વળી વધારે સાઈ; સમજ્યાની?"
જ્યારે નિર્ધનતા મોટે ખારણે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે મિત્રતા
અને પ્રેમ જાગીએથી છૂપાતાં છૂપાતાં છૂટકી જાય છે.

નિર્ધનતા અને તેના અનુચરોએ હવે મને વધારે
વધારે સતાવવા માંડ્યું. પણ જેમ જેમ હું વધારે રીખાતો
ગયો તેમ તેમ વધારે વિવેકી કે સાવચેત થવાને બદલે
દિન પ્રતિદિન વધારે સુસ્ત અને ઓલીઓ તથા બેદરકાર
થવા લાગ્યો. એક મિત્રને રૂ. ૫૦)ના દેવા માટે કેદ કરતા
હતા, તેને જોઈ છોડવવા વિચાર થયો. પાસે પૈસા તો હતા
નહિ, પણ જમીન થઈ તેને છોડવ્યો. છૂટ્યો એટલે લેણુદાર
ના કબજામાંથી નાસી છૂટી, તેની જગા સંભાળવા મને
મૂકતો ગયો ! કેદખાનામાં પાસે રાખેલી ભગવતગીતા ન
હોત તો ત્યાં મારી શી સ્થિતિ થાત તે કાંઈ કહી શકતો
નથી. ધર્મ એ માત્ર બહેમી ક્રિયા કે માત્ર જોડી કાઢેલી ક-
લ્પનાઓ નહિ, પણ ખરો દિલાસો અને અવશ્યની વસ્તુ
છે, એમ મને કેદખાનામાં અનુભવ થયો. હું ખીજાની મા-
ફક મારી સ્થિતિ જોઈ ખેદ પામતો નહિ; તેમજ મને આ
તુરંગમાં સડતો જોવા અને દયા લાવવા, દેવતાને કદી આ-
મંત્રણ કરતો નહિ ! આપણે જીવવાને માટે ખાઈએ છી-
એ, ખાવા માટે જીવીએ છીએ એમ કંઈ નથી; એમ સ-
મજી મને મળતા રોટલાના ઢુકડા પણ આનંદથી ખાઈ,
સંતોષ માનતો. કેદખાનાના અનુભવે મને આ પાઠ શીખવ્યો.

મુદત પૂરી થતાં હું છૂટ્યો. પછી પણ એક વૃદ્ધ
ઓળખીતો કે જોને હું ઢોલામારૂ જોવો ગણતો હતો, તેને
રાજ્યદરબારમાં મેં સારી જગા મળતી ન જોઈ હોત
તો આમને આમ ઓલીઆપણામાં ને ઓલીઆપણામાંજ
ક્યાં મુઠ્ઠી રીખાયાં કરત તે કહી શકાતું નથી. ભગભગ આ

અરસામાં મારા કાકા શિવશંકરનો એક કાંગળ આવ્યો.

“તારા કેદમાંથી છૂટયાના સમાચાર સાંભળી આનંદ પામ્યો છું. પણ તે આનંદ શા કામનો ? જ્યાં સુધી તારી વર્તણૂક નહિ સુધરે, ત્યાં સુધી એમ કેટલી વખત કેદમાં પડીશ ને છૂટીશ એ શા ઉપરથી કહી શકાય ? કહી કહીને જીભે કૂચા વળ્યા છે; માટે હવે જીમનું કામ હાથને સોંપી પરિણામ જોવા મચ્છુ છું.

(૬) એક વાણીઆના ઘર પાસે એક ધોખી રહેતો હતો. તે હમેશાં દરરોજની આવક સાંજ પહેલાં મોજ શોખમાં ઉડાવી નાંખતો. દાર એ હાલમાં ધોખી લોકોનું મુખ્ય વ્યસન હોય, તેઓ સદા ઉડાકે, દેવાદાર, અને માથાના ફરેલા જોવામાં આવે છે. એ ધોખીની મોજ મજા જેઠ વાણીઆના છોકરાએ તેના આપને કહ્યું: “બાપાજી, આ ગરીબ ધોખી કેવા આનંદમાં વખત ગુજારે છે ? અને અપણા ઘેર લક્ષ્મીની લીલા લહેર છે તોપણ તમે આવા ઝીણા છો. નહિ ખાવા માટે મીઠાઈ, કે નહિ પહેરવાનાં ઝીણાં ભાતીગલ લૂગડાં, કે નહિ વધરવા સાર મોટી ખાનગી સિલિક”. બાપે વણિકવર્ગને સ્વાભાવિક ઠંડા પેટે અને ગંભીર ચહેરે, ટુંકો ને ટચ કિતર વાળ્યો: “ભાઈ, હજી એને નવાણું નો ધક્કો લાગ્યો નથી.” છોકરે પૂછ્યું: “બાપાજી, એ શું ?” બાપે વધારે ઉત્તર નહિ આપતાં, માત્ર પટાસની કુંચી આપીને કહ્યું કે, “આ વડે પટારો ઉઘાડી એમાંથી ૯૯ રૂપિયા કાઢી, એક કોથળીમાં ભરી, તે કોથળી તેના બારણામાં રહેતી ખોલમાંથી અંદર નાંખી આવ.” કોઈ દિવસ એક પાઈ આડી ન ખચે તે બાપ આજ આવડી મોટી રકમ ખીજા ૧૧ ઘરમાં નાંખાવી દેછે તે જોઈ, છોકરો આશ્ચ-

યં પામ્યો; પણ બાપની બોલતી આંખને તાબે થઇ તે પ્ર-
માણે કરવા ચાહ્યો. બોધને આવ્યા પછી ઘર ઉઘાડતાં ઘા-
બીની આંખે કોથળા પડી, તે ઉચકી લેઇ ઘરના ખૂણામાં
બેસી મણતાં ઠંઠ રૂપિયા જોઈ, તેની બેરીને કહેવા લાગ્યો:
“સોનાં એક રૂપિયા ખૂટે છે. કોઇ આપણને પૂછે કે અ-
લ્યા, તારે કેટલી મૂડી છે, તો કાંઈ સો રૂપિયાની મૂડી કહી
શકાય નહિ. માટે કાલ ને પરમ દિવસ જે પૈસા મળે
તેમાંથી માત્ર ચણા લાવી ફાકવા અને આટીના પૈસા આ
કોથળામાં નાંખી સો ની રકમ પૂરી કરવી” ત્રીજે દિવસે
બ્યારે ધારેલી રકમ પૂરી થઇ ત્યારે વિચાર થયો: “આ તો
ફૂરા સો થયા પણ કોઈ વખત ૫-૭ રૂપિયાનું કામ પડે
તો એટલા એછા થાય; માટે હવે ૫-૭ રૂપિયા વધારીએ
તો પછી કોઈ વખત વાપરવા પડે તોપણ સોની સિલિક તો
રહેજ.” એમ બ્યારે પંદર દિવસમાં તેટલું બચાવ્યું ત્યારે
તેની બેરી બોલી: “પણ આપણા છગનાને બાર મહિના
પછી પરણાવવો છે એમાં ખરચ થશે તે ? મૂડીમાંથી એ-
છા કરીએ તે તો ન પાડવે. પછી આપણે મૂડીવાળા કેમ
કહેવાઈએ? માટે હવે તો ૫-૭ મહિના માત્ર રોટલા ખાધને
ચલાવતું અને કશામાં એક પાઇ પણ ખરચવી નહિ.”
૪-૫ મહિનામાં એકડી થયેલી રકમથી તેઓ સંતોષ ન
પામ્યા એમ નહિ, પણ આટલા વખત સુધી કરેલી કર
કસરે હવે તેમને તે ચાકુ રાખવા શક્તિ આપી; તેમજ
વળી પૈસા બચવાથી મળતો ગુમ આનંદ અને મનની સા-
ન્તિ (કારણ કે તંગી એ મનની સાન્તિનો કંદે: યત્ર છે)
નો સ્વાદ તેમણે ચાખ્યો હતો; આથી હમેશ માટે તે પ્ર-
માણે વર્તન ચાકુ રાખ્યું.

ધેલી નાંખી આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસથી, આ મોઝી કુટુંબને

મખ્ખીચુસ અનતું જોઇ, તે છોકરો હમેશ તેના આપનેસ્વાલ કરવા
લાગ્યો. આપે તેનો ભેદ ખુસ્તો કર્યો: “એ તો પૈસાની ગરમી—
પૈસો જોઇ એની ઇચ્છાઓ અને જરૂરો પૂરી પડી ચૂકી.
અંતરથી જે ઇચ્છાઓ અને તંગીઓ પૂરી પડી, તેને બ-
હારથી પૂરી પાડવાની તરદી લેવાની શી જરૂર છે ? ”
છોકરો, કાંઈ બૂલી ગયેલું યાદ આવ્યું હોય તેમ, કાન પક-
ડી બોલ્યો: “હ, હ, હવે સમજ્યો. આનું નામ નવવાણું-
નો ધક્કો, કેમ બાપાજી ? ત્યારે હવે હું પણ દર અહવા-
ડીએ જે ચાર જ આના મને ખીસ્સા ખર્ચ પેટે આપોછો
તે સંગ્રહી રાખાશ; અને મને આ નવવાણુંનો ધક્કો ગરા
ખર ગળે ઉતર્યો છે, એમ તમને જાણુવાથી આનંદ થાય
તેવી રીતે વર્તીશ. વરસ આખરે એ રકમમાંથી મારે મા-
ટે કાંઈ સારાં ખુસ્તકા, સારી ટોપી કે એવી કોઈ વસ્તુ લા-
વી શકાશે; આમ પરચુરણુ વપરાયેલા પૈસા બધા ન-
કામા જાય છે; મનના ખેદ સિવાય બીજી કાંઈ યાદગિરિ
મૂકી જતા નથી. ” હર્ષિત થઈ બાપ બોલ્યો: “બરાબર
છે; બાઈ, તને આ વારે મળતા પૈસા ને વખતનો જે ઉપયો-
ગ તું કરે તે ઉપસ્થી હું એમ અનુમાન કરું કે, ભવિષ્યમાં તા-
રા હાથમાં આવતા પૈસા, સત્તા, વખત અને સ્વતંત્રતાનો
તું કેવો ઉપયોગ કરીશ. આ એક પરીક્ષા-વિષય છે. આ-
ટલી લીટીઓ મનમાં કોતરી રાખજો:—

પૂત્રો એ પેદાશના, ઉદમ, સ્ત્રેવડ જાણુ;	
ઉદમમાં નુકશાનનો, ભય રહ્યા નિરવાણુ.	૧
આવકથી જાવક તણું, પલ્લું ઉંચું જાય;	
પલ્લુ તે નિજ નારતું, નિશ્ચે મૂકી ખાય.	૨
વરાળ રૂપે વાદળી, મહે નીર સમુદાય;	
ફરફર, ફોરાં રૂપથી, પડતાં કૃપ બસાય.	૩

કોડી કોડી જોડોને, કોડપોત થઇ જાય;
 સો મણની કણકણ લીધે, વખાર ખાલી થાય. ૪
 ગર્ધવ ચાલ્યો ગર્વથી, કણ ભરો લૈ ગુણ પીઠ.
 અકેક દાણો વેરતાં, ખાલી ગુણ મેં દીઠ. ૫
 ગુણ રકમના ગુથથી, ભારે સંખ્યા થાય;
 ચડતો ચોખો આપતાં, ગૃહસ્થ થાકી જાય. ૬

છોકરાને લાગેલી શિખામણ એક વિદ્વાન યુવાનને લાગશે?
 (૨) ગુવાનીઆ ખત્તા ખાય છે ત્યારે ક્ષણિક તરંગ આ-
 વે છે કે, હવેતો કોઇની સલાહ લઇ તે પ્રમાણે વર્તવું. એ-
 મ ધારી એક મિત્રની સલાહ લેછે. થોડા વખત સુધી તે પ્રમા-
 ã વર્ત્યા પછી ખીજે મિત્ર મળી આવે છે. તેની સલાહ
 જૂદી મળતાં, પહેલો પંથ પડતો મૂકી નવો પકડે છે. થોડા
 વખત પછી ત્રીજે, પછી ચોથો, એમ પંથ બદલ્યાન જ-
 ય છે. હમેશ નવી યુક્તિઓ ધડવી—નવા મનસ્ખ્યા કરવા,
 પણ એકકેમાં સ્થિરતા નહિ રાખવી, એવો એનો સ્વભા-
 વ હોય છે. આ અસ્થિર સ્વભાવથી તેની સઘળી કુદરતી
 શક્તિઓ પણ નકામી થઇ જાય છે.

(૩) લોકો તને કહેશે કે અમુક ધંધા માટે તું અ-
 યોગ્ય છે. પણ તે તરફ લક્ષ આપતો ના. ગમે તે ધંધા
 પાછળ ખંત અને દૃઢતાથી તું મચવા ધારે તે ધંધા માટે
 તું યોગ્ય છેજ. યુવાનીમાં તે ધંધો તારે માટે આશ્રયરૂપ
 અને વૃદ્ધાવસ્થામાં દિલાસા રૂપ થઇ પડશે. દરેક ધંધાનો
 જરૂરનો ભાગ શિખી લેવામાં તો સાધારણ બુદ્ધિ પણ બ-
 સ છે. ધણી ચપળતા, ફનેહમાં આડખીલ લાવે છે. જીંદ-
 ગીને સરત સાથે સરખાવાય છે. પણ બહુ ઝડપ વાગા હો-
 ય છે તે જરા આડે રસ્તે વધારે ચડી જાય છે.

(૪) માણસને એક ધંધો જાણવો બસ છે. અને દેહ-
દ ગણ્યા લોકો ભણે ગમે તે કહે, પણ એક ધંધો શિખવો
સુગમ છે. માટે એક સારા ધંધાથી સંતોષ માન. કારણ કે
એકી વખતે બે ધંધા શિખવાથી લોકો એકકેમાં તને કામ
સોંપશે નહિ.

(૫) કૃતેહમંદ થવામાં મોટામાં મોટી આડખીલો લા-
વનાર મગરૂખી અને ક્રોધ (તામસ) જેવું ખીજું કોઈ નથી.
તને કોઈએ નુકશાન કર્યું હોય, તેના ઉપર ક્રોધ કરવોજ હો-
ય તો તું સમર્થ થાય ત્યાં સુધી ધીરજ ખમ; પછી ગમે
તેટલા કુશાટા મારજે. ગરીબ માણસનો ક્રોધ તે એક નિ-
રૂપદ્રવ (રાંક) જેવુંજા કંખવાના યત્ન જેવો છે. એ-
થી એ છુંદાઈ જવાનો. એનાથી કોઈ રીતે એનું રક્ષણ
થવાનું નહિ. ખાલી ધમકીના ગુસ્સાને કોણ હિસાબમાં ગણેકે?

એક વખત એક તળાવડીના કાંઠે એક હુંશી બચ્ચાં-
ને ચારો ચરાવતી હતી. આ સમયે દરેક બતક બહુ જ
મગરૂર હોય છે. જે કોઈ પ્રાણી ભૂલેચૂકે ત્યાં આવી ચડ-
તું તો તે હુંશી તે તરફ દોડી જ છે તો! તે કહેતી કે ત-
ળાવ માફ છે. અને જ્યાં સુધી કુશાટા કરવાને મારી ચાંચ
અને ફફડાવવાને પાંખો સહીસલામત છે ત્યાં સુધી, મા-
રા હકતું રક્ષણ કરીશ જ. આ પ્રમાણે બતકો, ડુકરો, મુ-
શ્ચાં સર્વને તે હાંકી કાઢતી; અને દગલબાજ મનીબાઇ પણ
તેના મીજજને જોઈને ખૂણે ભરાતાં. એક વખત એવું બન્યું કે
એક રખડતો કૂતરો ત્યાં થઈને જતો હતો, એવામાં તરસ લાગ-
વાથી તળાવડી પાસે આવ્યો. એની રક્ષક હુંશી એકદમ
તેના તરફ દોડી આવી તેને ચાંચ મારવા લાગી, અને પાં-
ખોથી પણ પ્રહાર કરવા લાગી. કૂતરાનો મિજજ હાથથી ગ-

મેં અને 'ધંટીના સોનું સાદું ઘંટાના એક'થી આપવાની ઈ-
ચ્છ થઈ! પણ તેનો શેઠ પાસે આવી ચડવાથી ગુસ્સો ઘ-
ખીને બોલ્યો: " શરમ છે તારી મૂર્ખાઈ ઉપર! જેમની પા-
સે લડવા માટે બળ કે હથીઆર કાંઈ નથી એવાની પાસે,
તે ખેતે બદલે નજીક તો અવશ્ય હોવીજ જોઈએ." એટલું
કહી પાણી પાસે ચાલ્યો—હું શી પાસે હોવા છતાં તરસ છી-
પાની—અને ખેપરવાઈથી શેઠ પાછળ ચાલતો થયો.

(૬) જીવાનીઆની કૃતેહમાં એક ખીજ આડખીલ એ છે
કે, જેમ તેઓ કોઈ ખોટું લગાડે તે સહન કરી શકતા નથી,
તેમ તેઓ કોઈને ખોટું લગાડી પણ શકતા નથી. એટલે કે,
તેઓ સઘળાને ખુશ રાખવા ઇચ્છે છે—સઘળાની ઇચ્છા પૂરી
પાડવા હા કહે છે. અને દરેક જાતના માણસની સોબત
માટે યોગ્યતા મેળવવા યત્ન કરે છે. તેમને પોતાની ન્યાયા-
ન્યાયબુદ્ધિ હોતી નથી. પણ મીઠાની માફક તેમના ઉપર દરેક
જાતની અસર થતાં વાર લાગતી નથી. આ પ્રમાણે આખા
જગતને સંતોષવા યત્ન કરવાથી, છેવટે પોતે તદ્દનજ નિ-
રાસ અને છે. એક ચિતારાએ આખા જગતને ખુશ કરે
એવી છખી બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતાની સઘળી ચ-
તુરાઈ વાપરીને તે છખી તૈયાર કર્યા પછી બજાર વચ્ચે
તેને મૂકી, તેની નીચે લખ્યું કે "જે કોઈ જોનારને આનો
કોઈ ભાગ કે આકૃતિ ભૂલ બરેલી લાગે તેણે આ પાસે
પડેલી પીંછી વડે તે ભાગ કે આકૃતિ ઉપર ચિન્હ કરવું."
જોનારાની હઠ બરાઈ અને એકંદરે છખી બહુ વખણાઈ. પ-
ણ ટીકાકાર તરીકે બુદ્ધિ બતાવવાની ઇચ્છાથી સર્વે કોઈ-
એ મરજીમાં આવ્યું ત્યાં ખામીનું ચિન્હ કર્યું. સાંજે જ્યારે
ચિતારો આવ્યો ત્યારે જોયું કે, છખી ગટીને તેની જગાએ
તો એક શાહીનો મોટો ઝાંઘો થઈ ગયો છે; જરાકે ભાગ

ઝાઝા વિનાનો છેજ નહિ. આથી ખીજે દિવસે તે છખી તેજ જગાએ મૂકી; અને નીચે લખ્યું કે, “જે કોઈ જોનારને આનો કોઈ ભાગ કે આકૃતિ બહુ સરસ લાગે તેણે તે ભાગ કે આકૃતિ પર આ પાસેની પીંછીથી ચિન્હ કરવું.” સાંજે ચિતારાએ આવીને જોયું તો જણાવું કે, આખી છખી પહેલાં માફક ઝાઝાથી ખરડાઈ રહેલી હતી. જે ભાગને કાલે ઢિંકારનાં ચિન્હ થયેલાં હતાં તે દરેક ભાગને આજ પ્રશંસાના સર્ટિફિકેટ મળ્યાં હતાં! આથી ચિતારો બોલ્યો: ‘દીક, હવે હું સમજ્યો કે પોતાની યુક્તિમાં શ્લેષ-મંદ થવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય એકજ છે—તે એ છે કે થોડા-ને સંતોષવા યત્ન કરવો.”

(૭) જે માણસોના સંબંધમાં હું અત્યાર સુધી આવ્યો છું તેમની જૂદી જૂદી યુક્તિઓ, દુનીઆદારીમાં ફાવવા કેવી શ્લેષમંદ થઈ છે તે યાદ લાવી, તેમાંની કેટલીક તારા જેવા ભોળીઆને ઉપયોગી જાણી અહીં લખું છું:—

(૧) જે માણસ સાર્થે વાત કરતા હોઈએ તેનું મન જાણવું હોય તો, તેના મોં સામી નજર રાખવી. ગમે તેવો ઝાઝો માણસ પણ, પોતાના અંતઃકરણને જે વાત છૂપાવવા ઇચ્છા હોય, તે વાત ચહેરા મારફત પ્રગટ કરી દેછે. ચહેરા એ અંતઃકરણનું દર્પણ છે. પણ જ્યારે ખીજા માણસના મોં સામું જોયા કરીએ તે વખતે ગંભીરતાનો ડોળ દેખાડવા વારંવાર આંખ નીચી ઢાળવી.

(૨) આપણે કાંઈ તરત જરૂરનું કામ કોઈ પાસેથી કાઢી લેવાનું હોય તો તે માણસને ખીજા આડી વાતોથી ખુશ કરવો. આથી તદ્દન જૂઠા પ્રકારના વિષય અને આનંદમાં ડૂબવાથી આપણી દરખાસ્ત સામા કાંઈ વાંધા

લેવાનો વિચાર તેને આવી શકશે નહિ. મારો એક દોસ્ત જ્યારે કાંઈ જરૂરના તુમાર ઉપર શહી કરાવવા તેના ઉપરી પાસે જતો ત્યારે લોકોપયોગી વાતો કાઢી તેનું મન આડે રસ્તે વાળતો; એથી તે આ માણસના તુમાર ઉપર બરાબર ચિત્ત આપી શકતો નહિ અને તરત પીછું ફેરવી આપતો.

(૩) એજ પ્રમાણે વળી, કોઈ માણસ ખહાર જવાની અથવા ખીન્ન કામમાં પડવાની ઉતાવળમાં હોય એ વખતે સવાલ નાંખવાથી પણ, તે માણસ બાગ્યેજ આપણી માગણી નામંજુર કરવા પામે છે.

(૪) કોઈ દરખાસ્ત ખીન્ને કોઈ માણસ આપણી વિરુદ્ધ સાખીતી પુરાવા સહિત લાવશે એમ ડરી, તેને તમારે તોડી પાડવા વિચાર હોય તો તે દરખાસ્ત તમને પસંદ છે એમ બતાવવું; અને પછી એને તમારી જાતેજ એવા રૂપમાં મૂકવી કે જેથી તે નામંજુર થાય.

(૫) કોઈ માણસની જીદ્દાસા ઉશ્કેરવી હોય તો, ખોલવું શરૂ કર્યા પછી એકાએક અટકવું.

(૬) કોઈ એવી વાત કહેવાની હોય કે જેમાં આપણું નામ ઉઘાડું પાડવામાં તુકસાન હોય, તો તે વાતનું જોખમ જન-સમાજ ઉપર મૂકવું. જેમકે લોકો કહે છે કે—;એવી વાત ચાલે છે કે—;હમણાં એક એવી ગપ્પ પસંદી છે કે—;વિ. વિ.

(૭) કાગળ લખતાં જે વાત ઘણી જરૂરની હોય તે કાગળને અંતે તા. ક:—એમ કરીને લખવી. આથી વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન તે ઉપર ખેંચાય છે.

(૮) કેટલાએક માણસ કાંઈ કામ માટે મળવા આવે છે ત્યારે, જે વાત કરવા ખાસ તે આવ્યા હોય છે, તે

દાખી રાખી રજા લે છે અને થોડે જાંઘ પાછા આવે છે; અને, “અરે, હું કહેવું જૂઝી ગયો.” અથવા “હં, હં, ઠીક યાદ આભ્યું” અગર “પ-જુ ભાઈ, પેલી વાતનું શું કર્યું ?” એવા કાંઈ શબ્દથી પોતાની વાત કાઢે છે.

(૯) રહેરાનો ડોળ ફરવી નાંખવાથી, એ ફરફારનું કારણ પૂછવા સામા માણસના મનમાં જીગાસા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે, કાંઈ વાત પોતે કહેવા કરતાં સામે માણસ આપણને પ્રશ્ન પૂછે એવી લાલચ મૂકવાથી, વધારે અસર થાય છે.

(૧૦) કોઈ ગંભીર અથવા અગ્રિમ વિષય કોઈને જણાવવો હોય તો હલકા માણસ પાસે તે કહેવરાવવો. મોટાએ, તે વિષે તેમને કાંઈ પૂછવામાં આવે ત્યાં સુધી, ચૂપઠી સખવી. અને જ્યારે તેને પૂછવામાં આવે ત્યારે પહેલા માણસના ટેકામાં, પોતે જાણે કે અચ્ચાનક રીતે કહેતો હોય તેમ કહેવું.

(૧૧) કેટલાએક એવા હોય છે કે, જેમના ઉપર તેમને કાંઈ અસર કરવા વિચાર હોય છે, તેઓ જ્યારે આચિંતા તેમની પાસે આવી ચડે ત્યારે, હમેશા કરતાં જુદાજ કામમાં અગર સ્થિતિમાં બેસી જાય છે. આથી આનું કારણ પેલા માણસ પૂછે છે અને તેથી ધારેલી વાત કરવા વક મળે છે.

(૧૨) ભાવનગર દરબારમાં એક વખતે પ્રધાનની જગા માટે બે ઉમેદવાર હતા. એક દિવસ જ્યારે પહેલા-એ કહ્યું: “ કાચા કાનના રાજના પ્રધાન બનવામાં બહુ જોખમ છે. માટે મને તો સ્વપ્નમાં પણ તે જગા મેળવવાની ઇચ્છા નથી. ” આ શબ્દો, પછી પેલા બીજાએ

ઝીલી લીધા અને જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાં ત્યાં એમજ કહેવા લાગ્યો. પહેલાએ તે શબ્દો દરબારના સાંભળવામાં આવે એવી યુક્તિ કરી. પરિણામ એ આવ્યું કે, પેલા ખીબના ઉપર દરબારની કફા થઇ, એથી તે પોતાના ચતનમાં નિષ્ક્રાંત ગયો. સારાંશ કે, જે શબ્દો ખીબના મોંમાંથી કઢાવવા વિચાર હોય તે શબ્દો તેના સાંભળતાં પોતે બોલવા.

(૧૭) કેટલાએક એવા હોય છે કે કોઇ સાથે વાત કરતાં પોતે બોલેલા શબ્દોથી પોતાને નુકશાન થવા સંભવ જણાય, તો તે શબ્દો મુખ્ય માણસના કાને પડ્યા પહેલાં, તે મુખ્ય માણસને જાતે જાહેર કહે છે કે, શબ્દો માણસ આમ કહેતો હતો.

(૧૪) કેટલાએક જ્યારે ખીબનો દોષ બતાવવા ઇચ્છે છે ત્યારે સ્વભાવે ટીકા રૂપ બોલી, “આરે આ સ્વભાવ નથી” “મારી રીત આવી નથી” “આ મને મનનું નથી” એવા શબ્દો વાત ચલાવે છે. જેમકે, કોઇનું એકલપેટાપાણું જોઇને આપણે કહીએ કે: “સાર્વજનિક હિત તબક્કા નજર રાખવી એ મનુષ્યમાત્રનું કર્તવ્ય છે, એમ સમજવાથી એકલપેટાપાણું મને પ્રસન્ન નથી. ”

(૧૫) કેટલાએક પ્રાસે વાર્તા, દંતકથા અને કુચકાઓનો જથ્થો પુસ્તક હોય છે; એથી તેઓ તે કાસ કોઇ ઉપર ટીકા કરે છે કે ભૂલ બતાવે છે. સૌથી સારી અસર કરવાનો ઉપાય તો આજ ખરો છે. મહમદ મુલતાન અને તેના વજીર એક જાડ પાસે મળે જતા હતા તે વખતે લાગ વર્તી, વજીર જાડ પાસે કાન ધરીને બોલો રહ્યો. આથી પાદશાહે તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ધડી

વાર મુંગો રહી વજર બોલ્યો: “ કાંઈ નહિ, ખુદાવીદ. ”
 આથી ઉલટો વધારે ઉશ્કેરાયલો પાદશાહ આગ્રહપૂર્વક પૂ-
 છવા લાગ્યો, એટલે પ્રધાને કહ્યું: “ આ ઝાડ ઉપર બે
 ચકલાં વાતો કરે છે. જનાવરની બાષા હું ભણેલો હોવાથી
 તે સાંભળવા ઉભો હતો. તે બેમાંનો એક ચકલો પોતાના
 પુત્રના લગ્ન ખીજા ચકલાની પુત્રી સાથે કરતાં, વીસ ઉ-
 જ્જડ ગામ પહેરામણીમાં માગે છે. તેના ઉત્તરમાં ખીજો
 કહે છે: ‘ વીસ તો શું પણ સો ઉજ્જડ ગામ આપવા હું
 ખુશી છું. ઈશ્વર મહમદ સુલતાનને સહીસલામત રાખો;
 કારણ કે તેના હોવા છતાં ઉજ્જડ ગામનો ટોટો અમને
 કદી પડવાનો નથી.’ ” પાદશાહને આથી ઉંડો બોધ મળ્યો
 ને પછીથી પોતાની વર્સણુક સુધારી.

(૧૬) પ્રશ્ન પૂછતી વખતે તે એવી રીતે પૂછવો
 કે જેથી આપણે ધારેલો ઉત્તરજ મળે. આથી સામો માણસ
 આપણા બોલેલા શબ્દોનું અનુકરણ કરવા લલચારે, અને
 એ પ્રમાણે ઉત્તર આપતાં ઠીક કરશે નહિ. રાજાની વિરુદ્ધના
 એક માણસે ખીજાને પૂછ્યું: “ આખા રાજ્યની ઉપજ
 નિરાંતે સુતાંસુતાં જમનાર રાજાને શું ધિક્કારવો ન જોઈએ ? ”
 ખીજાએ ઉત્તર આપ્યો. “ અત્રપત્ત. ”

(૧૭) કેટલાક પોતાના મનની વાત કહેવા, યોગ્ય
 વખતની રાહ જોઈ બેસે છે. તેઓ આમ તેમ આડી વાતો
 કાઢે છે અને હજારો વિષયમાં ઉતરી પડે છે. છેવટે લાગ
 જોઈને પોતાની વાત બહાર કાઢે છે. આમ કરવામાં ઘણી
 ધીરજની જરૂર છે; પણ એ યુક્તિ બહુ ઉપયોગી છે.

(૧૮) એકાએક અણધાર્યો સવાલ પૂછવાથી સામો
 માણસ પોતાનો બચાવ કરવા શક્તિમાન થતો નથી અને

ખરી વાત બોલી જાય છે. એક વખત એક દંભી ઢેડ સાધુના પોશાકમાં ભિક્ષા માગતો હતો; અને પોતાને એક પવિત્ર પુરૂષ તરીકે બીજા માગવાનો અધિકાર છે, એમ લોકોની ઠઠ વચ્ચે જણાવતો હતો. એવામાં પાછળથી આવી, એક ભૂમ મારી: “અલ્યા નાથીઆ?” આ સાંભળી પકડાઈ જવાની બીકથી એકદમ તે બિચારો પોપ્સારા ગણી ગયો.

(૧૯) કેટલાએક બોલતી વખતે ગંભીર ચહેરો, અર્ધ વાક્યો, આડી ટીકા, સઘળા તરફ દોષ દષ્ટિ, એમ વિવિધ પ્રકારના દંભથી પોતાની અજ્ઞાનતા છૂપાવે છે.

આ યુક્તિઓમાંની કેટલીક ધિક્કારવા જોગ છે, તે જાણી તેમ કરનારથી ઠગાવું નહિ. અને કેટલીક નિરપરાધી છે, તેનો પ્રસંગોપાત લાભ લેવો, એવું મારું કહેવું છે.”

x

x

x

આ પત્ર વાંચવાથી તથા તેના શબ્દોની કિંમત અત્યાર સુધીના પ્રયોગથી અનુભવવાથી, હવે મને સૂઝ્યુંકે મેં ખોટો રસ્તો પકડ્યો છે. બીજાને દુઃખસુકત કરવાનો અને પોતે સુખચેતનામાં રહેવાનો ઇલાજ એ છે કે, પ્રથમ પોતે સ્વતંત્ર બનવું; અને પૈસા વિના સ્વતંત્ર બની શકાતું નથી. હવેથી ઝાલીઆપણું, ખરચાણપણું, ઉદારતા અને અસ્થિરતાને બદલે ડહાપણ, કરકસર, કંજુસાઈ અને દૃઢતા ધારણ કર્યાં. આખી જીંદગીમાં જે મોટી બહાદુરી મેં કરી છે તે એ કે, એક વખત એક જુના ઝોળખીતાએ એક રૂપીએ ઉછીનો માગ્યો તે આપવા મેં ના કહી — જે કે મારા ગળવામાં રૂપીએ હતો અને વળી તેનો મારે કાંઈ તે વખતે ખપ પણ નહોતો. આ પ્રમાણે હવે હું બે વરસથી આંખો મીચીને નિરંતર કરકસર તેમજ કેટલેક દરજ્જે કંજુસાઈ કર્યાં કરું છું. અને

કદી પૈસાની તંગીમાં આવતો નથી. ધીમે ધીમે લોકો મને માન આપવા લાગ્યા છે. અને કેટલાક તો તેમના પુત્ર-પુત્રીઓના વિવાહ માટે મારી સલાહ પૂછવા આવે છે. પણ આપણે તો એવી સલાહતો થું, પણ વાણીઆભાઈનું તાર્કીકમિત્ર મ દવાત એ લક્ષણ શિષ્યા છીએ ! 'લાખ રૂપીઆમાંથી એક પાંચ ઓછી કરીએ તો પછી તેને લાખ રૂપીઆ કહેવાશે નહિ.' એમ કહેવાથી એક ન્યાયાધિશ સાથે મારે પિછાન થઈ છે. કાંઈ ફંડ થતું હોય ત્યારે ઉધરાણું હું જાતે કરવા નીકળું છું; પણ પાંચ પોતે મૂકવાની બાધા ! કોઈ કંગાળ યાચવા આવે તો કહુંકે, 'સારી દુનીઆ ઠગથીજ ભરાઈ ગઈ છે !' સો વાતની એક વાત, કે આપવું-ખર્ચવું કાંઈ નહિ; જેથી આપવા-ખર્ચવાની શક્તિ ઘણી રહે.

આ વર્તાણુક જરા ખીણ બાળુએ ભૂલ કરવા જેવી ભાસશે. પણ હમણાંતો આમ કરવા સિવાય છૂટકો નથી. કારણ કે ખરી કે ખોટી ઉદારતા કે ખર્ચને ઓળખતાં એકદમ આવડે નહિ. અને જાકરું કાઢતાં ઉંટ પેસે. માટે હમણાં તો સર્વ લાલચ અને સર્વ પ્રાર્થના તરફ ખહેરા ડાન કરી, પ્રમાણીક રસ્તે ખાંતથી મેળવેલું ધન સંચી રાખવું, અને તે સાથે યોગ્યાયોગ્ય ઉદારતા અને ખર્ચના રસ્તા શિખતા જવું. પૈસો હશે તો પછીથી વ્યય અને ઉદારત્વ ક્યાં થઈ શકતાં નથી ?

સ્નેહાધીન સેવક

મનસુખ.

પત્ર ૧૦ મો.

પાર્વતી તરફથી લક્ષ્મી ઉપર.

જામનગર.

તા. + — + — +

બહેન લક્ષ્મી;

તારો અભ્યાસ અરાખર ચાલતો હશે એમ ઇચ્છું છું. ૧૫ દિવસ પછી તારો નિશાળનો અભ્યાસ પૂરો થવાનો હશે. પણ બહેન, નિશાળનો અભ્યાસ પૂરો થવા સાથે અભ્યાસનો છેડો આવ્યો ગણીશ નહિ. એ અભ્યાસ તો ખીજા અભ્યાસ માટે શક્તિ આપવાનું સાધન માત્ર છે; મનની શક્તિ ખીલવવાના સાહિત્યમાંનું એક છે. જેમ ચાથી જ્વહરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ ભૂખ લાગે છે અને તે ઉપર તરત દૂધ કે પૂરી કાંઈ ખાવામાં ન આવે તો ચાનું ખર્ચ અને કંડાકુટ વ્યર્થ જવા ઉપરાંત જ્વહરાગ્નિ શક્તિહીન થઈ જાય છે-નરમ પડી જાય છે; તેમ આ જ્ઞાનથી સતેજ થયેલી માનસિક શક્તિને તેને યોગ્ય ખોરાક ન મળેતો, તે શક્તિ નકામી જવાની; અને તે જાતે પૂર્ણ નહિ હોવાથી કેટલીક વખતે કેટલીકને તે નુકશાન પણ કરી બેસે છે. ખરું જોઈએ તો હાલ જે કાંઈ તું નિશાળમાં શિખી છે તે કાંઈ જ નથી, અને તેમાં પણ ઉપયોગી કરતાં અલંકારીત જ્ઞાનનો ભાગ વધારે છે. આપણી દેશ, કાળ, સ્થિતિને અનુસરીને આપણે ખીજાં બહુ તરેહનાં જ્ઞાનની જરૂર છે. જે જ્ઞાન આપણને દરરોજના કામકાજમાં ઉપયોગી થઈ પડે, સંકટ સમયે ધીરજ આપવામાં મિત્ર તરીકે કામ લાગે, આપાદીના

પ્રચંડ સૂર્યથી અંતઃ જતાં અટકાવે, (ખીજ કરતાં) વધારે જ્ઞાનથી વૃદ્ધાઈ જતાં અટકાવી પોતાની તુચ્છતાનું ભાન કરાવે, આસપાસના માણસોનું હેતુ મેળવવા જોઈતી તદ્દખીરો, મહેનત, ખંત, અને સહનશક્તિ શિખવે, પતિને દર વખતે પુશી સખી ધર-જંગલથી અન્નણ્યો રાખવાની શક્તિ આપે, અને સત્ય તથા સ્વધર્મ ઉપર દ્રઢ ટેક રખાવે, એનું નામ જ્ઞાન અને એનું નામ અભ્યાસ. આ ઉપરથી તને સમજશે કે, માણસ છવતાં સુધી યત્ન ચાલુ રાખે તો પ્રણ અભ્યાસનો પાર આવે નહિ. માટે આટલું મનમાં કોતરી રાખજે કે, નિશાળ એ અભ્યાસનો છેડો નથી; પુસ્તકો એ જ્ઞાનનું એકનું એકજ સાધન નથી; અને પરણેલી સ્થિતિ એ કંઈ અભ્યાસકાળનો અંત નથી.

તારી ઉમર દ્વાલ તેર વસ્સતી થઈ છે. તેટલી ઉમરમાં તેં ઘણું ઠેકાણું જોયું હશે કે, આપણામાં ઐરાને કેટલી જાતનાં દુઃખ છે. જો કે તેમાંનાં ઘણાંખરાં તે પોતાની અજ્ઞાનતા, આજ સ્વભાવ અને જંગલીપણાથી થાય છે તેમ કમુલ કરીએ, તોપણ ખીજાં ઘણાં દુઃખ તે એવાં છે, કે જે આપણા પુરુષ વર્ગના અમુક ભવતના સ્વભાવ અને આપણા અમુક સીવાજોથી જન્મ પામે છે. એ બધાં સહન કરવાં અને તેમાંથી બને તેટલાં દૂર કરવા પ્રયત્ન કરજે, એ કામ માટે ખરેખર ડાહી સ્ત્રી વિના ખીજું કોઈ શક્તિમાન નજ થઈ શકે, એ તો ઉધાડુંજ છે. મોટા ગૃહસ્થ વર્ગની વાત કોરે મૂકીને જો કે, ઐરાને કેટલાં બધાં કામ કરવાનાં છે? કેટલેક ઠેકાણે તે એમની ધીરજ હારી બીય એટલાં કામ હોય છે. આ બધું કામ સારી રીતે ચલાવવા મન અને શરીર પુખ્ત થવા દેવાની જરૂર તને સહેજ જણાશે. કાચી ઉમરમાં આ ચિંતાએ

માથે પડવાથી, ધણીક સ્વભાવે સદ્ગુણી અને નિશાળની કુળવણી લીધા વિનાની છતાં કુદરતથી ડાહી છોકરીઓ, તેમજ નિશાળના અણતરથી ભરેલી છોકરીઓ, ભવિષ્યમાં કેવી અકાલિક કમજોર, માંદગી અને જીવતરથી કંટાળા મચેલી થતી આપણે જોઈએ છીએ ? જીંદગીની સફરમાં નીકળી પડ્યા પહેલાં, તેમાં જોઈતાં સાહિત્યો, અને આવી પડતા સંકટોમાંથી બચવાના ઇલાજો, એ સફર મારવાનો દહાવો લેવાની ગાંડી ઉતાવળ નહિ કરતાં, ધીરજથી અને ડહાપણથી મેળવી લેવાં જોઈએ. કારણકે સંકટોમાં પડ્યા પછી એ સાહિત્યો મેળવી શકાતાં નથી (અને એ સફરમાં તેની ખીજી ગમ્મતો સાથે સંકટોનો પણ ભાગ રહેલો છે.) તથાપિ કોઈ મહા ભાગ્યશાળીને એ સફરમાં સંકટો ન આવી પડે (જોકે તેમ કદી બનેજ નહિ) તોપણ એ સફર નિર્વિઘ્ન ચાલ્યાં કરે તે માટે જોઈતાં સાહિત્ય જો તેની પાસે નહિ હોય તો આખરે પરિણામ ખોટુંજ સમજવું. પ્રાથમિક કુળવણી (બધી જાતની) વડીલો મારફત મેળવ્યા પછી, તેને ખીજવચા-વધારવાનું કામ પેતાનું છે.

હવે આપણી બાલાઓને એક મોટી અગવડ એ છે કે, નીતિનો ખટ શિખવતી મદદ તેમને રહેલાઈથી મળી શકતી નથી. નિશાળમાં એવિષય ઉપર બહુ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી; ઘેર માખાપથી તો એવા કોઈ વિષય ઉપર શિખામણ આપતાં કે સુચના કરતાં પણ શરમ આવે; અગર ધણાકને તો તે વિષયનું જ્ઞાન જ ન હોય. અને આ વિષય ધણી મહત્તાનો છે. મનને પ્રેમ-અલંકારથી શણગાર્યા પહેલાં નીતિ-શક્તિથી પુષ્ટ કરવું જોઈએ. નીતિની શિખામણ મેળવ્યા પહેલાં પ્રેમ-પાઠમાં કદી ચંચુપાત થવો નજ જોઈએ. પ્રેમ એ આંખો વિનાનો ગાંડો હાથી છે. એનો મદ

પુષ્કળ છે. નીતિ માવતના પૂરા જોર વિના એ આંધળા અને મદવાળા હુથીને આમ તેમ ગમે તે રસ્તે પૂર જોરમાં જતાં કાંઈ વાર નથી. પ્રેમ-રાજ્યની સીમા તથા ઉદ્ધતતા, વિષય અને નાદાનીના રાજ્યોની સીમા વચ્ચે એટલું થોડું અંતર છે કે, એ જો વચ્ચે પવિત્ર નીતિ અને ઉચ્ચ વિચાર રૂપી દીવાલ જો બાંધવામાં ન આવે તો, સૌથી સુખી રાજ્યમાંથી પાસેના મહા દુઃખી પ્રદેશમાં આપણે ન જાણીએ તેમ લપસી પડતાં વાર લાગતી નથી. માટે નીતિના પાયા ઉપર ઇમારત ચણવડ તરફ અને તેમાં જ્ઞાનના મજામુત ટેકા મૂકવા તરફ ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. કમનસીએ આ મુખ્ય વાતમાં આપણી કુમારિકાઓને સાદા મળવાનાં સાધન બાગ્યેજ નડી આવે છે. પરંતુ તેં તો કંઈ અભ્યાસ કર્યો છે, એટલે આ સાથે મોકલેલાં ‘ સ્ત્રી નીતિ ધર્મ ’ ‘ લાભિનીલૂપણ ’ ‘ સતીમંડળ ’ ‘ ગૃહિણીકર્તવ્ય દીપિકા, એ વિગેરે ગ્રંથો વાંચવા ઉપર અને તે વાંચી મનન કરવા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપજો. પછીથી ખીજા કેટલાક વિષયો કે જે દરેક પતિને ખાસ જાણવા જેવા છે, તે સંબંધી પુસ્તકો તને મોકલાવીશ. મનુષ્ય-શરીરનું મુખ્ય બંધારણ કેવી રીતે છે, કયા અવયવોની કેવી સંભાળ લેવી, સાધારણ દરદો શા કારણથી થાય છે અને શા ઉપાયથી અને શી સાવચેતીથી અટકે છે તે વિગેરે, દરેક ભવિષ્યમાં મા થવા ઇચ્છનારે જાણવું જ જોઈએ. પણ જ્ઞેન, આડી વાત કરવા માટે માફ કરજો—કદી ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવવા છતાં કુલાઇશ નહિ. અહંકાર કરીશ નહિ. તારાથી હલકી સ્ત્રીઓ સાથે તારી જાતને સરખાવવા મંડી પડીશ નહિ. જાણજો કે ‘ ઉજ્જવલ ગામમાં એરંડો પ્રધાન ’ હોય એમાં શી નવાઇ ? તારે એ-

મ વિચાર કરવો કે આ સર્વ જ્ઞાન તો સંસાર શાન્તિથી ચાલે એટલા માટે મેળવીએ છીએ. કારણ કે શાન્તિ વિના આત્મસાધન તો શું પણ આત્મા વિષે વિચાર પણ થઈ શકતો નથી. અને આત્મ-સાધન ઉપર ભવોભવનો આધાર છે. માટે આત્મ-સાધન માટેના ખીજાં ધણાં સાધનોમાંનો એક નાનો ભાગજ માત્ર, આ સંસાર-શાન્તિ માટેના ઉપાયો છે. કૂવામાંના દેડકા માફક કદી એટલા જ્ઞાનને જગત ગણીશ નહિ.

આમાંનું કંઈ પણ જ્ઞાન પરસ્પરા પછી મેળવી લેવાના વિચારથી હાલ મુલતવી રાખવાની મૂર્ખામી ન કરતી. કાણુ જાણે છે કે કેવું ઠેકાણું મળશે અગર કેવી અડચણો નડશે? પછી પણ અભ્યાસ જરૂર રાખવો એવી મારી સલાહ છે; પણ પછી ધાર્થી પ્રમાણે સગવડ મળશે કે નહિ, તે કોને ખબર છે? માટે આટલું જ્ઞાન તો જરૂર હમણાં જ મેળવવું.

તારા મોટા ભાઈને વાજાંત્રનો શોખ છે. એને સતાર વગાડતાં સારો આવડે છે અને ગાવામાં પણ ઠીક છે. હું ધારું છું કે એમાંનું કાંઈક જ્ઞાન તું મેળવી લે તો ઠીક. એ કળા, દુઃખમાં દીલાસો અને સુખને મધુરતા આપે છે. અર્તહરી કહે છે કે સાહિત્ય સંગીતકલા વિહીનઃ સાક્ષાત્ પશુ પુચ્છવિષાણહીનઃ જેનામાં સાહિત્ય, સંગીતકલા (ગાવું-વગાડવું-નૃત્ય કરવું) એમાંનું કાંઈ નથી, તે ખરેખર પુંછડા વિનાના પશુ સમ છે. ઐહિક અને પરમાર્થિક બન્ને કામમાં સંગીતનો સંબંધ આપણા આર્ય ધર્માચાર્યોએ રાખ્યો છે; એમ જાણીને કે, સંગીત એ માનસિક ઉન્નતિનું એક મુખ્ય સાધન છે. પ્રાર્થના, વૈરાગ્ય, પ્યાર, બોધ આદિ સર્વ એ દ્વારે વધારે ખીલે છે. પહેલાં તો તે જ્ઞાન દરેક

સ્ત્રી પુરુષને અવશ્ય લેવું પડતુંજ, એમ કહીએ તો પણ આલે. હાલમાં ગામડાંમાં જીવે એ કે ગરીબ ખેડુતો અને નીચમાં નીચ લોકો પણ બજારનીઆં ગાવા વગાડવા તરફ કેટલો શોખ ધરાવે છે । પરણેલાં સ્ત્રી પુરુષ માટે અલંકારિત અને ઉપયોગી બન્ને જાતનાં જાનની જરૂર છે. પહેલું જ્ઞાન જીવ, પણ વિવિધ પ્રકારનું; અને ખીજું પૂર્ણ અને દેશ, કાળ, સ્થિતિને અનુસરી જરૂરના પ્રકારનું જોઈએ. એટલું યાદ રાખવું કે એમાં હદપાર જવું નહિ. કુરસદના વખત માટે એ સાધન છે, સાસુરે ગયા પછી ખીજની મરજી વિરુદ્ધ એ આચરણ ન થવું જોઈએ.

તારા પિતાશ્રીએ તારા વેવીશાળ વિષે અમને તપાસ કરવા લખ્યું છે, પણ અમે બહુ જોઈ આંખ આડા કાન કરીએ છીએ. જ્યારે કોઈકેકાણું તે પસંદ કરે અને વેવીશાળની વાત નક્કી થવાની અણી ઉપર આવે ત્યારે, તારે તારાં માતૃશ્રીને હમણાં તે વાત એક વરસ સુધી મુદતથી રાખવા કહેવું. એ દરમ્યાન તારે પરણેલી સ્થિતિમાં ઘણા થવાની સર્વ પ્રવેશક તૈયારીઓ થઈ જશે; અને વળી ‘અણી ચૂકવે સો વરસ જીવે’. આટલું તને હું બાર મૂકીને કહું છું કે, વેવીશાળ કર્યા પહેલાં, થવાના પતિ વિષે પુરતી માહિતી મેળવજો. તારાં માંયાળુ માતૃશ્રીને ગમે તેમ સમજવી, એ વિષે પૂરી ખાત્રી કર્યા વિના જોડવાની હા પાડતી નહિ. આ જક છે, પણ કાયદાની જક છે; ખેશરમાપણું છે, પણ તે સારે રસ્તે છે; સ્વચ્છંદીપણું ગણાશે, પણ આખરે એજ સ્વચ્છંદીપણું તને તથા તારા સૌ નિકટના સંબંધીને સુખી કરશે. માટે વધારે નહિ લખતાં, એટલેથીજ ટુંકું વાળું છું કે, અત્યાર સુધી મેળવેલું જ્ઞાન, એ ખાત્રી કરવાના ઉપાય સહ્યતાથી યોજવામાં વાપરજો.

તારી સ્નેહાધીન બહેન—પાર્વતી.

તા. ક:-પરણેલી સ્થિતિમાં સહનશીલતાનો ગુણ ખાસ જરૂરનો છે; અને તે તો મુશ્કેલ છે, કારણકે આપણામાં પુત્રીઓ (ખાસ કરીને કુમારિકાઓ) તરફ માખાપ વિગેરે સર્વ બહુ લાડ બતાવે છે અને તેના ખોટા શબ્દ તથા કેટલીક વખતે ખોટાં કામ તરફ પણ બહેરા કાન કરે છે. તે, સર્વ ધરની રાણી માફક વર્તે છે. આવી તદ્દન સ્વતંત્ર સ્થિતિમાંથી એકદમ અત્યંત ગુલામગિરિમાં આવવું પડે છે એથી, એ સ્થિતિ અસહ્ય થઇ પડે છે. માટે અત્યારથી તારે સહનશીલતાનો ગુણ મેળવવા યત્ન કરવો.

છેવટે કહેવાનું કે આપણા રીવાજો, આપણાં સાંસારિક કામકાજ, આપણી ખોલી, રીતસાત વિગેરે બરાબર તપાસીને જોવાની અને તેની સારી ખોટી બાબતુ સમજવાની ટેવ રાખવી, એ સદા હિતકારક છે.

પાર્વતી.

પત્ર ૧૧ મો.

કેશવ તરફથી લક્ષ્મીને.

વીરક્ષેત્ર.

તા. + — + — +

પ્રિય પ્રેમ-મૂર્તિ,

ત્રણ દિવસ ઉપર માફ અંતઃકરણ શાંત સ્થિતિ ભોગવતું હતું. આજે શા કારણથી તેજ અંતઃકરણ વિચાર, તરંગ અને દીલગીરીમાં ડૂબેલું રહે છે? મારો પરણેલો મિત્ર કહેતો

કે પ્રેમ-મૂર્તિની એવીજ ખુબી હોય છે. એ વાત શું ખરીતો નહિ હોય ? હા; લાગે છે તો એમજ. પણ પ્રેમ તે શું ? કાણ તમે અને કાણ હું ? આપણો સંબંધ શો ? ના; ના; આની કાંઈ ગમ જ પડતી નથી. આ તો કાંઈક નવીન પાઠજ જણાય છે. પુસ્તકો ધણાંએ વાંચવામાં આવ્યાં, વાતો ધણીએ સાંભળવામાં આવી, પણ નવા સગાના પ્રેમની અસર તો આજ જ અનુભવી. આહા, કેવો આનંદનો ઉભરો હૃદયમાં વારંવાર આવ્યાં કરે છે!

“એક તાન આ શું ધ્વંદ્રિયનું! નિર્જન સી સૃષ્ટિ!”

“હર્ષ હર્ષ ઉછળે અંતરમાં, દિવ્ય બની દૃષ્ટિ.”

પણ પ્રિયે, આજ સંબંધ વિતાના ઉદ્દગાર, મનમાં સખવાને બદલે અત્રે લખાઈ જાય છે એથી તને કંટાળો તો નહિ ઉપજે ? કે એથી અને ગાંડો તો નહિ ગણે ? આવી શંકા અને માય-એમાં સી નવાઈ છે ? હિન્દુઓમાં પૂર્ણ પ્રેમ-પરીક્ષા નહિ હોવાથી, બહાલાના મધુર શબ્દોને પશુ-વૃત્તિવાળી અજ્ઞાન બાળાઓ બકબકાટ અથવા ગાંડાઈમાં ગણી કાઢે છે, અગર અંગ્રેજી-તોલકાઈ ગણી હસી કાઢે છે, અને કેટલીક મગર ક્રમાએ તો આથી પુલાઈ જઈ અહંકારી બને છે તથા આડે રસ્તે ચઢે છે. બાગ્યેજ કાંઈ બાળા પતિના ખરા પ્રેમને સમજવા અને તેના પ્રેમાળ શબ્દોની કિંમત બલુવા સમર્થ હોય છે. પણ વળી હું ભૂલ્યો! જે તરણ બાળાને જાતે મળી સર્વસ્વ અર્પણ કીધું છે, તેના સંબંધમાં આવો જરા પણ શક કેમ આણી શકાય ?

નિદંય દૈવે આપણો મેળાપ લંભાવવા દીધો નહિ એ મારું કેવું દુર્ભાગ્ય! આહા! શરમાતાં શરમાતાં બોલાતા ચાંદીની ધુધરીના અવાજ જેવા મધુર શબ્દ કેવા મોતીની માદક

ખરતા હતા ! પણ તે હવે ફરીથી ક્યારે સાંભળવાનાં ?

“નયન એકલાં મચાવી કેલી, રહ્યાં ઢળી અર્ધજીવ્યાં મીચાઈ;”

“નયન એ બધું હવે તરે છે, જાદુ કંઈક એ મને કરે છે.”

તારા ધરની ભીંતની નિર્જીવ ઘટો, એ શબ્દ નિરંતર સાંભળ્યાં કરે છે માટે તે કેવી ભાગ્યશાળી ? એમ નહિ તો એ શબ્દોનું અમૃત, એ મૂખ-કમળનું દર્શન, એ હસ્ત-શાખાનું ભેટવું, એ કનક-કાયાનું આલિંગન એ સર્વ એકી સાથેજ મને બક્ષીસ કરવા ધાર્યું છે ? વાહ, વાહ ! ત્યારે તો પછી મારા ઉપર આવો મોટો ઉપકાર ખીનું કાણુ કરવાનું હતું ?

શુવિત્ર પ્રેમ મૂર્તિ ! આ ટાયલાથી કંટાળીશ નહિ; તારા રઠણુ-સાગરમાં ભટકતા ભવિષ્યના પતિને મનમાં હ-શીશ નહિ. કોમળ હાથને, આજકાલના નવા સ્નેહીના ગુ-મ આનંદમાં વધારો કરવા અને તે આનંદમાં ભાગ લેવા, પ્રત્યુત્તર આપવા જેટલી તસ્દી આપી, તે તસ્દી મારા ખાતે ટુંક મુદત માટે ઉધારી સખજે. ઉધારવા માટે પોથી ન હોય તો, વગર મંગાવે રઠણુ કરવાનીજ પ્રેમ-પોથી સન્મુખ હાજર થશે, તેમાં ઉધારજે અને વખત આવ્યે વ્યાજ સહિત વસુલ કરજે !

અતિ સ્નેહને લીધે ટુંકારો સહેજ આવી જાય છે. મનથી બોલાવવામાં કપટ વાપરવું પડે છે, પણ જેને અન-તઃકરણુ સોંપ્યું તેની ખસે તે કપટ શાનું ?

“વિનય સ્મના તણો એવો, બતાવે પ્રેમમાં ખામી;”

“પ્રપંચી કાજ રેવા દો ! ન ઈચ્છે પ્રેમનાં પાત્રો !”

“હૃદય સત્કાર ન્યાં થાતો, ઉભય ઉશમાંહિ મન માન્યો,”

“નયન સત્કાર નવ ઈચ્છે, વદન સત્કાર તો રથાનો ?”

* Sleepy eye of love

“હવે દીલ પ્રેમનાં ભરિયાં, રહે જૂદાં છતાં સંગે,
 “વિનય સત્કારને એમાં, નથી અવકાશ મળવાનો !”
 “વિનયની પૂણી માંગે, અધુરી નેટકી પ્રીતિ,
 “પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા, નથી અધિકાર આદરને !”

આ ભાગ્યશાળી કાગળનો ટુકડો તારાં દર્શન, સ્પર્શ, વચનામૃત અને સુગંધીથી પવિત્ર બનશે. પછી જો કે મેં તેને મારા દૂતનું કામ કરવા મોકલ્યો છે તો પણ, એને કદી પાછા આવવાનું મન થાય એમ મને ધાગતું નથી. તે પત્રની માફક સર્વ રીતે ભાગ્યશાળી હું હાલમાં બની શકું તેમ નથી, તો પણ તારા હસ્તકમળથી જન્મ પામેલા અક્ષરનાં દર્શન દેવા, મારો આ દૂત વિનવે તે તો કાન દર્શ સાંભળીશ ?

લખવાનું કાંઈ જડતું નથી, અને બંધ કરવાનું મન પણ થતું નથી; તો પણ સદા શાન્તિ અને પ્રભુ-કૃપામાં રમ્યાં કર, એવો આશિર્વાદ અંતઃકરણપૂર્વક દઈ આ પત્ર પૂરો કરું છું. એ આશિર્વાદ સિવકરને અને મને ગણવે,

હવે તો તારોજ થયેલો

આશા—દોરીથી સજ્જ બંધાયેલો

પ્રેમ ભક્ત.

તા. ક:—વડીલ વર્ગને મારી વતી સવિનય પ્રણામ અને તારાં સ્નેહીઓને યથાયોગ્ય પહોંચે. તારી પોખના માનીતા દૂતરા પાસે પણ મને યાદ કરવે !

કેશવ.

પત્ર ૧૨ મો.

લક્ષ્મી તરફથી કેશવને (આગલા પત્રનો જવાબ.)

રાજકોટ.

તા. + - + - +

પ્રિયતમ પ્રાણેશ્વર,

પ્રેમ વિષય ઉપર એક કુવારી બાળા પત્રદ્વારા ઉભરા કાઢે તે જરા અયોગ્ય છે ખરું; પરંતુ પવિત્ર અને પ્રિય પ્રેમ-મૂર્તિ કહી બોલાવનાર હાલાના પત્રનો ઉત્તર ન આપવા જેવું ખીલું મૂર્ખ અને નિર્દય કૃત્ય શું? આપ બાણતા હશે કે મુઘ્ધાથી પ્રેમશબ્દનો ઉચ્ચાર થવો, કે પ્રેમ શબ્દ લખાવો, અગર પ્રેમી તરફ નજર મંડાવી, એ બહુ મુશ્કેલ છે, અરે અશક્ય છે. પ્રથમ પ્રેમ-દર્શન, શરમાળ બાળાને નવીન અનુભવ શીખવે છે. આનંદ, પ્રેમ, શરમ, ભય અને એવા એવા અનેક ગુણ વિકાર મનમાં શેળભેળ થવાથી, તેની જીભ, દષ્ટિ કે લેખણ ચાલી શકતી નથી. તોપણ, નવીન રસિક-જનને મુંગાપણની અરુચિ હોવાથી અને પ્રેમ સાટે ઉઘાડા પ્રેમના દર્શનની હમેશાં જાણાસા રહેવાથી, કાંઈક અરુચાત પહીતી પહીતી કરેછું.

આપના વચનામૃત પીતાં વેંતજ, આ બાળા આપની સદાની દાસી થવા નિશ્ચય કરી બેઠી હતી. ત્યાર પછી લોક રીતિએ આપણાં વેવીશાળ થયાની વાત મેં જાણી અને આપનો પત્ર વાંચ્યો ત્યારે તો વળી તે નિશ્ચય અત્યંત દઢીબૂત થયો. આહા દૈવ! તારો હું કેટલો આભાર

માનું ? મારા સરખી અને મારાથી મોટી કન્યાઓને અ-
યોગ્ય પતિ મળવાથી કેટલું દુઃખ પડતું હું નજરે જોઉં
હું ? પૈસા કે હજારો વરસ અગાઉની કીર્તિના તેજમાં
તણાઈ, તેમના માબાપે પોતાની ગરીબ ગાય સમાન બા-
ળકીઓને ટુંકારા, માર, અને ચિંતાના નિરંતર ખાડામાં
હોમી દીધી છે ! નિર્દય ધનવાન, તેમજ ઉદ્ધત કેળવાયલા
વરને સંસાર સમુદ્ર તરવાનું બહાણ ગણવામાં તેઓ કેવા
છેતરાય છે ? ક્યાં તેઓ જાણે છે કે યોગ્ય હિમ્મર, સામાન્ય
સ્થિતિ, સારી કેળવણી અને નીતિ વાળો પતિ આપવા જેવું
એકે કૃપાનું કામ નથી. એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને આલ્હાદકારક
ભેટ છે; ખરું છે કે—

“જેડી વિણ જન્મ વૃથા જગ જાણ;”

“પુષ્પ જેમ સુમંધી વિણ પરમાણુ.—”

“અપણ કમળ દળ નયન બન્યાં પણ મહીં કીકીની તાણ;”

“સુંદર અંદ્રવદન પણ અંદર નહિ નાક નિશાન”

“તેમ પિછાણુ—(૨); “જેડી વિણ જન્મ વૃથા જગ જાણ;”

“વિકટ વાટ સંસાર તણી છે સુખનો એક વિશ્રામરે;”

“ભવ જંગલમાં મંગળ રૂપે જેડી છે જળધામરે;”

“દે તું દયાનિધિ ! દયા કરીને, જુગિત જેડીનું દાન—”

“સકળ સુખ ખાણુ (૨)— “જેડી વિણ જન્મ વૃથા”

બહાલા, જ્યારે પ્રીતિની રીતિમાં આટલી બધી ભી-
તિ આપ રાખોછો, તો પછી મારા જેવી અબળાની તો
વાતજ શી કરવી ?

પ્રથમ મેળાપ ધણો ટુંકો હોવાને લીધે તથા તે ટુંકા
વખતનો લાભ, શરમમાં ડૂબવાથી પ્રીતિ-વાક્ય વડે લેષ
શકી નહિ તે માટે મને મંદભાગિનીને હવે બહુ પશ્ચા-
તાપ થાય છે. આહા ! એ શાન્તિ ઉપજવનાર મંદ હાસ્ય,

* હમાદેવડી.

એ શરમથી ભરેલું મૂખ-કમળ, એ ક્રોમળ બદન, એ ચાલાકી અને પ્રીતિ ભરેલાં જાદુઈ મર્મ-વાક્યો—અરે એ આગ્યાં તૂટ્યાં વચનામૃતનો લાલ હવે ફરીથી ક્યારે મળશે? દૃષ્ટિદર્શનનો પ્રસાદ આપવાની વિનંતી આપ નહિ સ્વિકારો?

“ આગીહી એ દાઝયો અંગ આગીહી સીરાતુહે. ”

દર્શનના લાભનો માત્ર એકબ્જ રસ્તો છે. તે આપ જાણો છો. તેનો જલદી બંધોખસ્ત કરાવો તો ? કુંવારી બાળા તરફથી પ્રેમ અને વિયોગના શોકાતુર શબ્દો અને લમ્બની માગણી આવે તે જસ વિચિત્ર તો દેખાય; પણ શું મારા પ્રિતમ, તમેએ કમુલ નહિ કરો કે યુવાનીને પ્રેમ-દર્શનજ અધીરી બનાવી દે છે? હું કદી પ્રેમને પીછાનતી નહોતી. પ્રેમ જોયો નહોતો, સાંભળ્યો નહોતો, પ્રેમ પુસ્તકોનાં નામ પણ જાણતી નથી. તો પણ આપની રસીક મુખ-મુદ્રાએ એ સધળું મને થોડા વખતના મેળાપથીજ વગર શિખવે, ભણાવ્યું છે. હાલ એજ. આપના પિતાશ્રી તથા માતૃશ્રી (અત્યારથી મારાં પૂજ્ય સસરાજી તથા સાસુજી કહું તો શી અડચણ છે ?) ને મારીવતી સવિનય સાષ્ટાંગદંડવત કરશો અને આપ પ્રેમ-પૂર્વક સાષ્ટાંગદંડવત અને સેવા અંગિકાર કરવા સાથે મને મળુશો.—

મારા બહાલા અન્ન,
આપના મેળાપની અપેક્ષા રાખનાર
પ્રેમ પગથીએ ચડેલ
હુદ્દ કુમુમ.

પત્ર ૧૩ મો.

કેશવ તરફથી નર્મદને.

વીરક્ષેત્ર.

તા. + — + — +

પ્રિય નર્મદ,

ગઇ કાલે જ્ઞાતિ-ભોજન જમ્યા પછી પહાર ફરવા નીકળી પડ્યો ત્યારે જ્ઞાતિ-ભોજન અને જ્ઞાતિ સંબંધી કાંઇ કાંઇ વિચાર આવવા લાગ્યા. વિચારેથી થાકેલા મગજને વિત્રાન્તિ આપવા, નિર્જન સ્થાને આવેલા એક ઘટાદાર વૃક્ષ નીચે, માથા તળે ખેસ નાંખી સુતો. નિરવ સ્થાનની શાન્તિ, સંધ્યા સમયની ઠંડી હવા અને મનના વિતર્કોના સંયુક્ત બળે મને ઉંધાડયો. ઉંધમાં તેજ વિચારો ધોળાવા લાગ્યા. જ્ઞાતિના સર્વ નાયકો, ફરતાં ૧૦-૧૫ ગામથી આવી એકલા થયેલા મેં જોયા. મોટી પાધડીવાળા, ઉધાડ સરીરની શુંદરતા ઉપર ભાત પાડવા નાંખેલા મલ્લીન ખેસવાળા અને માત્ર અંડીભેર વરસના વરસ કાઢનારા મૃદુ સ્ત્રીની સંખ્યા, સ્વચ્છ અંગરખું કે કોટ અને શુશોભિત પાધડી કે ટોપીવાળાને તદ્દન ઢાંકીજ દેતી હતી ખૂણામાંથી એક ટોપીવાળો જામડો અને શરૂઆત કરી: “ આ શહેરમાં વરસમાં એકંદરે આશરે ૨૫ જ્ઞાતિભોજન થતાં હશે. આસપાસના ગામડામાં પણ ૧૦-૧૫ થતાં હશે. હવે આપણી હાલની સ્થિતિ તપાસીએ. ગામડામાં રહેનારાઓની આવક મુખ્યત્વે કરીને તેમની ધીરધારમાંથી છે. અને

ધીરધાર તો ખેતીની પડતી સાથે પાયમાલ સ્થિતિએ પહોંચી. જમીનના કસ ગયા. આપણા ખરયાળ રીવાજને લીધે આપણા લોકોને પૈસા તો જોઈએ. અને બધાને કાંઈ બાપદાદા ઓછાજ ચરૂ મૂકી ગયા હોય છે ! ત્યારે તે લાવવા ક્યાંથી ? ગામડાવાળા, ખેડુતને ઠગે અને એકના અગીઆરા ગણા કરે. આથી ખેતી પણ પડી ભાગી અને તે સાથે પોતાની પણ પૂરી કમબખ્તી થઈ. શહેરમાં રહેનારા કેટલાક કાપડનો, કેટલાક દાણાનો અને કેટલાક પૈસાદાર લોકો શર-સદાનો વેપાર કરે છે. કાપડ અને દાણાની દુકાનો બહુ થઈ ગઈ અને એક ભાવ કે નવીન માલ કોઈને રાખતાં આવડ્યું નહિ એટલે એમાં બહુ કમાણી રહી નહિ—જે કે આપણા લોકોમાં સારી સ્થિતિ તો હજી કાંઈક એ લોકોની છે. શર-સદાવાળાની તો વાતજ બાજુએ મૂકો. કમળ ઉપરના સાચા જેવા દેખાતા મોતીની શોભાનું વર્ણન કરવાથી શું ફાયદો ? ઘણાક જીવાનીઆ તો કાપડીઆ અને એવા ખીજા વેપારીની દુકાને ખેસનારા હોય છે. તેમને ખિચારાને વરસ દહાડે ૧૫-૨૦ અને વધુમાં વધુ ૫૦-૭૫ રૂ. મળે છે. આમંથી તે ખિચારા ખીડી સોપારી કાઢે (અને ખીડી સોપારી તો આપણું જ્ઞાતિ-ચિન્હ છે) કે (આથે પડ્યું હોય તો) કુટુંબ ખેંધે, કે ટાણાં કાઢે? આ સેંકડે ૫-૧૦ ખિચારા ભણ્યા હશે તે પણ નિશાળોમાં મજતું પેપટીકું જ્ઞાન લેવાં જતાં (આપણું મૂખાંધને લીધે) સાંસારિક જ્ઞાન ચૂક્યા હશે; એમને વળી નોકરી ખોળતાં મુશ્કેલાઈ નડે અને સાધારણ નોકરી મળે એટલે વળી એ પ્રમાણે ખર્ચ કરવા જોઈએ. કહો ભાઈ; એજ કે ખીજું કાંઈ ? તમારી નાતનો હેવાલ આથી સારો હોય તો વળી કહી દેજો. દહાડે દહાડે રળવામાં અને

ફતેહ મેળવવામાં સ્પર્ધા દરેક રસ્તે વધતી ગઈ; આયુષ્ય અને સત્ત્વ કમ થતાં ગયાં તેમ તેમ રીવાજ બગડતા ગયા. મને તો નવાઈજ એ લાગે છે કે જ્ઞાતિને કોઈ માણસની શાન્તિને ધક્કો લાગે એવો એક પણ નિયમ કરવાનો શો હક્ક છે ? જ્ઞાતિ તો એક સમુહનો બાપ, રાજા, પાળનાર પોષનાર ઇશ્વર છે. એણે તે હરકોઈ રીતે પોતાના બાળની ચઢતી કળા જોવા મથવું કે ઉચ્ચકાય નહિ એવો બોલે બરી ઉપર ગદાનો માર મારવો ? ”

અંગ્રેજી ભણેલાને લોકો સુધરેલા કહે છે અને તેમને દુનીઆદારીથી અબળપ્યા સમજી મનમાં હરી કાઢે છે, પણ બહાર માન મળતું જોઈ, ઉપરથી તેમને માન આપે છે. આ પ્રમાણે, એક ડોસો આ યુવાન સામું એક ટસે જોઈ રહ્યો; પણ જેમ જેમ તેને સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેની મસ્કરી કરવા ધારેલી કૃત્રિમ ગંભીરતા બદલાઈને તેના જ્ઞાન અને ડહાપણ તરફ માનની લાગણી થવા લાગી. તે બોલ્યો: “વાત તો સત્તર આની. મારે હાથએ એ બધું બેઠું તો ખરૂં. આજ બધા ભાઈએ ભેગા થયા છે તો આપણી નાતના ધારા ધડીએ તો ઠીક. આ આપણા માસ્તરો પણ તાકડે અહીંજ છે તે પણ બહુ કામ લાભશે. કહો ત્યારે ભાઈ નાતો ન કરવી ?” પાસે બેઠેલો, ગરીબાઈ અને જ્ઞાતિ બંધનની પીડાના અનુભવ વાળો એક આખરદાર વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થ બોલ્યો: “આ હ્યો, એનો ખુલાસો હું કરું. લગ્ન પ્રસંગે પોતાનાં નજીકનાં સગાં-સંબંધીને જમણુ (મીજગાની જ કહોને ?) આપવા ઉપરાંત ખીજા કોઈ પ્રસંગે કોઈ જાતનું જ્ઞાતિભોજન ન જ આપવું. પણ એવો નિયમ રાખવો કે દર લગ્ન પ્રસંગે અને પૈસાદાર વૃદ્ધ માણસના મરણ સમયે (સ્થિતિ પ્રમાણે વર્ગ પાડી ઠરાવ્યા મુ-

જન્મ) અમુક રકમ ગાતિમાં લેવી અને તેમ આવેલી સધ-
ળી રકમ એકઠી કરવી. આથી સર્વને ખર્ચ બચશે અને
તે બચતા ખર્ચ સાટે જુજ રકમ ગાતિમાં આપતાં તે અ-
ચકાશે નહિ વળી સ્થિતિ અનુસાર પાડેલા વર્જના દરેક મૃ-
હસ્થ પાસંથી દર વરસે અમુક “ગાતિ વેરો” લેવો. સંરકાર-
તથા મ્યુનિસિપાલીટીને વેરો ભરી શકાય છે તો જુજ વે-
રો સમર્થ મૃહસ્થો ગાતિ હિત અર્થે કેમ ન ભરી શકે ?
એ પ્રમાણે એકઠી થયેલી રકમ આખી કોમની બહુ ઉપ-
યોગી ચાકરી ઉઠાવી શકશે.

પ્રથમ આપણે એક કૌન્સેસ જેવું સ્થાપવું; એટલે કે,
એક મોટા શહેરની આસપાસના ૨૦-૨૫ ગામડાં અને શ-
હેરોનું એક મંડળ કરવું, એ બધાના નિયમો એક સરખા-
જ સખવા. દરેક સ્થળની આવકનો અડધો હિસ્સો તેજ
સ્થળે રાખીને બાકીનો અડધો હિસ્સો મુખ્ય સ્થળે મોક-
લવો. દરેક ગામમાં આ પ્રમાણે રહેલા અડધા હિસ્સામાંથી
વરસની ત્રણે ત્રણની શરૂઆતમાં અકેક જમણ કરે; અને
વધે તે, ગાતિના હિતના કાર્યો માટે સંગ્રહી રાખે; મુખ્ય સ્થળે
એકઠી થયેલી રકમમાંથી આખા મંડળને વરસમાં એ જ-
મણ આપવાં; એક, શહેરમાં અને બીજું કુદરતની સુંદરતાથી
ભરપુર ગામમાં. આથી ગામડાં ને શહેરનાં માણસોના સ્વભા-
વ, રીવાજ, આખાદી વિગેરેનો એક બીજાને લાભ મળશે,
બ્રાતૃભાવ વધશે, ગામડીઆની અજ્ઞાનતા અને જંગલી પ-
ણું ટળશે, તેમનામાં ઉચ્ચ વિચાર અને ચપળતા પ્રવેશ કરશે.

* જ્ઞાતિ-બોજન કરતાં જે વધે તે સીક્રાતા જ્ઞાતિ-બંધુને ધં-
ધે વળગાડવા નાણાં ધીરવામાં, મરીબોને કેળવણી આપવામાં, સ્વધ-
ર્મનો ઉદ્ધાર કરવા ઉપાયો યોજવામાં, અને દેશ તરફની જ્ઞાતિની
કુશળે અદા કરવામાં વાપરવું.

આ ઉપરાંત સૌથી મોટા નદા જે હું જતાવવા માગુ છું તે કહી જતાવવા પહેલાં એક અગત્યની વાત સમજાવવી જોઈએ.

પહેલાં તો આપણા આપ્તા મંડળનું વસ્તી-પત્રક કરવું જોઈએ. તેમાં બાળકથી વૃદ્ધ તમામનું લીસ્ટ કરવું. પ્રખત ઉમરના માણસના સંબંધમાં તેની ઉમ્મર, ઠેકાણું, ધર પોતાનું છે કે ભાડે છે તે, સંતાન કેટલાં ને શાં છે તે, પોતે ક્યાં ને કેટલીવાર પરણેલો છે તે, ધંધો ને ચોખ્ખી આવક એ સર્વે નોંધવું. છોકરાઓના સંબંધમાં ઉમ્મર, અભ્યાસ, કુવારો કે વિવાહિત કે પરણેલો છે તે સર્વે નોંધવું. છોકરીઓના સંબંધમાં પણ તે સર્વે નોંધવું. પછી એવા પત્રકની અકેક નક્કલ દરેક ગામમાં અમુક જગાએ રાખવી; જેથી તે ગામના દરેક માણસને તેનો લાભ મળી શકે. આ પત્રકો દર વરસે નવાં કરવાં. આથી જ્ઞાતિની ઐકંદર વસ્તીમાં વધારો થટાડો કે ચડતી પડતી સર્વે જણાશે. અને બાપ પોતાના છોકરા કે છોકરીના વિવાહ માટે ગામ પરગામમાં યોગ્ય ઠેકાણું વગર મહેનતે શોધી શકશે. હાલની માફક તેને શોધ પાછળ મુસાફરીનો ખર્ચ અને મહેનત કરવાં નહિ પડે. વર શોધી ક્યાને તે વાત કહે એટલે તેને તે, મોટા જ્ઞાતિ ભોજન વખતે જોઈ પણ શકે; અને જે તે પોતે સમજી હોય તો તેની કાંઈ પૂછપરછ પણ કરી શકે: એના સ્વભાવ, જ્ઞાન વિગેરે સંબંધી કાંઈક માહિતી મેળવી શકે. જોકે છોકરીના સંબંધમાં આ ડહાપણ હાલની સ્થિતિ અને કે-જવણી જોતાં બાગ્યેજ હોઈ શકે; તો પણ પુરૂપ તો સ્ત્રી વિષે પુરતી માહિતી મળવી શકે ખરો. અને કોઈ મિત્ર કે સગાની મદદથી તેને એકાંતમાં મળી પરિક્ષા પણ કરી શકે. અંગ્રેજોનાં પસંદગીથી થતાં લગ્ન (Choice marriage) ની ગંજ, આપણી સહ-જ મર્યાદા સાચ-

વવા સાથે, સારવાનો આ ઉપાય બહુ સારો છે. યુવાનોમાં કેળવણી વધવા લાગી છે અને તેમની આશાઓ (dreams) વધવા લાગી છે એટલે તેઓ અજ્ઞાન છોકરીઓને પસંદ નહિ કરવાના. (અને દરેક છોકરીને હાલના શોષીન સુધરેલ યુવાનના ઐશ્વર્ય સાહેબ બનવું બહુ પ્રિય હોય છે). એટલે દરેક કન્યા ભણવા અને ધર સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરવા માંડશે. આથી મંડળમાં એક અગત્યનો ફેરફાર (revolution) થશે. અને જે કે પીચડીમાં ઉભરો આવે છે ત્યારે ઉપર તો ખરાબ દેખાય છે પણ અંદર સત્વ સાફ હોય છે; તેમ પ્રથમ તો અગવડ કેટલીક જણાશે; પણ તેના સારા પરિણામનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. બાળલગ્ન તો આથી ટળી જશે. તેમ છતાં નામનો કાયદો કરવો કે, પુરૂષને અઠાર વરસ સિવાય અને કન્યાને ચૌદ વરસ સિવાય વિવાહ કરવાની રજૂ નહિ જ આવવી; કારણ કે કન્યા-કાળ વીતી જવાનો ડર છે; પણ વર-કાળ વીતી જવાનો તો કાંઈ ડર નથી?"—એટલામાં એક ધરડો ડોસો બોલ્યો: “એ તો બધું ઠીક. પણ આ વાત તો અમને બહુ રૂચી નહિ. અમારું જીવનું બધું ઠીક છે. પણ હશે ભાઈ, આજકાલ તો જીવાનીઆની છૂતનો વારો છે અને ફેરફાર ઉપર ફેરફાર થયાં જ કરે છે; તો અમે ના કહેતા નથી. કરો તમારે બધાને કરવું હોય તેમ. પણ છોકરીની ઉમ્મર ચૌદ વરસની જ થવી જોઈએ એ નિયમ પાળી શકાવો મુશ્કેલ છે. થોડાક વરસ ઉપર સર ઐશ્વર્ય એવીલ સરકારમાં દરખાસ્ત કરવાના હતા કે ૧૨ વરસ થયાં સિવાય કન્યાને પરણવા દેવી નહિ એવો સરકારે કાયદો કરવો. ત્યારે વિચાર કરતાં શા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા તે ખબર છે? કોઈની ઉમ્મરની ખરાબર ચોકસ તપાસ કરવા જતાં ખાનગી

બાબતમાં હાથ ધાલવા જેવું થાય છે; એથી તો આખરે તમેજ કહેશો કે સરકાર અમારી સ્વતંત્રતા છીનવવા ઉભી થઈ છે.* માટે એમ તો ન બને.”

“ઓ હો હો હો, મોટા પરેન્ટ કાઢ્યો !” હશીને પેલે ઉત્તર વાળ્યો: “સરકાર તો એમ ન કરી શકે પણ નાત શું ન કરી શકે ? ગમે તેવી વાતમાં નાત વચ્ચે પડે છે તો આ કામ નાત શું ન ઉપાડી શકે ? પણ એમ કહોને કે નાતને એ સંબંધી વિચાર જ કદી સૂઝ્યો નથી. નાત સારી સંપીલી અને નિષ્પક્ષપાતી હોય તો નાતને કરવાનાં કામ કાંઈ થોડાં નથી. ઉમ્મર, ધરની અને શરીરની સ્થિતિ, અભ્યાસ, શક્તિ વિગેરે તપાસી લેશની રજા આપવાનો હક્ક, માતિના કોઈ માણસની પડતી થવાનાં કારણુ તપાસી તેની ખામીઓ ખતાવવાનો અને તેને જોઈતી મદદ કરવાનો હક્ક, ખોતાના દરેક માણસો ધર્મનું જોઈતું જ્ઞાન મેળવે એવા એવા ઉપાયો યોજવાનો હક્ક; એ સૌ હક્ક અને એ સૌ ફરજો એમની જ છે તો !” નાતના આગેવાનોના હક્ક અને કર્તવ્યો આવાં મોટાં ગણાવેલાં સાંભળી, ‘મોટા ભા’ થવાના કોણુપી બે ચાર શેઠીઆ ખોલી ઉઠ્યા: “ ના હો; આ તો બધું વ્યાજબી કહે છે. પણ સાહું કામ જરા કઠણુ તો ખરુંજ તો. એવડો બધો બંદોબસ્ત શી રીતે રખાય સાહું?—” એક જુવાનીના મદથી છાકેલો, ધનાઢયનો છોકરો ખોલ્યો: “ સાહું ને બાહું; એ પહેલવે સાણુ તો મારી કાકીને, કાકા ! અહીં કાંઈ મોભાગ્ર-બુદ્ધિનું કામ નથી. એતો કરનાર જ કરી જણુ. એ નહિ મારા તમારા જેવાનું કામ । તમે તો માફ સાહું; ખડી વાત હે; છતે કહું છું; હું તો ખડી વાત કહું; ના, ના, એતો જરી અલગતની વાત છે—આ એવું એવું

* ‘Infant Marriage’ &c. pp. 95-97.

બોલી જાણો. અને અમે, ફક્ત સાહેબ બની ગાડી ઘોડામાં માણી જાણીએ એજ. એ તો કોઈ વિચક્ષણ પુરુષનાં કામ !”

“સામાજ કહે છે સંસાર સહુ, દમડાને ડાલ્યો કહે.” અને “કરે પરાણે પ્રીત, રંક રાજા ને રાણી.” મોટા ધરના જુવાનના શબ્દ સાંભળી ખીસીઆણો પડેલો ડોસો મોં ઉપર કૃત્રિમ સંતોષ ધારણ કરી બોલ્યો: “બાપો મારો ! એ તે ખરું કહ્યું. એ કામ તો આ માસ્તર લોકોનાં છે. અમે જુના વિચારના એમાં શું સમજીએ?” આવી ટીકાથી યુક્તિમાંને યુક્તિમાં અમને બનાવવા મામે છે, એમ સમજી જઈ એક યુવાન બોલ્યો: “કાકા, જુવાનીઆ નવા નવા રસ્તા શોધી કાઢી જાણે એજ. એને સુધારવા ને અમલમાં મૂકવા એ સૌ કામ તો વયોવૃદ્ધ અને અનુભવીનું છે. હા, અમે વાંચેલું સાંભળેલું ધણું હશે એ ખરું; પણ અનુભવેલું થોડું. અમારું બોહી ઉછળતું-ઉકળતું છે; એટલે એકંકે યુક્તિ યોજવા પછી એમાં સ્થિર ઠરી શકે નહિ એમાં ખામી કાઢીને એ યુક્તિ સુધારવી અને અમલમાં મૂકવી એ તમારું કામ છે. ધરણ્યે તો ગાડાં તાળ્યાં કહેવાય છે. આતો એમ છે, કે વખત બદલાયો એટલે આપણાં વર્તન પણ વખતને અનુસરીને બદલવાં જોઈએ. આ તમારાં શરીર હવે ધરડાં થયાં અને આજ દિવસ સુધી ધસાધ ધસાધને ધસાયાં અને મગજ પણ અશક્ત થઈ ગયાં, એટલે નવા વખતને યોગ્ય થવામાં નવા નિયમો ધડવામાં તમે જશ ન કાવી શકો એજ. બાકી તો તમે કર્યું છે એવું તો કોણ કરી શકવાનું છે?” વાદવિવાદ અટકાવવાના હેતુથી એક જણે વચ્ચે આડી વાત કાઢી: “એ સૌ તો ઠીક ભાઈ; પણ પેલા ‘બાઈ’ પાસે ‘બહેન’ના હાથ ઝલાવવારા

મહારાજનો કાંઈ ઇલાજ બેશો ? સર્વ ક્રિયા શાસ્ત્રાનુસાર કરે અને વર કન્યાને ખોલવાના શબ્દો તેમનીજ પાસે ખોલાવે અને તેમને કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ સમજાવે એવો કાંઈ સુધારો કરશો કે નહિ ? ” પોતાને ઘેર ધાડ પડતી જોઈ ગોર ખોલ્યા : “ બેસને હવે ડાહ્યા ! એ પણ થઈ રહેશે. હમણાં આ મોટી વાત તો થઈ રહેવા દે. ”

એમની મોટી વાતનો તો કાંઈ પાર આવ્યો નહિ, પણ મારા સ્વપ્નનો તો ઝટ પાર આવ્યો. સ્વપ્નના વિચાર વ્યવહારોચિત (practical) કે અવ્યવહારિક (theoretical) ગણાય તે વિચારતો વિચારતો અને સ્વપ્નની વિચિત્રતા તરફ હસતો હસતો ઘર તરફ ચાલ્યો—

તમારો સદાનો

કેશવ.

પત્ર ૧૪ મો.

કેશવ તરફથી લક્ષ્મીને.

વીરક્ષેત્ર.

વસંત પૌર્ણિમા.

પત્રના મથાળે તારા માટે શું સંબોધન મૂકવું તે કાંઈ અખર પડતી નથી. તારા વ્યનામૃત અને તારી સ્વભાવિક કાવ્ય-શક્તિનું જ્ઞાન થવાથી તને શું શબ્દ યોગ્ય છે, તે કાંઈ વિચારી શકાતું નથી. પૃથ્વીરાયે પોતાની પ્રિયાને શા શબ્દથી ખોલાવવી એ વિચારમાં નીચેનું કાવ્ય

યોજ્યું હતું:—

“પ્રિયા કહું કે દિલદાર કહું કે હું તે તમને શું કહું ?”

“અર્ધાગના કહું કે હું વાર જીવજન કહું કે શું કહું ?”

“જે પ્રિયા કે દિલદાર કહું તો જીવજન આપણે ઠરે;”

“જેને સોંપ્યું સર્વસ્વ તેને અર્ધાગના શી રીતે કહું ?”

“પત્નિ, કાન્તા, જયા છટ એ પ્રીતિને જાણે નહિ:”

“કુર્યાન જેને કાળે જન જીવજન તે કહેવાય શું?”

“રંભા કે રાધાજી કહેતાં લાગે કલંક પ્રેમને;”

“વિયોગ પળતો પણ ના વેડો સીતા શી રીતે કહું ?”

“પ્રિતિને જે પાત્ર છે તે પ્રેમમૂરતિ માત્ર છે,”

“તેને દેવી દેવી એજ શબ્દ હા હા ઠીક છે.”*

હું પણ એજ ઠરાવ કરી, દેવી શબ્દ તારા નામ સાથે જોડીશ. આ પ્રથમ મુશ્કેલી દૂર કર્યા પછી હવે પત્ર-લેખન શરૂ કરું.

દેવી,

તારાં દર્શન કરતાં તારા હસ્ત-કમળે મારા પ્રેમ-પીડિત કાળજને ઘણી શાન્તિ પમાડી છે. મારે તે તારા સમાગમ-સુખની અપેક્ષા રાખવી, કે વિયોગી બની તારા પત્રના મધુર વાક્યની માળા ફેરવ્યાં કરવી ? બન્ને સુખ લેવા ઇચ્છા થાય છે, પણ એમ કેમ બની શકે ? સમાગમ અને વિયોગ બન્ને પરસ્પર-વિરોધી ઇચ્છા સાથે કેમ પાર પડે ? પણ હા ! એક યુક્તિ સૂઝી છે. ખરેખર સમાગમ તો લગ્ન સિવાય બનવો મુશ્કેલ છે પણ તારી છપ્પી દ્વારા દર્શન આપે તો કેમ ? હા, હા, એટલી માગણી તો કોઈ પણ રીતે તારે મંજૂર રાખવીજ પડશે. મારી છપ્પી આ

* ‘ સતિ સંયુક્તા. ’

સાથે વગર માગ્યે ખીડુંહું. બદલામાં તારી લલિત છપ્પીની આશા હું કેમ ન રાખું ? ખરું છે કે આપણામાં સ્ત્રી જન-તિને છપ્પી પડાવવાની છૂટ બાગ્યેજ મળે છે. પરંતુ મને ખાત્રી છે કે આપણામાં પણ પ્રેમ ગમે તેવા નિર્બંધને ગમે તે પ્રકારે બળ આપે છે.

તારાં દર્શન, તારા શબ્દો, તારા પત્રો અને પ્રીતિ તથા તારા સંબંધી વિચારોએ મને અંતઃકરણથી માંદો બનાવ્યો છે: હવે તો કોઈ રીતે 'જરી પ્રેમ-ભક્તપર દયા કરી દેવી દેજે દર્શન દેદાર.'

આજે વસંતપૌર્ણિમા છે. વસંત-ઋતુનો ખહાર, વિયોગી જનને બહારના તેમજ અંતરના તાપથી બાળે છે અને વસંતની સુંદરતા, પ્રેમાળ જોડાને સહવાસ-સુખની પરિસીમાએ પહોંચાડે છે. આ વસંતા—આ તારી ખહેન આજે નિર્દય બનીને મને દુઃખ દેછે. તે જોઈ, તારાથી તેને મારી ખાતર કાંઈ કહેવાય પણ નહિ કે ?

“મનમથની તારા ઉપર સદા રહેમ નજર હોજ્ને.”—“વસંતા તારી સાથે સંપીને રહેજ્ને.” એવા એવા આશિર્વાદ આપતાં હર્ષ અનુભવતો, વિયોગ-રાહુથી ઘેરાયલો અને વસંતાનો ભોગ થઈ પડેલો કેશવ હવે ન છૂટકે રજા માગે છે.

પત્ર ૧૫ મો.

લક્ષ્મી તરફથી કેશવને. (આગલા પત્રનો ઉત્તર.)

રાજકોટ

+ — + — +

બહાલા ચન્દ્ર,

ચંદ્રને કુસુમની કાંઠ ગરજ નહિ હોવા છતાં રંક કુસુમને ખીલવવા કેવો તે તત્પર રહે છે ? તેમજ આપ ચન્દ્ર સમાન મોટા મનના હોવાથી મને પ્રફુલ્લીત રાખવા મીઠાં વચનો લખો છો; પણ એવડી બધી કૃપાને હું યોગ્ય તો નથીજ.

મારી વિલાસી વસંતા બહેની આપને દમે છે તેને હું કેમ કાંઠ કહેતી નથી; એમ આપ પ્રશ્ન કરો છો. તમે ભાગ્યેજ માનશો કે તેજ બહેન મને પણ ઘણી રીખાવે છે. અરે એ નિર્દય રમા પોતાની સઘળી ઉચ્ચ શક્તિથી મને બાળે છે અને મારી કાંઠ વિનંતી પર ધ્યાનજ આપતી નથી. તો પછી આપ વિષે તેને કાંઠ પણ ક્યાંથીજ કહી શકું ? હા, હજી તેના મારથી બચવું એ તમારી શક્તિની અંદર છે. કારણ કે તમે પુરૂષ હોવાથી મુસાફરી, સોખત અને કામકાજની વિવિધતા રૂપી ઢાલ વડે દમર શત્રુથી પણ બચાવ કરી શકો ખરા. તેમ છતાં એમ નહિ બને તો છેવટે આપણા બન્નેની એકત્ર મહેનત આપણા સહીઆસ શત્રુને હંશવવામાં ફતેહમંદ થશે ! કારણ કે વાજીવના નાદ અને સગાં રનેહીના આનંદ વચ્ચે બ્યારે આપણા હાથ એકઠા કરીશું ત્યારે બે સરખા ગરમ હાથના સખત દબાણથી તે ચગદાઇ જશે અને આ-

પણો કદામાં કદો દુશ્મન પણ બળી જશે એમાં શી નવાઈ છે ? એ આનંદ વખતે તો,

“ આધાર શું પ્યાર દેદાર શું રમીશુંરે (૨)”

“ મહાલી રંગ બીના રસ પીશુંને પાશું નગીના ”

“ અમો આનંદ ઘેલી નવેલી રસીલી રંગ રસબર દહાશું ”

“ પ્રિય ! ભૂમિને સ્વર્ગ સમાન બનાવી.—આધાર શું—”

“ ઝરમર ઝરમર ઝીણી હેલી ઉદશે આનંદની ઉર પ્યારા.”

“ એક પ્રેમ તણે વશ એમ બની રસ ”

“ ન્યારા ન્યારા ન્યારા ન્યારા ન્યારા. ”

“ રંગ ભર્યા ઉછરંગ ભર્યાથી, આધાર શું—”*

ભવિષ્યના સુખના વિચારમાં લીન થવા જેવો ખીન્ને એકકે દીલાસો, દુઃખીત હૃદયવાળા માટે જગતમાં નથી. માટે હું પણ આપની સેવામાં છું એમ કહી, ધડીક આનંદ-સાગરમાં રમ્યાં કરું છું.

ખંતપૂર્વક પ્રયત્નથી મારાં માતૃશ્રીને સમજાવવામાં સફળ થવાથી આખા કુટુંબની છાંપી પડાવી, એની એક નકલ આપ તરફ મોકલું છું. પણ મારા જેવી રૂપહીન-ગુણહીન બાળાની છાંપી રખેને આપને કંટાળો આપે એમ ડર રહે છે. તો પણ ઉદાર દીક્ષના ચન્દ્ર સમાન સહુણા પાસે ક્ષમા માગવી એ લો હમેશાં અમારી અબળા દાસી-ઓની ફરજ છે, તો પછી શિકર શી છે ?

ભવિષ્યના સુખના તર્કમાં ગર્ક થઈ ધડીક આનંદ સિખરે પહોંચેલ,

આલ્હાદકારક ચન્દ્રને આધીન

હૃદ કુસુમ.

પત્ર ૧૬ મો.

લક્ષ્મી ઉપરથી જન્મનાં ઉપર.

રાજકોટ

+ — + — +

બહેની,

જ્યારે હું અણુસમજણી હતી ત્યારે તને સાસરે જતી જોઈ તને ભાગ્યશાળી ગણતી ને મનમાં સમજતી કે તું મારા કરતાં ધણીજ સુખી છે. પાછળથી જ્યારે એવું માલૂમ પડ્યું કે તારા પતિ પવિત્ર દેવાંશી પ્રેમની લાગણીના અણુજ છે અને માત્ર પશુવૃત્તિ વાળાજ છે, પૈસા મેળવવા અને સંધરવામાં જ સંસાર સુખનો અંત માનનારા છે, આણુ મૂર્ખ રીવાજના ગુલામ છે, સ્ત્રીને ચાકરડી પ્રમાણે ગણી કામકાજ અને કકળાટમાં દાખી રાખનાર મૂરખાઓના મતના છે, એવું જ્યારે માલૂમ પડ્યું ત્યારે મને તારા સુખનો સર્વ મોઢ ઉતરી ગયો હતો. આપણી નાનપણની સખી ગંગાને તેના વર અને સાસુ સસરા, નણુંદ વિગેરે તરફથી મળતું અનહદ દુઃખ મેં જ્યારે નજરે જોયું ત્યારે તો એમજ લાગ્યું કે કુંવારી સ્થિતિ સ્વતંત્ર હોવાને લીધે શ્રેષ્ઠ છે. હું કાંઈ પડિતા નથી, કે નથી બહુ વિચારવન્ત, નથી એવી ધર્મ ચુસ્ત કે નથી એવી સંસાર સુખના અનુભવ વાળી, કે જોથી હું કુંવારી સ્થિતિને વધારે પસંદ કરું. પણ ત્યારે તરફ પરણેલી નિરપરાધી બાળાઓને દુઃખ-કુંભામાં દટાતી જોઈ, કંટાળો પામી કુદરતી રીતે કોને એમ વિચાર ન થાય કે પરણવામાં સાર જ નથી.?

પણ બહેન, મને તારી પાસે માની દેતાં શરમ આ-

વે છે કે, મારા પિતાશ્રી મારા વેવીશાળની તપાસ કરતાં કરતાં એક નિપુણ યુવાનને પસંદ કરી આવેલા, તે અત્રે મને જોવા આવેલા તે વખતે અમારા ૧૦-૧૫ મીનીટના સમાગમે અને (શરમથી ભરપૂર હોવાને લીધે) બાગીટ્ટી વાતચીતે માં મન ડોળી નાંખ્યું, માં ચિત્ત ફેરવી નાંખ્યું. કુંવારી સ્થિતિનું શાંત સુખ દુઃખમય બાસ્તું, પરજોલીઓનાં દુઃખ ભૂલાઈ જવાયાં. અને પરોણાનાં વચનામૃત પીને જ નિરંતર તેના રટણુ-સાગરમાં રમ્યાં કરવાનું મન થયું. “૩૫ કળા મને મન ગમી, તે સ્વરૂપ રહું ચિત્ત રમી.”* જુદેન, મને હશી કાઢીશ નહિ. મને એમ થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. યુવાન, સમજુ, પ્રેમી અને કેળવાયલા, ભવિષ્યના શરમાળ વરનાં વચન, એકાંત જગ્યાનાં મોતીની માફક ગરવા માંડે, સારે કંઈ કંઈ કાળજી વાળી બાળા પલબ્યા વિનાં રહી શકે ? વળી સર્વ બાળુ દુઃખ દુઃખ અને દુઃખમાં ભારેલી અને જંજળ તથા ચિંતામાં દટાયલી સખીઓ તરફ નજર કર્યા પછી, શરૂઆતમાંજ અણુધાર્યા અત્યંત સુખની આશા જણાતી જોઈ, આનંદ-સાગરમાં ડૂબ્યા સિવાય કોણુ રહી શકે ? પણ જુદેન, માં શરૂઆતનું સુખ જોઈ મારી અદેખાઈ કરીશ નહિ ! તે સુખ તો માત્ર ૧૦-૧૫ મીનીટનુંજ હતું ! ઘડી પછી તે વિદ્વાન ચોર માં હૃદય ચોરી, માં કાળજી ફોરી, મારી વિચાર-શક્તિ છીનવી, મને પ્રેમ-પાઠનો કક્કો વગર શિખવે બણાવી, પલાયન કરી ગયો. સાર પછી મને તેના વિયોગનું દુઃખ બહુ નડવા લાગ્યું, તે સાથે વળી પીટયું મન એમ ડરાવવા લાગ્યું કે તે સુધરેલા વિચારના હોઈ,

* પ્રેમાનંદકૃત ઓખાહરણુ.

મારા જેવી યોડું બણેલી અને રૂપ વગરની તથા ગુણુ અને રીતભાત વિનાની ગાંડી ઘેલીને કેમ પસંદ કરશે ? અને જો પસંદ નહિ કરશે તો પછી સુખની આશા જ શી રહી શકે ? આવા આવા તર્ક-વિતર્કમાં ડૂબી ગયેલી હું દિન પ્રતિદિન ક્ષણ થયા લાગી. “છાતું બળે હૃદય કારણુ કે ન જાણું” * પણ જહાલી જહેન, હું તે પરમાત્માજને કંટલો પાડ માતું કે ૫-૭ દિવસમાં પ્રિતમનો પત્ર આવ્યો. આ પત્ર તારે વાંચવા સારૂ આ સાથે ખીડ્યો છે. એમાં કેવો પ્રેમ ચિતવ્યો છે ? શું, પવિત્ર પ્રેમ આજ હશે ? મને રહેલાઈથી સમજાય એ સારૂ એ પત્ર સરળ ભાષામાં લખ્યો છે. તોપણ તેમાં કેવી કોમળતા, કેવો પ્રેમ અને કેવી શિષ્યામણુ તથા ખુબી ચીતરી છે ? તે પત્રે મને અભ્યાસ કરી, પતિ સાથે વાણી-વિનાદતું સુખ લેવા પૂર્ણ રીતે શક્તિમાન થવા સારૂ યત્ન કરવા, મુંગી અને લલિત પ્રેરણુ કરી છે.

વગર માગ્યે, જહાલાએ તેમની કામણુગારી છબી અને શિષ્યામણુ તથા માન મળે તેવાં પુસ્તકો મારા ઉપર મોકલાવ્યાં છે. વાંચી વાંચી હું શિષ્યામણુ ગ્રહણુ કરું છું અને આ પુસ્તકો પસંદ કરનાર તથા મોકલનારની પુદ્ધિ અને પ્રેમ ઉપર વિચારમાં લીન થઈ ધડીક વાર સામે લટકાવેલી છબી ઉપર જોઈ રહું છું અને વિયોગમાં હોવા છતાં સમાગમ સુખ અનુભવું છું. નજર કરવા સારૂ એ છબી, અને શિષ્યામણુ તથા ગમ્મત આપવા સારૂ એ પુસ્તકો ન હોત તો લગ્ન સુધીના દિવસો કેમ જીવે ? હું ધારૂ છું કે વેવીશાળ અને લગ્ન વચ્ચે કંટલોક વખત જવા દેવો એવો આપણામાં ચાલ કાઢનારા વૃદ્ધ માણુસોએ એમજ વિચાર કર્યો હતો કે વેવીશાળ કર્યા પહેલાં અસ્પરસ દર્શન

* પ્રેમાનંદ.

કરવાથી બન્ને જણાં પ્રેમધેલાં બને છે અને પછી પ્રેમની કિમ્મત તથા સ્ત્રી પુરૂષ તરીકેની ફરજો જાણવા બહુ યત્ન કર્યા કરે છે. તે કિમ્મત અને તે ફરજો જાણ્યા અગાઉ લગ્ન કરવાથી, જીવતાં સુધી નુકશાન થાય છે; અને તે ફરજો પ્રેમની અસર થયા સિવાય શિખવાની જરૂર જણાતી નથી. વેવીશાળ થયા પછી બન્ને જણ પોતામાં સુધારો કરવા યત્ન કરે છે અને વિયોગી હોવાને લીધે પ્રેમની કિમ્મત જાણી શકે છે. આવી રીતે થોડો ઘણો સુધારો અને પ્રેમની કિમ્મત શિખ્યા પછી લગ્ન થાય છે તેથી તેમની પ્રીતિ-ગાંઠ ઠેઠ સુધી નભે છે. આવી જ મતલબથી ધરડાઓએ વેવીશાળ અને લગ્ન વચ્ચે વખત જવા દેવાનો રિવાજ રાખ્યો જણાય છે. પણ આજકાલના પેલા ગાઢરા જેવા ડોકળાઓ આ મતલબ સમજ્યા સિવાય અને યોગ્ય અયોગ્યનો વિચાર કર્યા સિવાય બાળકી સાથે વૃદ્ધનું અગર યુવાન પુત્રી સાથે બાળકનું 'લાકડે માંકડું' વળગાડી, આત્મ-સુધારો અને મ-રહસ્ય અશક્ત બનાવે છે; અને બન્નેના ભવ અગાડવા સાથે પોતાને તથા કુટુંબને દુઃખી થવાનો વખત લાવે છે. હું અંતઃકરણ પૂર્વક ઇચ્છું છે કે સઘળી હિન્દુ બાળાઓના સુભાગ્યે હિન્દુ માતાપતાં મન સુધરો અને બાળાઓમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર થાઓ. પણ “એ દિવસ ક્યાં કે મીઆંના પગમાં જુ—”

માર કરો બહેન, આ જ વખતે વહુજ્ઞાનો પત્ર આવવાથી તે વાંચવા લક્ષ ખેંચાય છે અને તે કારણથી આ પત્ર બંધ કરવા રમ લેવી પડે છે. કુરસદ વખતે ઉત્તર લખવા મહેરમાની કરજો અને મને માનજો

વારી વહાલી બહેન

લક્ષ્મી

પત્ર ૧૭ મો.

ગુલાબરાય તરફથી ચન્દ્રકાન્ત ઉપર.

કાસંદ્રા.

તા. + - + - +

બહાલા ચંદુ,

કાકા અને કાકીના અતિશય હેતથી અમને તારા હૃદયમાં જગા મળવી મુશ્કેલ થઇ પડશે, એમ મને ખાત્રીજ હતી. નહિ બાપને કે નહિ માને, કોઇને કાગળજ નહિ ! નિશાળનું કામ એવડું બધું કેટલુંક છે કે તને પત્ર લખવા જેટલી પણ કુરસદ મળતી નથી ?

પ્રતિના મુખ્ય નિયમો તો તું જાણે છે એટલે તે વિષે મારે લખવાની જરૂર નથી.—અને કાકા જેવા નીતિમાન પુરૂષના હાથ તણે રહેનારને એ કહેવાનું હોય પણ શાનું ? પણ અભ્યાસ કે જેના ઉપર તારા આખા બવિષ્યનો આધાર છે તે વિષે બે અક્ષર તને કહું છું તે મનમાં ઠસાવજે.

અભ્યાસ ન છૂટકે કરવાનો છે એમ ન સમજવું, એટલે જે શિખવું તે હોંશથી ધ્યાનપૂર્વક શિખવું. “ ખરા દીલથી ને ખરા શુદ્ધ બાવે, કરો કામ તો આખરે શ્રેય થાવે.” મેં જોયું છે કે કેટલાક છોકરા પાંચ કલાકમાં જેટલું નથી શિખી શકતા તેટલું કેટલાક એક કલાકમાં તૈયાર કરી શકે છે. કારણ કે એમનું મન એકાગ્ર હોય છે. પાંચવાનો વખત નિયમીત રાખવો. દરરોજ સવારના પહોરમાં મોટા મળાશકે વાંચેલું બહુ સારું યાદ રહે છે. ઉંઘમાંથી ઉઠ્યા પછી મગજ ત.જીનું હોવાથી અને એ વખતની હવા આનંદકારક હોવાથી, વાંચવામાં બહુ ગરમત પડે છે અને

વાંચેલું સારી રીતે યાદ રહે છે. દીવાના અન્વાળાનો ઉપ-
યોગ જ્ઞેમ અને તેમ થોડો કરવો અને કદી ખાસ જરૂર
પડે તો આંખ સામે પ્રકાશ ન આવે એવી સાવચેતી રા-
ખવી. જ્ઞેમ્યા પછી તરત કદી વાંચવા જોસવું નહિ.

જે વિષય અધરો લાગતો હોય તે પહેલાં લેવો અ-
ને તેમાં વધારે વખત રોકવો. રહેલું રહેલું તૈયાર કરીને
અધરને કદી મુલતવી રાખવું નહિ. તદ્દન આરામ લેવા ક-
રતાં એક વિષયથી કંટાળો ઉપજ્યા જોવું થાય એટલે
ખીજો વિષય ગમ્મત પડે તેવો લેવો. યાદ રાખવું કે ગમે
તેટલી ગરખડ કે નવાઇની વાત અને તો પણ અભ્યાસ
કરતાં કરતાં દૃષ્ટિ કે ચિત્ત વારે વારે ફરવાં જોઇએ નહિ.
કાઇ પાઠ ઘણો કઠણ માલૂમ પડે તો વિચ્છેડવું કે
તે તો આપણી ધીરજની કસોટી જોવા માટે છે. વાંચતાં
જણાતી મુશ્કેલીઓ તે વખતે ઉઠીને પૂછવી નહિ; પણ
ચિન્હ કરી રાખી પાછળથી પૂછી લેવી; સારાંશ કે મનને
કાઇ રીતે ખીજા વ્યાપારમાં જોડવું નહિ. જ્ઞેમ વધારે મુ-
શ્કેલ કામમાં ફતેહ મેળવીએ તેમ વધારે જશ ને વધારે
જાયદો. ખાકી, ગુજ મહેનત કરી નજીવા કામમાં તો ધ-
ણાએ લાગેલાં હોય છે; એમાં ને આપણામાં શો ફેર ?

કાઇ પાઠ કાચો કરીને ઉઠવું નહિ; એટલે કે, એક
પાઠ કાચો મૂકીને ખીજો લેવો નહિ. થોડું થાય તો તેની
ફિકર નહિ; પણ તે થોડું, પાકું થવું જોઇએ કારણ કે આખરે
કાચું શિખેલું ભૂલી જવાય અને તેની મહેનત પાછી
ઉભી રહે. દર રવીવારે અઠવાડીયાનો અભ્યાસ કરી સંભાળી
જવો. લખાણ લખવાની અને વિચારો દર્શાવવાની ટેવ હમેશા
રાખવી. અભ્યાસનો હેતુ, મગજ—તર્કશક્તિને ખીલવવાનો

છે. તથા માત્ર વાંચવાથીજ તે હેતુ પાર પડતો નથી. વાંચ્યા-થી જમણું મનન કરવું.

સોળત ઘણી વખતે વિદ્યાર્થીઓને ખરાબ કરે છે. જેમ અને તેમ વિદ્યાર્થીએ સોળત થોડી કરવી. એક બે અભ્યાસના મિત્રો બસ છે; કારણ કે આપણા લોકોમાં બાળકોની નીતિ, વર્તન, અભ્યાસ તરફ વડીલો બરાબર કાળજી રાખતા નથી. એથી સોળત કરવા જેવા સારા છોકરા મળી આવવા મુશ્કેલ. કોઈ છોકરાના એકાદ બે વિચાર આપણા વિચાર સાથે મળતા આવે એથી એની મિત્રતા કરવા અને તેની સાથે હરવા ફરવા મન થાય છે. અને ધીમે ધીમે અનિયમિત અને બટકાઈ થઈ જવાય છે.

નિશાળનાં લેસન થોડાં હોય છે એટલે સાધારણ સારી શુદ્ધિના છોકરાને ધુરસદ વધારે મળે છે. રમવા, ફરવા, જમવા, સૂવા વિગેરે માટે જોઈતો વખત બાદ કરતાં પણ ધણો વખત તેમને કામમાં લેવા જેવો રહે છે. નીતિની, અને વધતી ઉંમર સાથે વહેવારની ચોપડીઓ વાંચવી, અને વાંચ્યા પછી મનન કરી તેનો સાર કાગળપર લખી સં-ગ્રહી રાખવો એ, એ વખતનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરવાનો રસ્તો છે.

મારી આટલી શિખામણથી પત્ર બંધ કરતી વખતે તારી મમતાળુ મા રીતબાત વિષે થોડીક સિક્ષા નીચે લખે છે તે તરફ હું તારૂં ચિત્ત ખેંચું છું.

જેમ અને તેમ બોલવાનું થોડું રાખવું. ખાસ કરીને તારા વડીલો પાસે અને અબણ્યા માણસ પાસે તો જેમ અને તેમ શબ્દ તોળીને કાઢવો. રખેને તારા દોષ બહાર પડી જાય એ સાવચેતીમાં રહેવું. મુંગા રહેવાથી આસપાસ બોલનારા લોકોનાં જ્ઞાન, અનુભવ, ડહાપણ વિગેરે શિખવાનો લાભ મળશે પણ વચ્ચે બોલવાથી એ તક જશે.

વાતચીતમાં કદી ધાંટાધાંટ કરવી નહિ; પણ ન્યાય-પૂર્વક ઠંડે પેટે વાત કરવી. કાંઈ બોલ્યા પહેલાં વિચાર કરવો. સહેજ સહેજ બોલેલા શબ્દો ઘણી વખત મોટા મહા-ભારત થઈ પડે છે. શબ્દમાં ઝેર તેમજ શબ્દમાં મહેરનાં બી રોપી શકાય છે, માટે પાછળથી પરતોવું ન પડે તેમ બોલવું.

કેટલાએક રસાયણ વિદ્યામાં, કેટલાએક ખેતીવાડીમાં, કેલાએક શાસ્ત્રમાં, કેટલાએક દુનિયાદારીમાં પ્રવિણ હોય છે. બોજનાર માણસની ચતુરાઈ સમજી તે શિખવા યત્ન કરવો. તે વિષે તે વાતો કર્યોજ ન્યાય તેવી યુક્તિ કરવી અને તે-માંથી સાર મહણું કરવો. ઉપયોગી વાત લખી પણ લેવી. એ-ક વિદ્વાન લખે છે: “કોઈ વખત અને કોઈ સ્થિતિમાં હું એવા એકે માણસ સાથે વાત કરવા ઉભો રહ્યો નથી કે જેની પાસેથી મને નવું જ્ઞાન મળ્યું ન હોય ” હલકા માણસની સાથે ભોગભોગે વાત કરવાનું અની આચ્યું હોય તો તેની ભૂલોથી થતાં નુકશાન જોઈ એથી ચેતતા રહેવાની ટેવ પડે છે.

આપણી જાતનાં વખાણ કોઈ પાસે કરવાં નહિ. મા-ણસ જાત ધણું કરીને બીજાનાં ગુણ કે જ્ઞાનની અદેખાઈ કરે છે. ત્યારે પછી કોઈ પોતાનાં વખાણ પોતે કરે તેને તિરસ્કાર મળે તેમાં શી નવાઈ ?

ગમે તેવા પિછાનવાળા પાસે પણ કોઈનું ખોટું બો-લવું નહિ. તે માણસ હાજર હોય કે નહિ, તો પણ સખત કે આકરી ટીકા કદી કરવી નહિ. એજ ટીકા ન છૂટકે નરમ શબ્દોમાં કરવી.

વાતચીતમાં ‘ અલખત ’ અને એવી જાતના શબ્દો વાપરવા નહિ. તેમજ સોગન ખાવાની કે આપવાની ટેવ રાખવી નહિ. એ હલકા મન અને જંગલી સ્વભાવનું લક્ષણ છે.

કોઈ માણસ ગુસ્સે થઈ ન્યાય તો એના ઉપર કોઈ

નહિ કરતાં, એ માણસ પોતાની લાગણીને પોતાના વશ રાખી શકતો નથી એ માટે તેના ઉપર દયા ભાવ રાખવો. સામાની ચૂપકીથી એ માણસ શરમાઈ જવા સંભવ છે.

ગમે તેવા ધરોળ્યા વાળા માણસ સાથે પણ શબ્દો, ચાળા, અથવા વર્તનની હદ ઉપરાંત છૂટ લેવી નહિ. કારણ કે એથી થોડા વખતમાં આપણા સઘળા સારા ગુણ ઢંકાઈ જાય છે, તે છેવટે આપણી તરફ અણગમો, તેમાંથી તિરસ્કાર અને આખરે દુસ્મનાવટ થાય છે. માટે ઘણા જરૂરના આદરોપચારી (formal) નિયમોને હર્ષી કાઢવા નહિ.

વધારે શું લખું ? ધર્મ-કૃત્ય કરતાં રહેવું—નવરાશના વખતનો સારો ઉપયોગ કરવો (કારણ કે પડતર જમીનમાં કાંટા ઉગે છે.)—સગાં સંબંધી તરફ હેત રાખવું—વડીલ વર્ગને માન આપવું—તારાં દૂર વસતાં માયાપનો વિયોગ શાન્ત સ્વભાવે સહન કરવો—અને તેમની પાસે હતો ત્યારે જેવી સંતોષકારક વર્તણૂક રાખતો એવી જ સદા રાખવી—તેમને સદા તારી પાસે જ કલ્પી લેવા અને તેમના પ્રેમ અને તારા માટે કરેલી મહેનતનો બદલો નમ્રતા, તાબેદારી અને કર્તવ્ય કરી બતાવીને વાળવા યતન કર્યા કરવો. ઈશ્વર તારા માયાળુ અને કોમળ હૃદયમાં ન્યાય, નીતિ, વિવેક અને પવિત્ર ઉચ્ચ પ્રેમ તથા વિચારો ભરો અને તને સદા કુશળ રાખો.

તારો સ્નેહાળ પિતા

ગુલાબરાય.

તા ક:—તારી હાલની ફરજો શી છે તે જણાવતો હોય તેટલી આ પત્રના જવાબમાં લખી જણાવીશ ?

પત્ર ૧૮ મો.

લક્ષ્મી તરફથી પાર્વતી ઉપર.

રાજકોટ.

+ — + — +

બહેન પાર્વતી;

સોનેરી શિખામણથી ઉભરાતો તારો પત્ર યોડા દિવસ ઉપર પહોંચ્યો હતો. હું ઉત્તર લખવાનું કરતી હતી તેવામાં એક કૃતમ્ની ભીખારીનો વિચિત્ર બનાવ બનવાથી, ઉત્તર લખવાનું યાદજ આવીું નહિ. તો પણ મારા પિતાશ્રીએ તને લખેલા પત્ર ઉપરથી નવીન સમાચાર જાણ્યા હશે.

સ્વર્ગથી શોખની ખાતર પૃથ્વીની મુલાકાત કરવાની ઇચ્છાથી નીકળી પડેલો, અને પૃથ્વી ઉપર ધાર્યા પ્રમાણે યોગ્ય આદર મળવાને બદલે નિંદાયલો ત્રેમ-માળક, ભીખારી અવસ્થામાં ભટકતો હતો. હું જરા ઉદાર અને ધાર્મિક મનની છું અને નાગાંને વસ્ત્ર અને ભૂખ્યાંને અન્ન આપી સંતોષવાનો મારો સ્વભાવ છે, તેથી આ રાંકને સુખી કરવાની ઇચ્છાથી મેં ઘેર આણ્યો. પણ એ કૃતમ્ની ચોર, કે જે હું ધારતી હતી કે કામકાજમાં સહાય કરશે અને તેનો ચહેરો નિરપરાધી મધુર હતો તેથી તેનાજ જેવી કાલી કાલી અને રમુજ વાનો કહી મને રીઝવશે, તેને બદલે માફ હૃદય જ (કોણ જાણે કેવી રીતે) ચોરી ગયો, અને મારા વિચારોને મારા વિરુદ્ધ કાવતરાં કરતાં શિખવ્યું. અને મારા શરીરમાં અદૃશ્ય અગ્નિ (કે જેને દેખીએ ત્યારે ઓલવીએને ?) પ્રકાટાવ્યો. તે, ભૂતની માફક ધીમે ધીમે પોતાની કાયા લંબાવતો ગયો અને કોઈ વખતે તો મને છળી મરવાની અણી ઉપર લાવતો. વળી

કોઈ વખતે તેનાં વિચિત્ર કુસુમ-ખ્યાલુનો મીઠો માર પશુ
અનુભવતો ! પછી જ્યારે હું તેની ખુશામત—ગુલામી ક-
રું ત્યારે ફરીથી પોતાનું સુક્રોમળ નિરપરાધી લાલિત્ય ધા-
રણુ કરી, તેની પાંખો વડે આંસુ લુછી, હસાવી, જાણે
કે હું એક નાની બાળકી હોઉં તેમ રમાડતો ! એક વખતે
(કોણ જાણે ક્યાંથી કાઢીને) એક નાનકડો ખ્યાલો મારા
મેંમાં રેડી દીધો. શી વાત કહું, ખહેન ? તેજ વખતથી તે
ભીખારી—તે બાળક—તે કપટીના સરદારને મારો દેવ ગણી
ભેવાની ઈશ્વરી પ્રેરણા મારા મનમાં થઈ ! લુચ્ચાએ શું
આજ ધરાદારથી તો મારા ઘરમાં પ્રવેશ કરીશો નહિ હોય ?
પછી તો એનો હુકમ એજ મારી વર્તાણુક. મારો ગુરૂ, મારો
દેવ, મારો મિત્ર, મારો ગારુડી એ સર્વ પદવી એણે એકલેજ
ધારણુ કરી. ગુરૂ તરીકે મને એક પાઠ શિખવ્યો કે:—

“ પ્રેમનો ખ્યાલો પીએ, શુદ્ધજ્ઞાન તેને રહે નહિ, ”

“ અર્જુન નિશા નસે નસે અરે હાયરે વ્યાપી રહી; ”

“ ખ્યાલો પીને મદમસ્ત ને અલમસ્ત કાયા આ થઈ, ”

“ ડરું નહિ દુનિયા થકી, રસીયાની ટોપ ધરી રહી. ”

“ ધુણી લગાવી કામની ને નાથ નિરંજન નામ સહી, ”

“ ખ્યાલો પીને અવ્રખ જગાવું રસિક રસિલા તુંહી તુંહી. ”

ખહેન, જ્યારે ભીખારીઓ આવા અવિનીત અને
શ્રીટ થવા લાગ્યા ત્યારે ઉદારતા અદૃશ્ય થઈ જાય એમાં
શી ત્રાસ ? મને તો લાગે છે કે એ કુતુહલી લુચ્ચો ખી-
નને આમ છેતરે છે માટે જ જગદીશે તેને પૃથ્વી ઉપર
મોઝ્ય સત્કાર નહિ મળવા દીધો હોય ! હશે, ગમે તેમ
હોય, પણ મારાથી હવે એનું વાંકું ખોલી શકવાનું નથી.
કારણુ કે મારા ઉપર તેણે અનિવાર્ય જાદુ કરી દીધું છે.
મને પ્રસંગોપાત તેના મૂળ વાતનની, તેના કુટુંબ અને મિત્ર

મંડળાની, પૃથ્વી ઉપર તેને મજેલાં માન-અપમાનની તથા પોતાના દગાફટકાની વાતોના

..... “ રસાબ્ધિ મહીં હુખાવે દેહ ! ”

“ રસ-શૈલ્યે સ્થૂળ પડળ ઉતરતાં નવું નવું દંઝ બાસે ! ”

“ પ્રેમ તણું પૂતળું કંઠ નવલું અદ્ભૂત રસ સંભળાવે. ”

તને વારંવાર તેની કહેલાં વાતો લખતી રહીશ. બટકાઉભૂત હમણાંજ પાછો ફર્યો છે અને મને તેના શરીર અંદરના અદૃશ્ય લોહચુંબકથી ખેંચે છે માટે આટલેથી બંધ કરું છું.

બહેન, તું અનુભવી છે માટે મને ઠહીસ દે આટલો નાનો છતાં આવો મધુર-કાવચાંથી ભરપુર અને અદ્ભૂત શક્તિવાળો બાળક કોણ હશે અને એને કોણે પદાર્થને મોકલ્યો હશે ?

અવિનીત બિશુક બાળ દેવની વિનીત શિષ્યા
અને તારી સ્નેહાળ સખી
લક્ષ્મી.

—:~:—

પત્ર ૧૯ મો.

—:~:—

પાર્વતી તરફથી લક્ષ્મીને (આમલા પત્રનો ઉત્તર).
બામનગર.

તા. + — + — +

પ્રિય બહેની,

તારો રમતીઆળ કલ્પનાઓથી ભરેલો પત્ર મારા મનમાં કાંઈ કાંઈ વિતર્ક ઉત્પન્ન કરે છે. તને રમકડા માફક રમાડનાર બિશુક કોણ અને કોણે મોકલેલો તે, તારા પિતાશ્રીના પત્ર ઉપરથી મને સમજાયું છે. તેને તું ઓળખવા છવાં મને શા માટે પૂછે છે ? નવીન પ્રેમની ઉડતી કલ્પનાઓ

અને કોમળ લાગણીઓ પત્રમાં જગા મેળવવા તને આ-
 બ્રહ્મ કરવા લાગી તેને ના નહિ કહી શકવાથી, કેટલેક દર-
 જ્ઞે તેમને ગુપ્ત રાખવાની ઇચ્છાથી, તેં તેમને જૂદાજૂદ પોશાક-
 માં ચિતરી, એ શું હું નહિ સમજી શકતી હોઉં ? એક રીતે
 જોતાં તારા પ્રેમ સંબંધી તર્ક વિતર્ક જરા હદપાર છે ખ-
 રા; પરંતુ ચારે તરફ પવિત્ર પ્રેમથી તદ્દન અજાણી સ્ત્રીઓ
 જોવામાં આવે છે, એવા જમાનામાં કોઇ ભાગ્યશાળીના કિ-
 ગતા પ્રેમને મર્યાદામાં રાખવા ટોક્ણી કરવી એ મતથી હું
 તદ્દન વિરુદ્ધ છું. કારણકે જીવાનીનો સ્વભાવ જ છે કે હદપાર
 લાગણીમાં તણાઇ જવું. પ્રેમ-સાગરમાં નહાનાર યુવાન
 તે રસ્તે દૂર દૂર તણાયા જાય છે અને વૈરાગ્ય-સરિતામાં
 નહાનાર તે રસ્તે તણાયા જાય છે. ફેર એટલેજ કે પ્રેમ-
 સાગરનાં મોઝાં મોટાં હોવાથી નજરે જલદી પડે છે, અ-
 ને વૈરાગ્ય-સરિતા શાંત પ્રકૃતિએ ચાલવાથી, તે જોર ક-
 રતી જણાતી નથી. જાનનેમાંથી એકે સ્થળે રમનારને હ-
 દમાં રહેવાની શિખામણુ નિષ્કૂળ જાય છે. અને તેમ યા-
 ય તેમાં નવાઇ પણ શી ? અને કદાચ તે શિખામણુ અસ-
 રકારક નિવડે તો તેથી માણસ મંદ થવાથી તેનો રસ્તો
 લુખો થઇ જાય છે. એ લુખો રસ્તો, તેના ઉપર ચાલનાર તથા
 તેની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારને જીવતરથી કંટાળાવે છે.

નિર્મળ પ્રેમ સદા ઘણી અગત્યતા ધરાવે છે. તો
 વિયોગ, તારા જેવી નવિન પ્રેમ-પાદ શિખનારીને ગાંઝા ઘેસો
 શબ્દ લખવા પ્રેરે તેમાં મને તો કાંઇ નવાઇ જેવું લાગતું
 નથી. જેમ લાખખો રૂપીઆ રણવાની આશાથી હજાર રૂ-
 પીઆનું જોખમ પણ માથે વહોરવું પડે છે, તેમ સારે રસ્તે
 જવામાં જરા હદ ઓળંગવાનો દોષ પણ વહોરવું પડે છે.
 જોકે હદપાર જવું તે જોડું તો છે જ; તો પણ મોટા ફાયદા

માટે જરા હદ મૂકવી પડે તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી. માત્ર યાદ એટલુંજ રાખવાનું કે તે રસ્તો આડો ન હોવો જોઈએ; એટલે કે, પ્રેમ પવિત્ર અને પતિ તરફજ હોવો જોઈએ; એટલુંજ જો બરાબર મનમાં ઠસાય તો પછી તે રસ્તે હદ ઓળંગી જવામાં ગુન્હો કયો ગણાય નહિ. એ મૂખ્ય વાત જાણ્યા પછી બીજી નાની વાતો તો પોતાની મેળે સમજાશે. પતિને તન, મન, ધન અર્પણ કરનાર સ્ત્રી, પતિનો પ્યાર કેવી રીતે મેળવવો, કેવી રીતે સાચવવો, પતિની સેવા, પતિ તરફની ફરજો શી રીતે બજાવવી, પતિના સંબંધીઓ સાથે કેવી વર્તણૂક ચલાવવી વિગેરે બાબતો; કુદરતી રીતે—પોતાની મેળેજ, પતિને ખુશી રાખવાની આકાંક્ષાથી જ જાણી શકશે. મૂખ્ય વાત તો એજ છેકે પોતાના પરણેલ પતિ સિવાય બીજા કોઈ ગમે તેવા દેવાં-શી, ગમે તેવા પરાક્રમી, ગમે તેવા રૂપવાન, ગમે તેવા ચતુર, ગમે તેવા પ્રખ્યાત કે ગમે તેવા ધર્મોત્તમા પુરૂષ સાથે “પ્રેમ” શબ્દ જોડાવવા દેવોજ ન જોઈએ. તે પવિત્ર, તે અમુલ્ય, તે દેવાંશી શબ્દ અને તેનાં કૃત્યો, સારા કે ખોટા, નાના કે મોટા, રૂપવાન કે રૂપહીન પણ પોતાના કરેલા પતિ માટેજ દૃઢ્ય તિજોરીમાં ઘણી કાળજીથી સાચવી રાખવાની સંભાળ રાખવી. બીજાં વચનો જલદી તોડાય છે. તે માટે બહુ મોટો ગુન્હો પણ ગણાતો નથી, પણ પ્રેમ-વચન તોડનાર, કારણ કે વગર કારણે તોડનાર, આ ભવ કે પરભવમાં કદી સુખી થવા આશા રાખે તે જાંઝવાનાં નીર સમાન છે. શબ્દ, દૃષ્ટિ, વર્તણૂક, વિચાર એ સઘળું એક માણસને પતિ ઠરાવ્યા પછી બહુ વિચારીને કરવાનું છે. દરેક શાસ્ત્રકાર—દરેક નીતિના ધારા ધડનાર સર્વે એકજ સાદે કહે છે કે:—

[રાગ:—રંગત લંગડી—ઝડપી]

સહુ સુણો નગરની નારી, સજની આ વારી,
શિખામણુ મારી, સારી એક કંઈ વિદીત;
પાજો પતિવ્રત,સ્નેહથી સ્વામી સેવી કરો સદ્ગુણ છવીત-(ટેક)
કરો સ્વામીની સેવ,ગણીને દેવ,તણ અહમેવ,ટેવ મન ધરો ખચીત;
પુરણુ પ્રીતથી, પતિ-ભક્તિમાં લીન થઇ રહેજો નીત.
ધરો પતિ પર પ્રેમ, તજો મન વહેમ,
અહો એક નેમ, જેમ થાય પતિનું હીત,
તેમ આદરો; કરો નહિ કંઈનું મન ખેદીત.

શેર.

જીને આ સંસારમાં ભરથાર સમ નથી અન્ય વિત;
જપ તિરથ જપ જપ સૌ પતિમાં સમાયું છે દહીત.
પતિ આંશમાં સદા તત્પર થઇ રહેવું ઉચીત;
અચરે પ્રતિ વિરૂદ્ધ નારી કૃત્ય જાણો તે પતીત.
પતિ વગર નહિ પત, નહિ ગમ ગત;
એક પતિવ્રત, સત છે જગમાં સ્થીત. પાબ્દો ૧.
સેવે નારી નિજ પતિ, થાય સદ્ગતિ
વિમગ્ન હોય મતિ, અતિ ઉજવળ રહે ચિત્ત.
પતિવ્રતા પર, પ્રભુ રહે પ્રસન્ન, દે કૃપા અંતર ધરછીત.
દુઃખમાં પતિને સહાય, કરે સુખ થાય,
પતિ-ગુણુ ગાય, સહાય નહિ અન્ય દુરીત,
કરી કરે નહિ પ્રભુ તે પતિનું કારણ વિપરીત.

શેર.

જગથી વીખુટી મીન તજે જેમ પ્રાણુ પોતે થઇ ભવભીત,
તજે પ્રાણુ જેમ વિકટ વસિયલ ખનીને મણીથી રહીત;
નેમ આ ભવમાં પતિ વીણુ નારીનું છવતર મક્ષીત,
અન્ન વીણુ જેમ અક્ષર પક્ષી દીસે છે દીવસે પિડીત.

પતિ જીવન આધાર, શીર સરદાર,
સુખ ભંડાર, પ્યાર પતિનો છે અમીત. પાળો ૨.*

વળી,

સુંદર સોહાવે સખીયો સુંદર સોહાવે.
સતીને સદ્ગુણનો શ્રૃંગાર— સખી ૦
દેહને દીપાવે સખીઓ દેહને દીપાવે,
આપી અનુપમ તેજ અંગાર— સખી ૦
મધુર વચનની કંચુકી, શીત ગુણ સાડી સાર;
દંપતી પ્રેમની દામણી, ભણતર નવસર હાર;
દીક્ષણને ડોલાવે સખીઓ દીક્ષણને ડોલાવે,
જમકની પતિવ્રત જડિત્ર ઝાલ— સખી ૦
અંજન પવિત્ર પ્રેમનું, મંજન સરળ સ્વેદાવ,
લોક-લાજ ઝાંઝર ભલાં, ધર્મ તિલક દેખાવ;
ચિત્તને ચમકાવે સખીઓ ચિત્તને ચમકાવે,
કર પર દાન-ચૂડીનો ચળકાટ— સખી ૦
લલિત ભૂપણથી ભામિની, રીઝાવે ભરથાર.
સંસારે તે નારનો ધન્ય ! ધન્ય ! અવતાર;
સુંદરી દીપાવે સખીઓ સુંદરી દીપાવે,
પોતે પિતા પતિ કુળ નાર— સખી ૦†

સ્ત્રીઓએ પતિના પ્રેમમાં ગાંડા થઈ રહેવું એ કેટલે-
ક દરજ્જે જરૂરનું છે. પુરૂષ, પતિ તરફ અતિ નિર્મળ પ્રેમ
રાખે એટલુંજ યસ છે; પ્રેમ-વેદના થવું તેને યોગ્ય નથી.
સ્ત્રીઓનો સઘળો વેપાર, પતિ, પ્રેમ અને ધર એ ત્રણ (અ-
થવા તે ત્રણેને એકજ કહો તો પણ શું ?) સાથેજ છે. પણ
પુરૂષને તો, તે ઉપરાંત પોતાના ઉપર આધાર રાખનાર

* “રસિક ખ્યાલ”. † “સતી પાર્વતી”.

વર્ગને સુખી કરવા સારૂ, ખીજી ઘણી જાતના વેપારમાં પોતાનું મન રૂપી દ્રવ્ય ખર્ચવું પડે છે: તેને હજારો ચિંતામાં ગુંથાયલા રહેવાનું હોય છે. માટે જ્યારે તે નિરાશ થઈ ઘેર આવે ત્યારે, પોતાના નાનકડા પ્રેમ-રાજ્યની રાણીના હસમુખા મોંના કાલાકાલા પ્રેમ-ગાંડા શબ્દો અને પતિ-સેવામાં તત્પર હાથનાં લલિત કૃત્યો, તેનું ગમે તેવું મહાન દુઃખ વિસારી મૂકાવે છે; માટેજ કહું છું કે સ્ત્રીઓએ પતિને નિર્મળ પ્રેમથી રહાવો એટલુંજ બસ નથી, પણ પતિ-ગાંડા થવું જરૂરનું છે.

રાત્રી દિવસ યોગ્ય અયોગ્ય માણસોનાં મોં બોલાવી, સખત ટાઢ તડકામાં સખત વૈતરૂં કરી, જીવ જોખમમાં નાંખી, ગૃહ પરગામ ભટકી, પાપ પુણ્યનાં કૃત્ય કરી, મનની શાન્તિનો ભોગ આપી પૈસો રળનાર રળે છે તે કોના માટે ? સ્ત્રી માટેજ. સ્ત્રી માટે સગાં બહાલાં સાથે પણ કોઈ વખત તકરાર કરવી પડે છે. કહો ત્યારે, તે સ્ત્રી ટાઢે છાંયડે બેઠી બેઠી, જોઈતી વસ્તુઓ ભોગવતી ભોગવતી, તે પતિની માળા ફેરવ્યાં કરે અને તે પતિની છખી મનમાં રમાડ્યાં કરે તેમાં તે શી મોટી નવાઈ કરે છે ? અરે તે તે તેના ઉપકારનો બદલો કોઈ રીતે વાળી શકવાની જ નથી. રાત દિવસ તેના પગ ચાંપે, અહોનિશ તેના વેણ મોંમાંથી નીકળ્યા અગાઉ અહરથીજ ઝીલીને ચુમી લે, તેના જરા દુઃખે પોતે મરવા પડે, અને ટુંકામાં તેની મરજીની દાસી થઈ રહે, તોપણ તેના આભારનો બદલો અંશ જેટલો પણ વાળી શકવાની નથી. કુદરતે પણ પ્રેમાળ પતિમાં શું જાદુઈ શક્તિ મૂકી છે ને ?

સૈયર સ્વામ સલક્ષણા પાસે જગરી જાદુગરી જાદુગરી;

મોહજાળમાં મુજને નાખી, કામણુ દુમણુ કરી— સૈયર૦
 પ્રિતમનાં પગલાંના પડધા પદ્મપલ મુજને વાગે;
 લડું વડું પણ રઢિઆળાથી મળવાને રઢ લાગે— સૈયર૦
 મારા સમ જે મોહન મારો હૈયા કેરો હાર;
 પ્રાણુ થકી પ્રિતમજી પ્યારો અંતરનો આધાર— સૈયર૦
 કેડીલાનું કમળવદન તે મદનજીત મોહજાળ;
 જેતામાં જીવતીનો જીવડો જીતી લે જગપાળ— સૈયર૦
 શકુટી એની ભાન જુલાવે મોહ ભરેલી મોટી;
 મોહનવરની મનહર મુર્તિ ચિતમ માંહે ચોટી— સૈયર૦*

એ પ્રમાણે પતિમાં કુદરતી આકર્ષણ છે અને વ-
 જી તે હપકાર કરે છે; માટે ખેવડી રીતે સ્ત્રીએ તેનો
 વિનય કરવો જોઈએ. પ્રેમ શબ્દ તેને એકલાનેજ અર્પણ
 કરવાનો છે તેનું આ એક મુખ્ય કારણુ છે; બીજાં કાર-
 ÷ણા તને જાત-અનુભવ સિખવશે ! ધણાંએક કાર્યોમાં
 “ અતિશય સર્વ વર્જવું. ” એ કહેવત અવશ્ય પાળવાની
 છે. તે નિયમથી જરા આડા જનાર જરૂર ધક્કા ખાય છેજ.
 પણ આ ખાસ બાબતમાં એ નિયમ ચુસ્ત થઈ પાળવાની
 જરૂર મને તો બહુતરી નથી. હા, એ કહેવત આ સંબં-
 ધી કેટલીક બાબતોમાં કેટલેક દરજ્જે પાળવી અવશ્યની
 છે; પણ તે તો તને તારો જાત અનુભવ જ સિખવશે. અ-
 જર બીજી કોઈ જગ્યાએ જુદી અનુસાર હું પણ લખીશ.

આજનો પત્ર જરા લાંબો થયો છે ખરો; પરંતુ
 આજે તાજા આવેલા સ્થિતિ સંબંધી કેટલાક વિચારો અ-
 ત્રે દર્શાવ્યા સિવાય રહી શકાતું નથી. સોનેરી મધ્યમ
 સ્થિતિ મને ધણી પ્રિય લાગે છે. પૈસાદારોને હજારો તરફની

ચિંતા હોય છે. ધરની તેમજ બહારની અટપટમાં તેઓ એવા ગુચવાઈ ગયા હોય છે કે પ્રેમ-રસ તો તેઓ કદી ઓળખી પણ ભાગ્યેજ શકતા હશે. પૈસા રળવા અને પૈસા સાચવવા જ-મેલા એ પૈસાના ગુલામ નીતિ, પ્રેમ, દયા વિગેરે શાંત જાગણીઓથી તદ્દનજ અજાણ્યા હોય છે. ધરનાં કામમાં તથા ધરનાં સ્ત્રી છોકરાંની સંભાળ ઉપર તેઓ જોઈતું લક્ષ્યાપી શકતા નથી. તેથી સ્ત્રી અને છોકરાં છેવટે અનીતિમાન થઈ અવળે રસ્તે ચઢવાનો સંભવ રહે છે. એવું ધણેક સ્થળે મારા જોવામાં આવ્યું છે. ચિંતા અને કાળજીમાં લીન થઈ રહેલો ધનાઢ્ય આસપાસના બનાવ, જન-મંડળનાં સુખ-દુઃખ, કુદરતની ખુશીઓ વિગેરે જાણવા શક્તિમાન થઈ શકતો નથી. ખર્ચ જેટલું રળનાર સાધારણ સ્થિતિવાળો માણસ ધણીએક વખત નીતિનો નમુનો હોય છે. તેને મળતી દુરસદમાં પંડ, જાતિ, અને દેશ તરફની ફરજો તે વિચારી શકે છે. વળી મધ્યમ સ્થિતિમાં પુરૂષ તેમજ સ્ત્રીને મહેનત, કાંઈ પણ જાતની કરવીજ પડે છે. આથી તેમનાં બંનેનાં મન કામમાં ગુચાચલાં રહેવાથી, નવરા નુકશાનકારક વિકારો તેમના મનમાં પ્રવેશ કરવા પામતા નથી. અરસપરસ પ્રેમની લાગણી પણ, કરેલા કામ ઉપરથી જણાય છે. સંધ્યા સમયે કામથી પરવારી, યોગાનમાં કે ચિરતારવાળા જાડ તળે ધડી આરામ લેવા બેઠેલા, આનંદી ચડેરાના આજ્ઞાની વચ્ચે નિદોષ મગરૂખીમાં મ્હાલતા, અને ઠંડે પેટે કામળ લાગણીઓની વાતો કરતા બેઠેલા સાદા કુટુંબની સાદી આનંદ-વ્રત્તિની બરોબરી કયો રાજી કરી શકવાનો હતો ? દૃષ્ટિ અને દુઃખી જગતમાં આ પ્રેમી કુટુંબ કેવું મંગળમય સ્થાન છે ! પણ તેમાંએ પવિત્ર પ્રેમ અને જ્ઞાન વિના સર્વ આજ્ઞા ફાગટજ છે. આટલાજ માટે

પૃથ્વીરાય, રાજ્યની ગરબડથી કંટાળી ખોટી ઉકયો હતો કે,

અહા શ્રીમન્તને નથી જપ જીઓ પગનાર,

સમજો સહુ કે ગૃહસ્થ સુખી છે,

સુખ ન મન-શાન્તિ વિના મળનાર.

ભભકો બહાર થકી બહુ ભાસે,

નહિ કાંઈ મહિ મન સમજો સાર.

કંટાળી ભગવાન કહું છું,

ગરીબ ધર કાં ન દીવો અવતાર.

મોટા મોટા રાજ્યો આ સાધારણ સ્થિતિની અટ્ટે-
ખાઈ કરે તેમાં શી નવાઈ છે? કારણ કે સર્વને સુખ બહા-
લું છે, અને સુખ મન ઉપર આધાર રાખે છે. સુખ સાધા-
રણ સ્થિતિમાં નિર્મળ અને પ્રેમથી ભરપુર હોય છે. માટે
આ એ છેલ્લાં વાતાં સુખનાં મુખ્ય સાધન છે. પ્રેમ અને
જ્ઞાન સંબંધી વારંવાર હું લખું છું તેનું કારણ હવે તકો બ-
સત્તર સમજાયું હશે.

તું પોતાને દુઃખી કહાવે છે! ભવિષ્યના સુખનું ચિં-
તવન કરનાર માણસ અધિક તો બને છે, પણ દુઃખી બ-
નતું કદી સાંભળ્યું નથી. વેવીશાળ અને લગન વચ્ચેનો વ-
ખત આખી જીંદગીમાં અદ્વિતીય સુખનો છે. જે સોના-
નો સૂર્ય કોઈએ સ્વપ્નમાં પણ જોયો નહિ હોય તે હાલ તું
કલ્પનામાં જોઈ શકતી હોઈશ. જે સુખ કોઈને મળ્યું
નહિ હોય તે હાલ તું તર્કમાં નજરે નિહાળતી હોઈશ.
માટે તથા મૂઠ અને અજ્ઞાન લુખી જીંદગીમાંથી નીકળી
નવિન (માટે આલ્હાદકારક) જીંદગીમાં આવવા નીકળી
પડી છે માટેજ આ વખત તારી સાની જીંદગીમાં સુખીમાં
સુખી ગણવાનો છે. એ સુખ દરેક માણસને જીંદગી

પર્યંત મળતુ હોત તો સર્વ જનમંડળને સુખી જોઇ કેટ-
લો હર્ષ થાત !

જ્યાં સુધી કોઇ વસ્તુ દૂરથીજ ચળકે છે ત્યાં સુધી
તે આપણું મન એટલું બધું હરી લે છે કે ખાવા પીવા-
નું પણ ભાન રહેતું નથી. માટે તારે તો આ સ્થિતિને
અતિ સુખી ગણી મનમાં સંતોષ રાખવો જોઇએ. છતાં
સંતોષ ન રાખી શકાય તો મારી પાસે શેષણાં શેવાથી
શું વળવાનું હતું ? સ્મર તારા સ્મર-દેવને, કે જેના હા-
થમાં તને રાગવવી કે લગવવી એ રહેલું છે ! તેમ છતાં
તે આડો થાય તો કર કર્યાદ તારા રીસાતા રામને, કે જે
તારા રાહુ-શત્રુને જીતી દુનિયાનો લાવો આપે ! મારાથી
શું થવાનું હતું ? મારે તો તારું સુખ જોઇ આશ્ચર્યઃદ આ-
પવો અને દુઃખ જોઇ દિલાસો આપતાં કહેવું કે, ગાંડી
સુજની, હું તો છું—

તારા સુખે રાજી અને દુઃખમાં ભાગીઅણુ
ગમે તેવી તો પણ અ-બળા સખી

પાર્વતી.

પત્ર ૨૦ મો.

નર્મદ તરફથી કેશવને.

કાસંદ્રા.

તા. +--++

પ્રિય કેશવ,

પૂર્વની અદ્ભૂત વસ્તુમાં સૌથી ઉપયોગી લેંઓનો કાચ છે, જેમાં શરીરનું તેમજ મનનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે. દં-તકથા એવી ચાલે છે. કે ચુશી બાદશાહે એ કાચની મદદથી પારદ્રશ્ય શરીર તેમજ મનવાળી ૩૦૦ જીઓ મેળવી હતી. આ વાત જો કે લાગે છે તો વિચિત્ર, તોપણ એને ખોટી પણ શી રીતે કહી શકાય ? વગર બળદે ચાલતી ગાડી બ્યાંસુધી જોઈ નહોતી ત્યાંસુધી અસલના વિમાનોની વાત માનવામાં આવતી નહોતી. હાલ એક એવી જાતના કાચની શોધ થઈ છે, કે જે વડે શરીરની અંદરના ભાગોની સ્થિતિ અને રોગ જાણી શકાય છે. બ્યારે આવો એક કાચ હોઈ શકે ત્યારે લેંઓના કાચની વાતને ગપ કેમ ગણી શકાય ?

આ કાચ સંબંધી વિચાર કરતાં કરતાં મને એકાએક ઉંધ આવી અને ઉંધમાં એજ કાચ મને જડયો. આ કાચ લઈ જગતના સર્વ સંસારી જનો અને ધર્મના યતિઓની ચર્ચા જોવાની ઇચ્છાથી હું મુસાફરીએ નીકળી પડ્યો. બ્યાં બ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં ઢંઢેરો પીટાવતો કે જેમને પોતાનાં કે પોતાના સ્નેહીઓનાં અંતઃકરણ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે આ કાચનો લાભ લેવા ચૂકવું નહિ. પ્રથમ વાસુ અંબમાં રાજબાઈ ઠાવર પાસે ક્યો. તમે જાણો છો કે દરેક

વસ્તુની ઇચ્છા સ્ત્રી જાતને પહેલી થાય છે. વગર પૈસાનાં આડકો ઉપરા ઉપરી આવવા લાગ્યાં અને સ્ત્રીઓની સંખ્યા તો કાચાપોચા માણસને હેબક પમાડે એટલી બધી થઇ ગઇ.

માનસિક રૂપની પરીક્ષા કરાવવા આવનારમાં પહેલી એક મુનસફની સ્ત્રી હતી. મૂજે તે એક કાંપીઆની છોકરી હતી. તેથી કેળવણી અને રસ (Sentiment)ની ખામી, બાહ્ય બલકાથી અને ખરચાળપણાથી ઢાંકવા યત્ન કરી હતી. પૂર બલકા અને ડોળમાં ચાલતી ચાલતી મારી નજીક આવીને મોટે સાદે કહેવા લાગી: “ બાઇ તમાસગીર, મારા સાંભરવામાં આવ્યું છે કે કે તું એક જાદુ-ઇ કાચ જેવું કાંક રાખજ. અને ઇમાંથી મનીસતું બીતર કે-ખાડજ. મને ઘેર... સાહેબ પણ કહેતા હતા કે એ બહુ જોવા જોગ વજી હોવી જોઇએ. હું પણ એમના સબદ તેહેત માનુંછું. પણ મેં સાંભર્યું છે કે બીતર જોવાની ઇચ્છાવાળાને બધાં લૂગડાં કાઢી નાંખવાં પડે છે. એમ હોય તો તો આપણી ના છે.” “નહિ, ખહેન, નહિ.” મોંમાં રૂમાલનો ડુચો નાંખી હાસ્ય અટકાવી, ધીમેથી મેં કહ્યું: “એ સર્વ ખોટી વાત છે. લૂગડાં પહેર્યાં રાખોતો પણ કાચ વડે આખું શરીર અને અંત:કરણ જણાય છે. માટે લોકોએ એવી ગપ ઉડાવી હશે કે તમાસગીર પ્રથમ લૂગડાં કઢાવે છે. ”

જેમ કોઇ સુભાગ્યે બળીઆથી બચી ગયેલી અનુપમ સુંદરી, પોતાને જે પારદશ્ય ચહેરો દરેક યુવાનને જાહેરમાં નિસાસા અને એકાંતમાં કાવ્યનો અનુભવ કરાવતો હતો, તેજ ચહેરો થોડા વરસ પછી પોતાના માનીતા પ્રમાણીક દર્પણમાં જોતાં, ગિમ્મોઇ, ઉજવલિત કપાળ અને ગુલાખી ખુબસુરતી વાળા મોંની વિકૃતિ થઇ જોઇ ઇડીમાં દીલગીરી, ઇડીમાં કોઇ, અને ઇડીમાં સંતાપ અનુભવે છે, અને

નસીબને દપકો આપે છે, પણ દર્પણ ઉપર ગુરસો કરે છે; તેમ આ બાબ પોતાનું અંતર કદી નહિ જોયેલું હોવાથી તેની વિકૃતિ જોઈ ચમકી. કાચ તરફ એકજ નજર બસ હતી. મેં ઘણુંએ તે કાચ વધારે ને વધારે તેની સન્મુખ ધરવા માંડ્યો, પણ તે તો જેમ ભૂતથી ખીધી હોય તેમ આંખો માંચી માથું આધુંજ ખસેડવા લાગી અને જતાં જતાં મારા હાથમાંથી કાચ ઝુટાવી ફેંકી દેવા યતન કર્યો. કાચમાં પડેલા તેના અંતઃકરણ ઉપરથી તેનો સ્વભાવ હું જાણી ગયો ન હોત તો ખરે આ વખતે કાચ બચવો મુશ્કેલ હતો. અને ભરાયલી આતુર દહને નિરાસ કરવાની જરૂર પડત.

આ બાબને વધારે ખુલાસો આપવા અટકાવતો હતો એટલામાં પાટીઆની જમીન ઉપર ખેડેલા લોકો વચ્ચેથી ચાખડીનો એક મોટો અવાજ થયો. અને “કાચા મનની સ્ત્રીઓને સમજાવવાનું કામ તો સહેલું છે. મરદને એલ દેખાડે તો ખેલાડી ખરો કહું.” એમ બોલતો એક ત્રીશ વરસનો બહારચારી યુવાન દૂરના ભાગમાંથી નીકળી આવ્યો. તેનો બધો સ્હેરો કૃત્રિમ ગંભીરતાથી આચ્છદિત થયેલો હતો. અંગે વસ્ત્ર પણ ભગવાં હતાં. આગળ આવી મારો હાથ ખેંચી, મને પાસેના પડદામાં લઇ જઈ, પડદો પાડી, એકદમ અંગવસ્ત્ર દૂર કરી માત્ર લંગોટબેર ઉભો. આ બધું એણે એટલી ત્વરા અને ખેપરવાઈથી કર્યું કે હું તો તદ્દન છક થઈ ગયો. “નાગા ઢાંઝ્યામાં શું ફેર છે? સૌ અંદરથી તો નાચુંજ છે. જેના મનમાં કપટ હોય તેને બહાનાં હજારો. જેનું મન ચોખ્ખું છે તેને નસ થવામાં શી અડચણ છે?” એમ કહી મારા હાથમાંનો કાચ પોતાની સન્મુખ ધરવા લાવ્યો. મેં તેને તેમ કરવા દીધું. પ્રથમ તેણે શરીરના સાંચા, રક્ત-વાહિનીઓ, હૃદયની બનાવટ એ સર્વ ધારી ધારીને

જેયું. પછી હૃદયનો ઉંડણનો ભાગ નજરે પડ્યો. તેમાં લાં-
 ષટપણાના ભયંકર કાળા રંગના ડાઘા દેખાયા. છુતાસપણાનાં
 જીણાં જીણાં ટપકાં પણ જણાયાં. શૌર્ય, વિદ્યા, અને સ-
 હવિચારનાં સ્પષ્ટિક જેવાં સફેદ ચિત્રા, ડાઘા અને ટપકાંથી
 ઢંકાયાં છતાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે આછો આછો પ્રકાશ મારતાં
 હતાં. આ જોઇ યુવાન પોતાનું અપમાન થયું જાણી તપી
 ગયો. એનું લોહી એકાએક ઉકળી આવ્યું અને જરા પણ
 વિચાર કરવા થોડા સિવાય ખોલી ઉઠ્યો: “આવાને આના
 ઠગારા જગતમાં કેટલાક વસે છે? પરમેશ્વરનો છોકરો થયો
 છે તે! સૌની મસ્કરી કરવા અને વિષય-દષ્ટિને સંતોષવા
 આવનાર આજા ઢોંગી જનોને ઠેક પહોંચાડનાર કેમ કોઇ
 મળતું નથી?” એના ઉત્તરમાં મેં માત્ર મેં મલકાવ્યું.
 પરદેશ અને પર ધરમાં તેના મામના એટલા બધા લોક વ-
 ઝ્યે હું શું ખોલી શકું? મારા હાર્યથી વિસ્મિત થઇ તે
 જરા થોડા; અને મનમાં પોતાના કરેલા કૃત્યનું ભાન સ્વ-
 ભાવિક રીતે થવા લાગ્યું, એમ મને કાચમાં પડેલા તેના
 મનના ચિત્રના બદલાતા રંગ ઉપરથી જણાયું. મેં યુક્તિથી
 તે કાચ તેના સન્મુખ ધર્યો. છુતારાપણાનાં ટપકાં ખસી,
 ધીમે ધીમે તજેના સ્પર્શ-સ્પષ્ટિકને જગા આપવા લાગ્યાં તે
 એણે જોયું. આ કુતુહલ અમે ચૂપકીથી જોતા હતા એસ-
 માં એની આંખમાં એક અશ્રુનું બિન્દુ આવી અટક્યું અને
 એજ પળે ખહાર ધણી વખત ખેશી રહેલા કંટાળેલા લોક-
 માંથી બૂમ આવી કે હવે જલદી કાચ લઇ ખહાર આવો.
 યુવાનને અંદર બેસાડી હું કાચ સહિત ખહાર આવ્યો. એક
 પુરૂષ પોતાની પતિને પાછળ ખેંચતો ખેંચતો મારી પાસે
 લાવતો હતો. સ્ત્રી-પુરૂષ ઉંચા કુળનાં વ્રાગતાં હતાં. કારણ
 કે સ્ત્રી કદમાં હાથણુ સરખી તે રૂપમાં ગધેડી જેવી હતી

અને પુરુષ જીવાનીમાં આવતા જોષ જોવો હતો. (સ્વપ્ના દેખાવ જરા વિચિત્ર હોય છે!) સ્ત્રીના વધારે જોરથી તેને આગળ નહિ કરી શકાવાથી, પ્રથમ તો પુરુષનું જ પ્રતિબિમ્બ દૂરથી કાચમાં પડ્યું. તેમાં બેહદ શંકાશીલતા (પ્રેમ-શંકય) જોષ હું તેને ઠપકો આપવા મેં ઉઘાડવા જતો હતો, એટલામાં તો તેણે સ્ત્રીને ધકકેલી મહા મહેનતે જરા આગળ કરી. જેવું તે સ્ત્રીનું અંતઃકરણ કાચમાં જોયું કે તરત જ હું તો ચૂપજ થઈ ગયો. પતિનો પ્રેમ-શંકય પાયા વગરનો નથી એમ જાણવાથી ઉઘાડેલું મેં મુંગી સોયથી શીવી લીધું.

પછી એક સાદી સ્ત્રી આવી. એનો રહેરો ઘણો શરમાળ અને મર્યાદશીલ હતો. ધીમેથી આગળ આવીને કહ્યું. “ભાઈ, પર પુરુષ સામું જોવાનીએ અમારા શાસ્તરમાં ના કહી છે; તો પછી એની આગળ નાગું તો કેમજ થવાય? એ સરત પળાવ્યા વિના કાચ બતાવો તો મૂહેરખાની; કારણ કે મારી બૂલો જોષ તે સુધારવાની મરજ છે.” એ બાઈના શબ્દ સાંભળી રહ્યા બાદ કાચ તેની આગળ ધર્યો. તેના હૃદયમાં શિયળનો સોનેરી રંગ નજરે પડ્યો. પણ સૌનું જેમ ચળકવું જોષએ તેમ તે રંગ ઝળહળતો નહોતો; કારણ કે તે ઉપર અગ્નિતા, એકલપેટાપણું, અને વહેમના ભુખરા રંગના આછા ડાઘા અહીં તહીં પડેલા હતા. એ ડાઘા ન હોત તો તજેની જ્યોતિથી મારે આંખ બંધ કરવી પડત. આ સ્ત્રીને એનો યથાર્થ સમજવી રજ આપી.

હવે એક વિદ્વાન બાનુએ પગલાં કર્યાં. ધીમે પગલે અને ગંભીર રહેરે (તેણીની ખાતર હું ઇન્ધું છું કે તે રહેરે અંદરથી પણ એવોજ ગંભીર હોત તો કેવું સાઈં!) તેણી આગળ વધી. બે આંગળાં વચ્ચે સુંદર ભરતથી ભરપુર રેશમી ડ્રેસી (!) રમાલ હલાવતી હલાવતી અને

હાથના લેંકા કરતી કરતી તોછડામ્મિત્રીત ગંભીરામ્મથી જી-
 ણા સાદે તે બોલી: “મારી જે માનસિક શક્તિથી ભોમી-
 આ થવા મેં અત્યંત યત્ન કર્યો છે તે એક કાચની મદદ-
 થી જલદી જેમ્મ શકાય તેમ છે, એવું સાંભળી મને અવ-
 જુનીય આનંદ થયો છે. બેશક, તે માટે મારે આપના મો-
 ઠા આભાર તજે દયાવું પડશે એમ હું ધારું છું. પણ મારી
 જાતિને એક અનુપમ દાખલો બેસાડવાના ઉમદા હેતુથી,
 મારો એવો વિચાર છે કે, અત્રે હાજર છે તે સર્વ સ્ત્રીઓ
 મારા પછવાડે ઉભી રહી ખબા ઉપરથી કાચમાં દષ્ટિ કરે,
 એવી તેમને પરવાનગી મળવી જેમ્મ. ” મને હા ભણ-
 વામાં શું નુકશાન હતું ? પણ એ જેમ્મ સાહેબની તો ખાંધી
 મૂઠી લાજ્જતી હતી તે ઉઘાડી થવાથી રાખની થમ્મ. જે પ-
 રિપૂર્ણતા તેણે ધારી હતી તેના બદલે અમદ્વૃત્તિ, જૂઠ્ઠી ઠાં-
 સ, દ્વેષ, અમર્યાદપણું એવાં તો સ્પષ્ટ જણાયાં કે તે ઓ-
 જખતાં બાગકને પણ શિખવવું ન પડે. ખબા ઉપરથી જે-
 નારી તેની સ્ત્રીમિત્રોના એ વખતના હાસ્ય કરતાં વધારે ર-
 મુજ દેખાવ સ્વપ્નમાં પણ જેવાની આશા ન રાખી શકાય !
 મૂળે તેઓ તેણીને ધિક્કારતી તો હતીજ, અને હવે
 તો આખો ખંડ તેમના સંયુક્ત હસાહસથી ગાજી રહ્યો. આ-
 વી એણે તો એજ સ્ત્રીનું ધૈર્ય સહન કરી શકે ! બધું જન
 શાંત થયું એટલે બામ્મ સાહેબ બોલ્યાં: “ હા. આ તો બ-
 ધું તુત છે. Know then thyself એ પોપની
 લીટી ન્યારથી હું શિખી છું ત્યારથી મારો સ્વભાવ હું એ-
 ટલો સારી રીતે જાણી શકું છું કે જીજ્ઞાના કહેવા ઉપર
 વિશ્વાસ રાખું એવી મૂર્ખ નથી. ” એમ કહી ઉદાસી સં-
 તોષ મેં ઉપર ધારણ કરી, આથી શિખામણ લેવાને બદલે
 આ અંતર-પરાવર્તક (mental reflector) ઉપર

સખત દીકા કરવાની યાંક બતાવી ચાલી ગઈ.

દંબી ચાલતી જતી આ વિદ્યા-દાંભિક સ્ત્રીને વળાવ-
વા ગયેલી મારી નજર વારણા સુધી જઈ ત્યાં ખુલામાં
ઝેંડેલી એક નવિન મૂર્તિ આગળ અટકી. તપાસ કરતાં જ-
ણાયું કે એ પેલી સાદી સ્ત્રીની પુત્રી હતી અને તેની મા
સાથે સહેજ આવી હતી. એ ખિચારીની શાન્ત પ્રકૃતિ,
નિષ્કપટી સ્વભાવ, સાદાઈ એ સર્વ ભોગપણ અને ઓલી-
અપણામાં અપતું. અને એથી એના ઉપર કેઈ લક્ષ આપ-
તું નહિ. તેમ તે છોકરી પણ લોકોનાં વખાણ કરતાં મનના
અનંદની વધારે શોખીન હોવાથી તેમની દરકાર રા-
ખતી નહિ. એના સન્મુખ કાચ ધરી પાછળથી બેઠું
તો એકદમ હુતો ચમક્યો. આશ્ચર્ય, આશ્ચર્ય ! નહિ એકકે
ટપકું કે નહિ એકકે ડાઘ. સર્વ સ્ફટિક જોઈ લ્યે આગળ
જણાવેલી તેની માના નમ્ર ગુણો અને પાતિવ્રત્ય, તથા
તેના બાપની વિદ્યા અને ઉચ્ચ ભાવ એ છોકરીને વારસા-
માં મળવાથી એક પૂર્ણતાનો નમુનો બની હતી. આશ્ચર્ય
અને હર્ષ નહિ દાખી શકવાથી હું મોટેથી બોલી ઉઠ્યોઃ
“ અરે મનુની પુત્રીઓ ! આવો આવો અને જુઓ ! અનુ-
કરણને પાત્ર આ પદાર્થ જુઓ ! આ કાચ ઉપર જુઓ
અને તેનું સત્ય કખુલ કરો ! આ સ્ત્રીની ઉત્તમતા સિવ-
કારો અને એને દેવી તરીકે પૂજો. અનુકરણ કરવા લાયક વસ્તુ-
ની શોધ માટે દરિયા ઓળંગવાની તરફી લેવાની જરૂર
નથી; યુરખાવાળાના વાદ લેવાની જરૂર નથી. આ તમારી
જન્મ-ભૂમિમાં ઉગેલું ગુલાબ જુઓ અને એની સુગંધ લ-
ઈ સુંગધી બને અને લાંબે કાળે એ સુંગધ તમારીજ
કરો. ” આ મોટે સાદે બોલાયલા શબ્દોએ, પશ્ચાત્તાપ અ-
ને ભવિષ્યના વર્તનના નિયમ ધડવામાં ગુલાબલા, પડદામાં

રહેલા બ્રહ્મચારી યુવાનને જાગૃત કર્યો. તરતજ તે બ્રહ્મચારી
આવ્યો અને આવતાં તેનું પ્રતિબિમ્બ મારા હાથમાંના કા-
ચમાં પડ્યું. મેં જો જોયું તે હું પોતે જ ભાગે જ માની
શક્યો. શું, આટલા યોગ વખતમાં પશ્ચાત્તાપ-જળથી સ-
ધના કદરૂપા અને વિચિત્ર ડાઘ ધોવાઈ જ ગયા ? ખરી
વાત હશે ? ચીરકાળથી કરેલાં કુકર્મો જરાવારમાં ધોવાઈ
જતાં હશે ? જ્ઞાન અને પશ્ચાત્તાપની આવી જ ખુબી હશે ?
ભવોભવ ભટકેલા ભવીજીવો ટુંક વખતની વિચાર-પૂર્વક
વર્તણૂકથી મેક્ષાગામી થયા છે એ સત્ય જ હશે ? અપ્રાપ્ય વિચાર-
રોમાં ગોથાં ખાતો હતો એવામાં મારી દૃષ્ટિ યુવાનના પ્રતિ-
બિમ્બ તરફ સ્થિર જોઈ કુમારિકા પણ અંદર જોવા લાગી.

અસ્પર્શના સમ-ભાવ જોઈ બંનેનાં મુખ ઉપર
આનંદ, સુકોમળતા, શરમાળપણું, હેત અને એવી ખીજ
હજારો ગુણ લાગણીઓના શેરડા પડ્યા, તે જોઈ મારો તો
ભટકવામાં પડેલો શ્રમ સર્વ સફલ થયો. પ્રેમ એટલે મા-
નસિક મિત્રતા એ વ્યાખ્યા જો ખરી હોય તો એમ-
નામાં એ દેવ પ્રવેશ કરી ચૂક્યો એમ કહેવામાં કાંઈ ખો-
ટું નથી. પણ જ્ઞાન આવતાં બંને જરા ચમક્યાં. આ શું ?
વર્ણ એક છતાં વર્ગ જૂદો હોવાથી એમ કેમ બની શકે ?
આ એક મોટું શલ્ય થઈ પડ્યું. અસલનો વર્ણવિચાર અ-
ને તેનો પુનરોદ્ધાર (ભાષણથી નહિ પણ જાત-દાખલાથી)
કરવાની જરૂર સમજાવી, મેં તેમનું દુઃખ દૂર કર્યું. આહા,
પણ મિત્ર, સુખ સદા દુઃખથી કલાંકિત થયા સિવાયનું હો-
તું જ નથી. એજ જગાએ એમનો હસ્ત-મેલાપ કરી, ભ-
રાયલા સ્ત્રી-પુરુષોની ઠઠ વચ્ચે, આ કાચ વડે જોયેલા જ-
ન-સ્વભાવ, અને દંભ વિનાની ખરી મહત્તા યિગેરે સદ-
ગુણોની ખુબીઓનું વ્યાખ્યાન કરવાની મારી ઇચ્છા હતી;

અને સારથાદ ત્યાંથી ચાલી નીકળી. ગુદા ગુદા મતના મુ-
નીઓનાં હૃદય જોવાની ઇચ્છા હતી. પણ એવામાં અગા-
શીમાં માફ જે શરીર, ભટકવા નીકળેલા આત્મા વિનાનું
શુન્ય પડ્યું હતું તેના ઉપર છાપરા ઉપરથી નળાઉં પડ્યું.
અને મારા સર્વ સુખી વિચાર ઉપર પાણી ફેર્યું. લગ્ન વખ-
તે છંટાતા ગુલાબજળની આશાને બદલે રક્ત-જળથી મા-
ફે માથું રંગાયું! સ્વપ્ન ભાગનાર કોઈ મનુષ્ય હોત તો, મનુષ્યાહારી.
જંગલી માફક તેને મારી મારી અધમુઓ કરત; પણ શું
કરવું! જ્યાં કુદરતને જ કોપ ત્યાં કોને મારવી તોપ!

તારો રનેહાધીન

નર્મદ.

તા. ક:—આ સ્ત્રીના પહેલાં, કુલેલા પેટવાળા વામનજી
પુસ્તકપ્રસાદ, અગાસાં ખાતાં લંબુશ મી. એંગેજેમ, ધાંધ-
ળીઆ રાંક શિક્ષકપંડ્યા, અને બીજા કટલાક વિચિત્ર પૂજ્ય
ગૃહસ્થો અને બાનુઓ પોતાનાં અંતર દેખાડવા આવ્યાં
હતાં, પણ તેમનું હાર્યજનક વર્ણન કુરસદના વખત સુધી
મુક્તવી રાખું છું.

નર્મદ.

મધુમક્ષિકા. (દ્વિતીય ખંડ.)

આ પુસ્તક-માળાનો દ્વિતીય ખંડ વિવિધ વિષયમાં રચાયેલો તૈયાર છે. થોડા વખતમાં પ્રેક્ષકોમાં મોકલવામાં આવશે. આ પુસ્તક-માળાનો હેતુ ગુદી ગુદી સ્થિતિનાં સ્ત્રી-પુરુષોને તેમનાં કર્તવ્યથી ભેમીઆ કરવાનો, ચાલુ રીવાજોના ગુણ-દોષ બતાવવાનો, અને આનંદી લાગણીઓ પ્રેરવાનો તથા ગુદી ગુદી સ્થિતિમાં થતી લાગણીઓ ચિતરી બતાવવાનો હોવાથી, દ્વિતીય ખંડના વિષયોનું લીસ્ટ અહીં કરી બતાવવાની જરૂર નથી. સામાજિક આદર્શોની કિંમત, અગાઉથી ૦-૪-૦ અને પાછળથી ૦-૮-૦.

ભલો આદમી (હાસ્ય-રસ-પ્રધાન સાંસારિક નાટક.)

ઉદ્ધરતાની હદ, સાંસારિક ડહાપણ, લગ્ન, સ્ત્રી-કેળવણી, ગુડો કુખૂક, અનિયમિત જીંદગી, હિન્દુ-સંસાર-યાત્રા, આપના જોખમ એ વિગેરે વિષયો ઉપર, તદ્દન અમાન સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ સમજી શકે એવી ભાષામાં, યુવકનું સ્વેચ્છું 'ભલો આદમી' નામનું નાટક ૫૦૦ શ્લોક અગાઉથી થયે જલદી બહાર પડશે. 'મધુમક્ષિકા' તથા આ પુસ્તક બંને રાખનારને આ પુસ્તક અગાઉથી બે આને મળશે. પાછળથી ૦-૪-૦.

પ્રથમ જાહેરખબરમાં લખ્યા પ્રમાણે 'મધુમક્ષિકા' તથા આ પુસ્તક સાથે બહાર પાડવાનું બની શક્યું નથી. કારણ કે 'ભલો આદમી'માં કેટલાક વિદ્વાનોની સલાહ લેતાં કેઈ કેઈ જગ્યાએ ફેરફાર કરવો ઉચિત ધાર્યો છે.

'મધુમક્ષિકા'નો દ્વિતીય ખંડ કે 'ભલો આદમી'ના આશક થવા ઇચ્છનારને, આવતા નવેમ્બરની આખર તારીખ સુધીમાં તેના પ્રસિદ્ધકર્તાને નીચેના શિરનામે લખી જણાવવાથી, અગાઉથી થયેલા આશક ગણવામાં આવશે.

સારંગપુર, મુબારા.
અમદાવાદ.

મોતીલાલ મનસુખરામ શાહ.
એડીટર-"જનકલ્પ-મધુ".

